

ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ

ή
κατάκτηση
της
εύτυχίας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΠΙΚΟΤΡΟΣ»
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΣ 6
ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ: Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Α Θ Η Ν Α 1975

ΜΠΕΡΤΡΑΝΤ ΡΑΣΣΕΛ

Ραφίνα

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Δημητρίου Θεοδωρακάτου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΑΘΗΝΑ

Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο: Bertrand Russell,
The Conquest of Happiness

© ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ 1975

Στοιχειοθετήθηκε καὶ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ Μάιο τοῦ 1975 στὸ
τυπογραφεῖο Κ. ΜΠΑΜΠΑΗ — Ε. ΜΠΑΡΜΠΗ (Γερανίου 24,
τηλ. 540.388) γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ (Φυλῆς
43, Ἀθῆναι 104, τηλ. 819.780).

Ἐκδόσεις «ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ», Φυλῆς 43,
Ἀθῆναι 104, τηλ. 819.780

«EPICOUROS» Publications, 43, Phylis St.,
Athens 104, Greece — Tel. 819 780

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέρος πρώτο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I

Τί είναι εκείνο που κάνει τούς ανθρώπους δυστυχισμένους; 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

Τὸ θυρωνικὸ πάθος 17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

Ὁ συναγωνισμὸς 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Πλήξη καὶ διέγερση 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Ἡ κόπωση 51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Ὁ φθόνος 62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Τὸ αἴσθημα ἐνοχῆς 72

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

Ἡ μανία καταδιώξεως 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX

Ὁ φόβος τῆς κοινῆς γνώμης 96

Μέρος δεύτερο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

Εἶναι ἀκόμη δυνατὴ ἡ εὐτυχία; 107

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

Ἡ καλὴ διάθεση, τὸ κέφι 119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

Ἡ στοργή 132

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII

Ἡ οἰκογένεια 141

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

Ἡ ἐργασία 159

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

Δευτερεύοντα ἐνδιαφέροντα ... 168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XVI

Προσπάθεια καὶ παραίτηση ... 177

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XVII

Ὁ εὐτυχισμένος ἄνθρωπος 186

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Τί είναι εκείνο που κάνει τους ανθρώπους δυστυχημένους;

Τὰ ζῶα εἶναι εὐτυχησμένα ἐφόσον δὲν ἔχουν προσβληθεῖ ἀπὸ ἀρρώστια καὶ ἔχουν ἀρκετὴ τροφή. Πιστεύεται γενικὰ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄντα, ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ μας, αὐτὸ συμβαίνει μόνον σὲ σπάνιες περιπτώσεις. Ἐάν νιώθεις δυστυχησμένος, σίγουρα δὲ θὰ σοῦ εἶναι δύσκολο νὰ παραδεχτεῖς πῶς δὲν ἀποτελεῖς ἐξαίρεση. Ἐάν πάλι εἶσαι εὐτυχησμένος, ἀναρωτήσου πόσοι ἀπὸ τοὺς φίλους σου νιώθουν τὸ ἴδιο μὲ σένα. Καὶ ὅταν ἐξετάσεις καλὰ τοὺς φίλους σου, μάθε τὸν τρόπο νὰ διαβάξεις τὰ πρόσωπά τους. Μάθε τὸν τρόπο νὰ μπορεῖς νὰ συλλαμβάνεις τὶς ψυχικὲς καταστάσεις ἐκείνων πού ἔρχεσαι μαζί τους σὲ ἐπαφὴ στὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Ἐνα σημάδι βλέπω σὲ κάθε πρόσωπο
σημάδια ἀδυναμίας, σημάδια πόνου

τραγουδᾷ ὁ Μπλαίηκ. Παντοῦ θὰ βρεῖς ἀνθρώπους δυστυχημένους, ἂν καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ καθενὸς εἶναι διαφορετικὴ. Ἐὰς ὑποθέσουμε ὅτι θρίσκεσαι στὴ Νέα Ὑόρκη, τὴν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπὸ τὶς σύγχρονες μεγαλοπόλεις. Στάσου σὲ ἓνα πολὺδουο δρόμο στὶς ἐργάσιμες ὥρες ἢ σὲ μιὰ κεντρικὴ λεωφόρο Σαββατοκύριακο ἢ σὲ ἓνα χορευτικὸ κέντρο. Ἐέχασε γιὰ λίγο τὸν ἑαυτὸ σου καὶ ἄφησε νὰ σὲ κυριαρχήσουν οἱ προσωπικότητες τῶν ξένων πού θρίσκονται ὀλόγυρά σου. Θὰ διαπιστώσεις πῶς καθέννας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ἔχει τὶς δικές του σκοτοῦρες. Στους ἀνθρώπους τῶν ἐργάσιμων ὥρῶν θὰ βρεῖς τὸ ἄγχος, τὴν ὑπερβολικὴ αὐτοσυγκέντρωση, τὴν δυσπεψία, τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ καθετὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβίωσις, τὴν ἀνικανότητά γιὰ παιγνίδι, τὴν ἔλλειψη συναίσθησις γιὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν

συνανθρώπων τους. Στις κεντρικές λεωφόρους, τὰ Σαββατοκύριακα, θὰ δεις ἄντρες καὶ γυναῖκες, ὄλους εὐκατάστατους καὶ μερικούς πραγματικά πολὺ πλούσιους, νὰ κυνηγοῦν τὴν εὐχαρίστηση. Τὸ κυνηγητὸ αὐτὸ γίνεται μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ, μὲ τὸ ρυθμὸ τοῦ τελευταίου αὐτοκινήτου στὴ φάλαγγα πού βραδυπορεῖ. Ὁ δρόμος ἔχει χαθεῖ ἀπὸ τὰ πολλὰ αὐτοκίνητα, κι οὔτε μπορεῖς νὰ ἀποθαυμάσεις τὸ τοπίο ὀδηγώντας, γιατί ἂν κοιτάξεις ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ αὐτοκινήτου, μπορεῖ νὰ τρακάρεις. Ὅλοι οἱ ἐποχούμενοι εἶναι ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ξεπεράσουν τὰ ἄλλα αὐτοκίνητα, πράγμα πού εἶναι ἀδύνατο μὲ τόσο μεγάλο συνωστισμό. Ἄν τὸ μυαλό τους πάψει γιὰ λίγο νὰ ἀσχολεῖται μ' αὐτὴ τὴ σκέψη, ἔπως συμβαίνει καμιά φορὰ μὲ ὄσους δὲν ὀδηγοῦν οἱ ἴδιοι, τοὺς κυριαρχεῖ μιὰ ἀπερίγραπτη πλήξη, πού θ' ἀφήσει ἔντονα στὰ χαρακτηριστικά τους τὴ σφραγίδα τῆς δυσαρέσκειας. Ἄν τύχει ἕνα ἀμάξι γεμάτο ἔγχρωμους νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ προσπέρασμα, οἱ ἐπιβάτες του θὰ νιώθουν μιὰ πηγαία εὐχαρίστηση, ἢ παράξενη ὅμως συμπεριφορά τους θὰ προκαλέσει τὴ γενικὴ ἀγανάκτηση, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ καταλήξουν στὸ τμήμα, ἢ συμβεῖ κανένα δυστύχημα: ἡ διασκέδαση στὶς γιορτὲς εἶναι κάτι τὸ παράνομο.

Ἡ, πάλι, ἄς ρίξουμε μιὰ ματιὰ σὲ μιὰ βραδυγὴ διασκέδαση. Ὅλοι ἔχουν ἔλθει ἀποφασισμένοι νὰ χαροῦν τὴ βραδιά τους, μὲ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς σοβαρῆς ἀποφασιστικότητας κάποιου πού, πηγαίνοντας στὸν ὀδοντογιατρό του, προσπάθησε νὰ πείσει τὸν ἑαυτό του πὼς πρέπει, χωρὶς ξεφωνητά, ν' ἀντέξει στὸν πόνο. Πιστεύεται γενικὰ πὼς τὸ πιστὸ καὶ ἡ οἰκειότητα ἀνοίγουν τίς πύλες πού ὀδηγοῦν στὴν εὐθυμία, κι αὐτὸ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὸ ρίχνουν στὸ μεθύσι, προσπαθώντας νὰ δείχνουν ἀδιάφοροι, ἂν κάνουν τοὺς γύρω τους νὰ ἀηδιάζουν. Ἀφοῦ τὰ τσοῦξουν γερά, βάζουν τὰ κλάματα, θρηνηλογώντας γιὰ τὸ πόσο ἀνάξιοι εἶναι, ἀπὸ ἠθικὴ πλευρά, τῆς ἀφοσίωσης πού δείχνουν γι' αὐτοὺς οἱ μανάδες τους. Τὸ μόνον πού πετυχαίνει τὸ οἰνόπνευμα εἶναι νὰ ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς, πού καταπνίγεται ἀπὸ τὴ λογικὴ σὲ στιγμὲς νηφαλιότητας.

Τὰ αἷτια γιὰ αὐτὰ τὰ εἶδη δυστυχίας ὀφείλονται κατὰ ἕνα μέ-

ρος στο κοινωνικό σύστημα και κατά ένα άλλο μέρος στην ατομική ψυχολογία — πού, φυσικά, αυτή καθαυτή, είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν του κοινωνικού συστήματος. Έχω γράψει άλλου για τις αλλαγές πού χρειάζεται να επέλθουν στο κοινωνικό σύστημα για να άπλωθει και να μεγαλώσει ή εύτυχία. Στο βιβλίο τούτο, πρόθεσή μου δέν είναι να μιλήσω για τήν κατάργηση του πολέμου, τής οικονομικής έκμετάλλευσης, τής διαπαιδαγώγησης του ανθρώπου στον τρόπο και στο φόβο. Ή ανακάλυψη ενός συστήματος για τήν άποφυγή του πολέμου άποτελεί ζωτική άνάγκη για τον πολιτισμό μας. Άλλά κανένα τέτιο σύστημα δέν μπορεί να πετύχει όσο οί άνθρωποι θα είναι τόσο δυστυχιμένοι, πού ή άμοιβαία έξόντωση θα τους φαίνεται λιγότερο φοβερή άπό του να συνεχίσουν να ζούν μιá τέτια ζωή. Ήπιβάλλεται να τεθει τέρμα στη συνέχιση τής φτώχειας, αν θέλουμε να έπωφεληθούν σε κάποιο βαθμό άπό τά άγαθά τής μηχανικής παραγωγής όσοι έχουν μεγαλύτερη άνάγκη άπό τά άγαθά αυτά. Τί νόημα, όμως, θα έχει να κάνουμε τον καθένα πλούσιο, όταν άκόμα και οί πλούσιοι δέν είναι εύτυχιμένοι; Ή διαπαιδαγώγηση στον τρόπο και τó φόβο είναι όλέθρια, αλλά εκείνοι πού είναι ύποδουλωμένοι σ' αυτά τά πάθη, δέν είναι σε θέση να μάς δώσουν κάτι τó διαφορετικό. Οί σκέψεις αυτές μάς οδηγούν στο πρόβλημα του άτόμου: τί μπορεί να κάνει ένας άντρας ή μιá γυναίκα, κάτω άπό τις σημερινές συνθήκες, και στα πλαίσια τής γεμάτης νοσταλγία κοινωνίας μας, για να κατακτήσει τήν εύτυχία; Ήξετάζοντας αυτό τó πρόβλημα, θα περιοριστώ σε κείνους πού δέ ζούν κάτω άπό συνθήκες ύπερβολικής άθλιότητας. Θó ασχοληθώ με κείνους πού έχουν ένα εισόδημα άρκετό για να τους έξασφαλίσει τροφή και στέγη, και ύγεία άρκετά καλή πού να τους έπιτρέπει τις συνηθισμένες σωματικές δραστηριότητες. Δέ θ' ασχοληθώ με τις μεγάλες συμφορές, όπως ó χαμός των παιδιών ή ó δημόσιος ξεπεσμός. Σχετικά με τά θέματα αυτά μπορεί να πει κανείς πολλά και σοβαρά πράγματα. Άνήκουν όμως σε διαφορετική κατηγορία άπό κείνα για τά όποια έπιθυμώ να μιλήσω. Σκοπός μου είναι να ύποδείξω τή θεραπεία για τήν κοινή, καθημερινή δυστυχία, άπό τήν ύποία πάσχουν οί περισσότεροι άνθρωποι στις πολιτισμένες χώρες και πού γίνεται

πιό ανυπόφορη ἐπειδὴ φαίνεται ἀναπόφευκτη, χωρίς ὁμως καὶ νὰ ἔχει καμιὰ φανερὴ ἐξωτερικὴ αἰτία πού νὰ τὴν προκαλεῖ. Πιστεύω πὼς ἡ δυστυχία αὐτὴ ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ λαθεμένες ἀπόψεις γιὰ τὸν κόσμον, σὲ λαθεμένες ἠθικὲς ἀντιλήψεις, σὲ λαθεμένες συνήθειες ζωῆς, πού ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέφεται αὐτὸς ὁ φυσικὸς ζῆλος, αὐτὴ ἡ διάθεση γιὰ ὅλες τὶς χαρὲς πού βρίσκονται κοντὰ μας, καὶ πού ἡ πραγματοποίησή τους, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους εἴτε γιὰ ζῶα, ἐξασφαλίζει τὴν εὐτυχία. Πρόκειται γιὰ χαρὲς πού εἶναι στὸ χέρι τοῦ καθενὸς καὶ σκοπεύω νὰ προτείνω τὶς ἀλλαγὲς πού χρειάζονται γιὰ νὰ γίνῃ ὁ καθένας εὐτυχισμένος μὲ λίγη καλὴ τύχη.

Ἡ καλύτερη εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία πού πρεσβεύω μπορεῖ νὰ εἶναι λίγα αὐτοβιογραφικὰ λόγια. Δὲ γεννήθηκα εὐτυχισμένος. Στὴν παιδική μου ἡλικία, ὁ ἀγαπημένος μου ὕμνος ἦταν: «Ἔχω βαρεθεῖ τὸν κόσμον κι εἶμαι βουτηγμένος στὴν ἀμαρτία». Σὲ ἡλικία πέντε χρονῶν σκεφτόμουν πὼς, ἂν κάποτε ἔφτανα ὡς τὰ ἑβδομήντα, ὡς τώρα εἶχα διανύσει μόλις τὸ ἓνα δέκατο τέταρτο ὀλόκληρης τῆς ζωῆς μου, κι ἔνωθα πὼς θὰ μοῦ ἦταν ἀδάσταχτη ἡ ἀπέραντη πλήξη πού μὲ περιέμενε. Ἐφῆθος, μισοῦσα τὴ ζωὴ καὶ βρισκόμουν πάντα στὰ πρόθυρα τῆς αὐτοκτονίας, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὁμως, μὲ γλύτωσε ἡ ἐπιθυμία μου νὰ μάθω περισσότερα μαθηματικά. Ἀπεναντίας τώρα ἀγαπῶ τὴ ζωὴ. Μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ πὼς μὲ κάθε χρόνο πού περνᾷ τὴ χαίρομαι περισσότερο. Αὐτὸ ὀφείλεται κατὰ ἓνα μέρος στὸ ὅτι ἀνακάλυψα ποια ἦταν τὰ πράγματα πού λαχταροῦσα περισσότερο καὶ ὅτι σταδιακὰ μπόρεσα νὰ τὰ ἀποχτήσω. Ὅφείλεται ὁμως καὶ στὸ ὅτι κατόρθωσα νὰ καταπολεμήσω μερικὲς μου ἐπιθυμίες — ὅπως ἡ ἐπιθυμία νὰ μάθω κατὰ βάθος ὀρισμένα πράγματα — πού οὐσιαστικὰ δὲν μποροῦσα νὰ τὶς πραγματοποιήσω. Ὁ κυριότερος ὁμως λόγος ἦταν ὅτι ὅσο περνοῦσα τὰ χρόνια, τόσο λιγότερο μὲ ἀπασχολοῦσε ὁ ἑαυτός μου. Ὅπως τόσοι ἄλλοι μὲ πουριτανικὴ ἀνατροφή, εἶχα τὴ συνήθειαν νὰ στοχάζομαι ὅλα ὅσα ἀφοροῦσαν τὶς ἀμαρτίες μου, τὶς ἀνοησίες μου καὶ τὰ ἐλαττώματά μου. Εἶχα δημιουργήσει τὴν ἐνύπτωση — ὄχι ἀδικαιολόγητη ἄλλωστε — πὼς δὲν ἄξιζα καὶ πολλὰ πράγματα. Μὲ τὸν καιρὸ συνήθισα νὰ δείχνω ἀδιαφορία γιὰ τὸ ἄτομό μου καὶ

τά ἐλαττώματά μου. Συνήθισα νὰ συγκεντρῶνῶ ὁλοένα καὶ περισσότερο τὴν προσοχή μου πάνω στὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα: τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου, τοὺς διαφορικούς κλάδους τῶν γνῶσεων, τὰ πρόσωπα πού ἀγαποῦσα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὰ ἐξωτερικὰ ἐνδιαφέροντα κρύβουν τὸ καθένα τὴ δυνατότητα νὰ σοῦ προκαλέσουν πόνο: ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ ἔχει ἐμπλακεῖ σὲ πόλεμο, νὰ εἶναι ἀπρόσιτες οἱ γνώσεις σὲ κάποιο τομέα ἢ νὰ σ' ἐπληγῶνι ὁ χαμὸς κάποιου φίλου.

Οἱ λύπες τέτοιου εἴδους δὲν καταστρέφουν τὴν βασικὴ ποιότητα τῆς ζωῆς, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ θλίψη πού προκαλεῖ ἡ αἰσθησιμὴ ἀηδίας πού νιώθουμε γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους. Παράλληλα, κάθε ἐξωτερικὸ ἐνδιαφέρον ἐμπνέει κάποια δραστηριότητα, πού, ὅσο δὲ χαλαρώνει τὸ ἐνδιαφέρον, γίνεται τὸ καλύτερο φάρμακο γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς π λ ῆ ξ η ς . Ἐνῶ, ἀπεναντίας, τὸ ἐγωκεντρικὸ ἐνδιαφέρον δὲν ὀδηγεῖ σὲ κανενὸς εἴδους ἐπαγωγικὴ δραστηριότητα. Μπορεῖ νὰ σὲ σπρώξει νὰ κρατήσεις ἡμερολόγιο, νὰ ὑποβληθεῖς σὲ ψυχανάλυση ἢ ἀκόμη νὰ γίνεις καλόγερος, μὰ τίποτε περισσότερο. Ὁ καλόγερος, ὅμως, δὲ θᾶναι εὐτυχισμένος παρὰ μόνον ὅταν ἡ ρουτίνα τοῦ μοναστηριοῦ τὸν κάνει νὰ ξεχάσει τὴν ψυχὴ του. Τὴν εὐδαιμονία πού ἀποδίδει στὴ θρησκεία θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ἀποχτήσει κάνοντας τὸν ὁδοκαθαριστὴ, φτάνει νὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κάνει τὸν ὁδοκαθαριστὴ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἡ ἐξωτερικὴ πειθαρχία εἶναι ὁ μόνος δρόμος πού ὀδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία ὅλους ἐκείνους τοὺς δυστυχισμένους, πού ἡ προσήλωση στὸ ἄτομό τους, ὁ ἐγωκεντρισμὸς τους, εἶναι τόσο ἔντονος, ὥστε νὰ μὴ χωράει ἄλλη θεραπεία.

Ὁ ἐγωκεντρισμὸς ἔχει διάφορες μορφές. Οἱ πιὸ κοινοὶ τύποι ἐγωκεντρικῶν εἶναι ὁ ἁμαρτωλὸς, ὁ ναρκισσιστὴς καὶ ὁ μεγαλομανής.

Ὅταν μιλῶ «γιὰ ἁμαρτωλό», δὲν ἐννοῶ ἐκείνον πού κάνει ἁμαρτίες: ἁμαρτίες κάνουμε ὅλοι μας ἢ κανένας, ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία πού δίνουμε σ' αὐτὸν τὸν ὄρο. Ἐννοῶ τὸν ἄνθρωπο πού τὸν ἔχει ἀπορροφήσει ἡ συνείδηση τῆς ἁμαρτίας του. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς καταθλίβεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴ δοκιμασία του, πού ἂν τύχει νὰ εἶναι θρησκός, τὴν ἐρμηνεύει σὰν ἀποδοκιμασία τοῦ Θεοῦ.

Ἔχει μία εἰκόνα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅπως νομίζει πὼς θάπρεπε νὰ εἶναι, πὺ ἔρχεται σὲ συνεχῆ σύγκρουση μὲ τὴ γνώση πὺ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅπως εἶναι. Ἄν στὴ συνειδητὴ του σκέψη ἔχει περιφρονήσει τὶς ἠθικὲς προσταγὲς πὺ διδάχτηκε ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, τότε τὸ αἰσθημὰ του ἀμαρτίας μπορεῖ νὰ ἔχει καταχωνιαστῆ βαθιὰ στὸ ὑποσυνείδητό του καὶ νὰ προβάλει στὴν ἐπιφάνεια μόνο ὅταν εἶναι μεθυσμένος ἢ ὅταν κοιμᾶται. Ὡστόσο, ἡ παρουσία του εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τοῦ στερεῖ τὴ γεύση τῆς ζωῆς. Κατὰ βάθος παραδέχεται ὅλες τὶς ἐντολὲς πὺ διδάχτηκε ἀπὸ παιδί. Ἡ βλαστήμια εἶναι ἀμαρτία. Τὸ μεθύσι εἶναι ἀμαρτία. Οἱ κομπίνες στὴ δουλειὰ σου εἶναι ἀμαρτία. Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα φοβερὴ ἀμαρτία εἶναι τὸ σέξ. Αὐτός, φυσικά, δὲν ἀποφεύγει αὐτὲς τὶς χαρὲς, ἢ ἀπόλαυσή τους ὅμως δηλητηριάζεται ἀπὸ τὸ αἰσθημα πὼς οἱ χαρὲς αὐτὲς τὸν ὑποβιάζουν. Ἡ μόνη χαρὰ πὺ ἐπιθυμεῖ μὲ ὄλη του τὴ ψυχὴ εἶναι νὰ τὸν χαϊδεύει παινεύοντάς τον ἢ μητέρα του, χαρὰ πὺ θυμᾶται πὼς τὴν ἀπολάμβανε ὅταν ἦτανε παιδί. Ἀλλὰ μιὰ πὺ τὴν στερήθηκε πᾶ ἀυτὴν τὴ χαρὰ, νιώθει πὼς ὅλα ἔχουν χάσει τὴν σημασία τους: Ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι ὁ π ο χ ρ ε ω μ ἔ ν ο ς νὰ ἀμαρτήσῃ, παίρνει τὴν ἀπόφαση νὰ θουτηχτῆ ὡς τὸ λαϊμὸ στὴν ἀμαρτία. Ἄν τύχει νὰ ἐρωτευτῆ, ἀναζητᾶ τὴν μητρικὴ στοργή, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὴν δεχτῆ, γιὰτὶ, καθὼς ἔχει ἐξιδανικεύσει τὴ μητέρα, δὲ νιώθει σεδασμὸ γιὰ καμιὰ γυναίκα πὺ ἔχει μαζί της σεξουαλικὲς σχέσεις. Μέσα στὴν ἀπογοήτευσή του γίνεται ἀπάνθρωπος, ἀλλὰ σύντομα μετανοεῖ γιὰ τὴν ἀπανθρωπιά του, γιὰ νὰ ξαναρχίσει καὶ πάλι ὁ κολασμένος κύκλος μὲ τὰ φανταστικὰ ἀμαρτήματα καὶ τὶς πραγματικὲς τύψεις. Νὰ ποιά εἶναι ἡ ψυχολογία πολλῶν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κολασμένους. Ἐκεῖνο πὺ τοὺς παραπλανεῖ, εἶναι ἡ ἀφοσίωση σὲ κάποιον ἀπρόσιτον ἀντικείμενον (μητέρα ἢ ὑποκατάστατό της) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προσαρμογὴ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς σ' ἓνα γελοῖο ἠθικὸ κώδικα. Ἡ ἀποτίναξη τῆς τυραννίας τῶν πρῶτων πεποιθήσεων καὶ προσηλώσεων τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν εὐτυχία γιὰ τὰ θύματα αὐτὰ τῆς μητρικῆς «ἀρετῆς».

Ὁ ναρκισσισμὸς εἶναι, κατὰ κάποιον ἔγνονα, τὸ ἀντίστροφο ἐνὸς

συνηθισμένου αίσθήματος ένοχής. Δέν είναι τίποτε άλλο από τήν
συνήθεια νά θαυμάζουμε τόν έαυτό μας και νά θέλουμε νά μάς
θαυμάζουν και οί άλλοι. Αυτό είναι φυσικό, ως ένα σημείο, και δέν
θά πρέπει νά τó κατηγοροῦμε. Και είναι μόνο στίς υπερβολές
του. Σε πολλές περιπτώσεις διαστρέφει σ' εκείνες πού ανήκουν στίς
άνωτερες τάξεις, η ικανότητα νά νιώσουν πραγματικό ξρωτα έχει
στραγγίξει ολόκληρη και έχει αντικατασταθεί από μιá ζωηρή έπι-
θυμία νά τίς αγαπάνε όλοι οί άντρες. "Όταν μιá τέτια γυναίκα
βεβαιωθεί πώς ένας άντρας τήν αγαπάει, χάνει κάθε ενδιαφέρον
γι' αυτόν. Τό ίδιο ισχύει, αλλά σέ πιό περιορισμένο βαθμό, για
τούς άντρες. Τό κλασικό παράδειγμα είναι ό ήρωας του γαλλικού
μυθιστορήματος «Έπικίνδυνοι δεσμοί». "Όταν ή ματαιοδοξία παίρ-
νει τέτοιες διαστάσεις, δέν μπορεί νά υπάρχει πραγματικό ενδια-
φέρον για κανένα άλλο πρόσωπο, και κατά συνέπεια, ό ξρωτας
δέ δίνει καμιá αληθινή ίκανοποίηση. Τα άλλα ενδιαφέροντα τής
ζωής καταρρακώνονται ακόμη πιό πολύ. "Ένας ναρκισσιστής, λόγω
χάρη, ώθούμενος από τό θαυμασμό πού νιώθει ό κόσμος για τούς
μεγάλους ζωγράφους, μπορεί νά έπιδοθεί στην τέχνη. Καθώς όμως
ή ζωγραφική δέν είναι γι' αυτόν παρά μέσο για νά πετύχει ένα
σκοπό, ή τεχνική της ποτέ δέν τόν ενδιαφέρει και τό καθετί τό
βλέπει σέ σχέση με τόν έαυτό του. 'Αποτέλεσμα είναι ή άποτυ-
χία και ή απογοήτευση, καθώς και ή γελοιοποίηση, άντι για τόν
αναμενόμενο θαυμασμό. Τό ίδιο ισχύει και για μερικές γυναίκες
συγγραφείς πού οί ήρωίδες των μυθιστορημάτων τους είναι ό έ-
ξιδανικευμένος έαυτός τους. Σε κάθε δουλειά, κάθε σοβαρή έπιτυ-
χία έξαρτάται από τό πραγματικό ενδιαφέρον πού μάς προκαλεί
τό υλικό πού άφορά τή δουλειά αυτή. 'Η τραγωδία πολλών πετυ-
χημένων πολιτικών είναι ότι σιγά-σιγά επέτρεψαν στό ναρκισ-
σισμό νά έκτοπίσει τό ενδιαφέρον τους για τήν κοινότητα και για
τίς άρχές πού υποστηρίζουν. 'Ο άνθρωπος πού ενδιαφέρεται μόνο
για τόν έαυτό του ποτέ δέν θαυμάζεται και ποτέ δέν θεωρείται
άξιος για κάτι τέτιο. "Έτσι, ό άνθρωπος πού μοναδικό του ενδια-
φέρον είναι νά τόν θαυμάζουν οί άλλοι, πολύ δύσκολα πετυχαίνει
τόν σκοπό του. 'Αλλά ακόμη και άν τόν πετύχει, δέ θά είναι όλο-
κληρωτικά εύτυχημένος, γιατί τά ανθρώπινα ένστικτα ποτέ δέν

είναι ολοκληρωτικά έγωκεντρικά και ό ναρκισσιστής περιορίζεται τεχνητά μέσα σε όρισμένα πλαίσια, όπως και εκείνος που κυριαρχείται από αίσθημα ένοχής. Ό πρωτόγονος άνθρωπος μπορεί να νιώθει περήφανος επειδή είναι καλός κυνηγός, παράλληλα όμως χαίρεται τή δραστηριότητα του κυνηγού. Όταν ή ματαιοδοξία ξεπερνά ένα όρισμένο όριο σκοτώνει τή χαρά σε κάθε δραστηριότητα που αποβλέπει στο να δώσει χαρά, και έτσι οδηγεί αναπόφευκτα στην αδράνεια και τήν βαρειστημάρα. Συχνά πηγή της είναι ή έλλειψη αυτοπεποίθησης, και ή θεραπεία της βρίσκεται στην καλλιέργεια του αυτοσεβασμού. Αυτό όμως μπορεί να τó δώσει μόνο ή αποδοτική δραστηριότητα που έμπνέεται από αντικειμενικά ενδιαφέροντά. Ό μεγαλομανής διαφέρει από τó ναρκισσιστή στο ότι ή έπιθυμία του είναι περισσότερο να κυριαρχεί παρά να γοητεύει, περισσότερο να τόν φοβούνται παρά να τόν αγαπάνε. Στόν τύπο αυτόν άνήκουν πολλοί παράφρονες και οί περισσότεροι από τούς μεγάλους άνδρες τής ιστορίας. Η αγάπη τής έξουσίας αποτελεί, όπως και ή ματαιοδοξία, ισχυρό στοιχείο στην όμαλή ανθρώπινη φύση, και σάν τέτιο θα πρέπει να γίνει αποδεκτό. Τό στοιχείο αυτό καταντά όλέθριο μόνο όταν ξεπερνάει τά λογικά πλαίσια ή συνδέεται με άνεπαρκή αίσθηση τής πραγματικότητας. Όταν συμβαίνει αυτό, ό άνθρωπος γίνεται δυστυχημένος ή γελοίος ή και τά δυό. Ό ψυχοπαθής που πιστεύει πώς είναι βασιλιάς, μπορεί κατά κάποιο τρόπο να είναι εύτυχημένος, αλλά ή εύτυχία του δέν είναι από εκείνες που θα μπορούσε να ζηλέψει ένας ύγιής. Ό Μέγας Άλέξανδρος άνήκε ψυχολογικά στόν ίδιο τύπο με τόν ψυχοπαθή, μολοντί είχε τó ταλέντο να πραγματοποιήσει τις φιλοδοξίες του ψυχοπαθή. Ωστόσο, δέ στάθηκε δυνατό να πραγματοποιήσει όλες του τις φιλοδοξίες, που όλοένα γίνονταν και μεγαλύτερες όσο έβλεπε πώς είχε έπιτυχίες. Και όταν είδε πώς είχε γίνει ό μεγαλύτερος κατακτητής τής ιστορίας, αποφάσισε πώς ήταν Θεός. Ήταν πραγματικά εύτυχημένος; Τά μεθύσια του, οί έκρήξεις θυμού του, ή άδιαφορία του για τις γυναίκες, ό ισχυρισμός του πώς ήταν Θεός, όλα μās πείθουν για τó αντίθετο. Δέν μπορεί να υπάρχει ολοκληρωτική ίκανοποίηση, όταν καλλιεργείται ένα μονάχα στοιχείο τής ανθρώπινης φύσης

σὲ θάρρος ὄλων τῶν ἄλλων, οὔτε καὶ ὅταν βλέπουμε ὄλον τὸν κόσμον ὡς πρώτη ὕλη γιὰ τὴ δόξα τοῦ ἐγὼ μας. Ὁ μεγαλομανῆς, εἴτε ἄρρωστος εἶναι, εἴτε ὀνομαστικά ὑγιής, εἶναι προϊόν κάποιας μεγάλης ταπείνωσης. Ὁ Ναπολέων ὑπέφερε στὰ μαθητικά του χρόνια ἀπὸ σύμπλεγμα κατωτερότητας ἀπέναντι στοὺς συμμαθητές του, πού ἦταν πλούσιοι ἀριστοκράτες, ἐνῶ ἐκεῖνος ἦταν ἕνα φτωχόπαιδο πὸ σπούδαζε μὲ ὑποτροφία. Ὅταν ἐπέτρεψε στοὺς ἐμικρέδες νὰ ἐπαναπατριστοῦν, ἔκρινε ἰκανοποίηση πὸ ἔβλεπε τοὺς ἄλλοτε συμμαθητές του νὰ ὑποκλίνονται μπροστά του. Τί εὐτυχία! Αὐτὸ ὅμως δὲν τοῦ ἔφτανε. Ἦθελε νὰ νιώσει μιὰ ἀνάλογη ἰκανοποίηση βλέποντας στὰ πόδια του τὸν Τσάρο καὶ αὐτὸ τὸν ὀδήγησε στὸ νησί τῆς Ἁγίας Ἐλένης. Μιὰ καὶ κανένας δὲν εἶναι παντοδύναμος, ἐκεῖνος πὸ κυριαρχεῖται ὀλοκληρωτικά σ' ὄλη του τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ δίψα τῆς ἐξουσίας, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συναντήσῃ ἀργὰ ἢ γρήγορα ἐμπόδια πὸ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ὑπερπηδήσῃ. Μόνο κάποια μορφή ψυχοπάθειας μπορεῖ νὰ παρεμποδίσει τὴ συνείδηση νὰ τὸ χωνέψῃ αὐτό, ἂν καὶ ὅταν εἶναι κανεὶς ἀρκετὰ ἰσχυρὸς μπορεῖ νὰ θάλει στὴ φυλακὴ ἢ νὰ ἐκτελέσει ἐκείνους πὸ θὰ τολμήσουν νὰ τοῦ ποῦν κάτι τέτιο. Ἔτσι, ἡ καταπίεση μὲ τὴν πολιτικὴ ἔγνοια καὶ ἡ καταπίεση μὲ τὴν ψυχαναλυτικὴ ἔγνοια συμβαδίζουν. Ἄν ἡ ἐξουσία περιορίζεται σὲ λογικὰ ὄρια, μπορεῖ νὰ συμβάλῃ πάρα πολὺ στὴν εὐτυχία. Ὅταν ὅμως εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὀδηγεῖ στὴν ἠθικὴ, ἂν ὄχι καὶ στὴν ὕλική, καταστροφή.

Εἶναι γνωστὸ πὸς τὰ ψυχολογικὰ αἷτια τῆς δυστυχίας εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα. Ὅλα ὅμως ἔχουν κάτι κοινό. Συνηθισμένος τύπος δυστυχισμένου ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνος πὸ, ἔχοντας στερηθεῖ στὰ νειάτα του κάποια φυσιολογικὴ ἰκανοποίηση, ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ὑπολογίζει αὐτὸ τὸ εἶδος ἰκανοποίησης περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο καὶ ἔτσι ἔδωσε στὴ ζωὴ του μονόπλευρη κατεύθυνση, δίνοντας παράλληλα παράλογα ὑπερβολικὴ σημασία στὸ νὰ πετύχει αὐτὴ τὴν ἰκανοποίηση καὶ πολὺ λιγότερη στὶς ἐνέργειες πὸ τοῦ ἐξασφάλισαν τὴν ἐπιτυχία. Σήμερα ὅμως, συνηθισμένος εἶναι καὶ ἕνας ἄλλος τύπος. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ νιώθῃ πὸς ἔχει ἀποτύχει τόσο πολὺ στὴ ζωὴ του, πὸ δὲν ζητᾷ

κανένα είδος ικανοποίησης, εκτός από την ψυχαγωγία και την λησμονιά. Στην περίπτωση αυτή, δίνεται δόλοψυχα στην «απόλαυση». Επιδιώκει δηλαδή να κάνει την ζωή του υποφερτή ζώντας την δλοένα και πιό περιορισμένα. Τό μεθύσι, λόγου χάρη, είναι μιὰ προσωρινή αυτοκτονία. Ἡ εὐδαιμονία πού χαρίζει είναι καθαρά ἀρνητική, μιὰ στιγμιαία ἀναστολή τῆς δυστυχίας. Ὁ ναρκισσιστής και ὁ μεγαλομανῆς πιστεύουν πώς ἡ εὐτυχία είναι δυνατή, ἂν και γιά νά τήν κατακτήσουν μπορεῖ νά χρησιμοποιήσουν τὰ πιό ἀκατάλληλα μέσα. Ἀλλά ὁ ἄνθρωπος πού ἐπιδιώκει τὸ κάθε μορφῆς μεθύσι, ἔχει ἐγκαταλείψει ὄλες του τίς ἐλπίδες, και μοναδική ἐλπίδα ἀπόμεινε ἡ λησμονιά. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση, τὸ πρῶτο πράγμα πού πρέπει νά γίνει είναι νά πειστεῖ πώς ἡ εὐτυχία είναι ἐπιθυμητή. Οἱ ἄνθρωποι πού είναι δυστυχισμένοι, ἐκφράζονται πάντα μὲ περηφάνεια γιά τήν κατάστατή τους, ὅπως και ἐκεῖνοι πού ὑποφέρουν ἀπὸ ἀϋπνία. Μπορεῖ ἡ περηφάνεια τους νά μοιάζει μὲ τήν περηφάνεια τῆς ἀλεπούς πού τῆς κόψανε τήν οὐρά. "Ἄν είναι ἔτσι, ὁ μόνος τρόπος γιά νά γιατρευτοῦν είναι νά τοὺς δείξει κανεὶς πώς θὰ ἀποκτήσουν μιὰ καινούργια οὐρά. Πιστεύω πώς πολὺ λίγοι ἄνθρωποι θὰ ἀπόδιωχναν θεληματικὰ τήν εὐτυχία, ἂν ἔβρισκαν κάποιο τρόπο νά γίνουν εὐτυχισμένοι. Δὲν ἀρνοῦμαι πώς τέτοιοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν, είναι ὅμως πολὺ λίγοι γιά ν'ἄχουν κάποια σημασία. Ἔτσι, προτιμῶ νά ὑποθέσω πώς ὁ ἀναγνώστης ἐπιθυμεῖ περισσότερο νά είναι εὐτυχισμένος παρά δυστυχισμένος. Δὲν ξέρω ἂν εἶμαι σὲ θέση νά τὸν βοηθήσω νά πραγματοποιήσει τήν ἐπιθυμία αὐτή. Ὅπως και νᾶναι ὅμως, μιὰ δοκιμὴ δὲν βλάπτει.

Τὸ βυρωνικὸ πάθος

Στις μέρες μας, ὅπως καὶ σὲ πολλές ἄλλες περιόδους τῆς ἱστορίας, συνηθίζεται νὰ ὑποθέτουμε πὼς ὅσοι εἶναι σοφοὶ ἀνάμεσα μὰς ἔχουν μελετήσει βαθιὰ ὅλους τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τῶν παλαιότερων ἐποχῶν καὶ καταλήξανε στὸ συμπέρασμα πὼς δὲν ὑπάρχει πιά τίποτε τὸ καινούργιο στὴ ζωὴ. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ὑποστηρίζουν αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι πραγματικὰ δυστυχημένοι, ἀλλὰ νιώθουν περηφάνεια γιὰ τὴν δυστυχία τους αὐτὴ, ποὺ τὴν ἀποδίνουν στὴ φύση τοῦ σύμπαντος καὶ τὴ θεωροῦν σὰν τὴν μόνη λογικὴ στάση γιὰ ἓνα φωτισμένο ἄνθρωπο. Ἡ περηφάνεια ποὺ νιώθουν γιὰ τὴν δυστυχία τους κάνει τοὺς λιγότερο καλλιεργημένους ἀνθρώπους νὰ δυσπιστοῦν γιὰ τὴν εἰλικρινεία τους. Σκέφτονται πὼς ὁ ἄνθρωπος ποὺ βρίσκει εὐχαρίστηση στὴν δυστυχία δὲν εἶναι δυστυχημένος. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀπλή. Τὸ αἶσθημα ἀνωτερότητας καὶ ἐνορατικότητας ποὺ νιώθουν οἱ δυστυχημένοι αὐτοί, τοὺς χαρίζει προφανῶς κάποια μικρὴ ἱκανοποίηση, ποὺ δὲν εἶναι ὡστόσο ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὴν ἀπώλεια τῶν πιὸ ἀπλῶν ἀπολαύσεων. Προσωπικὰ δὲν πιστεύω πὼς ὑπάρχει κάποια ἀνώτερη αἰτιολογία γιὰ νὰ ἴσταναι κανεὶς δυστυχημένος. Ὁ σοφὸς θὰ νιώθει ἀσφαλῶς εὐτυχημένος, ἂν τοῦ τὸ ἐπιτρέπουν οἱ συνθήκες, καὶ ἔν διαπιστώσει πὼς ἡ ἐνατένιση τοῦ σύμπαντος θὰ εἶναι ὀδυνηρὴ πέρα ἀπὸ ἓνα σημεῖο, τότε θὰ στρέψει ἄλλοῦ τὰ βλέμματά του. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ θέλω νὰ ἀποδείξω στὸ κεφάλαιο τοῦτο. Θέλω νὰ πείσω τὸν ἀναγνώστη πὼς, ὅποια καὶ νὰ ἴσταναι τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ ἐνάντιο, ἡ λογικὴ δὲν ἀποκλείει μὲ κανένα τρόπο τὴν εὐτυχία. Ἀκόμη, ἔχω πειστεῖ πὼς ἐκεῖνοι ποὺ μὲ ὄλη τους τὴν εἰλικρινεία ἀποδίδουν τίς θλίψεις τους σὲς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ σύμπαν, ζεύουν τὰ ἄλογα ὄχι ἀπὸ τὰ καπούλια ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι στὴν καρότσα: ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς εἶναι δυστυχημένοι γιὰ κάποιο λόγο ποὺ δὲν τὸν ξέρουν, καὶ αὐτὴ ἡ δυστυχία τοὺς κάνει νὰ ἐπιμένουν περισσότερο σὲς πιὸ δυσάρεστες πλευρὲς τοῦ κόσμου, μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦν.

Γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἀμερικανούς, ἡ ἀποψη πού σκέπτομαι νὰ ἐξετάσω ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν Τζόζεφ Γούντ Κράτς σ' ἓνα βιβλίο του μὲ τίτλο «Ἡ σύγχρονη ψυχοσύνθεση». Γιὰ τὴ γενιὰ τῶν παπούδων μας ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸ Λόρδο Βύρων. Καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές, ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ Ἐκκλησιαστῆ. Ὁ Κράτς γράφει: «Ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι μιὰ χαμένη ὑπόθεση καὶ ὑπάρχει θέση γιὰ μᾶς στὸ φυσικὸ σύμπαν, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲ νιώθουμε θλίψη ἐπειδὴ εἴμαστε ἄνθρωποι. Θὰ προτιμούσαμε νὰ πεθάνουμε ἂν ἄνθρωποι παρὰ νὰ ζήσουμε σὰ ζῶα».

Ὁ Βύρων λέει: «Δὲν ὑπάρχει καμιὰ χαρὰ πού μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ὁ κόσμος, ἂν αὐτὴ πού μᾶς παίρνει ὅταν ἡ φλόγα τῆς νεανικῆς σκέψης σβήνει μέσα στὴ θλιθερὴ παρακμὴ τῶν αἰσθημάτων».

Ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐκκλησιαστῆ ἀναφέρει:

«Ὅθεν ἐγὼ ἐμακάρισα τοὺς τελευτήσαντας, τοὺς ἤδη ἀποθανόντας, μᾶλλον παρὰ τοὺς ζῶντας, ὅσοι ζῶσιν ἔτι. Καλύτερος δὲ ἀμφοτέρων εἶναι, ὅστις δὲν ὑπῆρξεν ἔτι, ὅστις δὲν εἶδε τὰ πονηρὰ ἔργα τὰ γενόμενα ὑπὸ τὸν ἥλιον».

Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἀπαισιόδοξοι ἔφτασαν στὰ θλιθερὰ αὐτὰ συμπεράσματα ἐπισκοπώντας τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς. Ὁ Κράτς ἔζησε ἀνάμεσα στοὺς πιδὸ πνευματικούς κύκλους τῆς Νέας Ὑόρκης. Ὁ Βύρων διέσχισε κολυμπώντας τὸν Ἑλλίσποντο καὶ εἶχε ἀναρίθμητες ἐρωτικὲς περιπέτειες. Ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐκκλησιαστῆ δοκίμασε πολὺ περισσότερες ἀπολαύσεις: γεύτηκε τὸ κρασί, τὴ μουσικὴ, τὰ πάντα. Ἐφτιαξε δεξαμενὲς ὑδάτων γιὰ νὰ ποτίζει τὸν κῆπο του, εἶχε δούλους καὶ δούλες καὶ δούλους πού γεννήθηκαν στὸ σπίτι του. Καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ φρόνησή του δὲν τὸν ἐγκατέλειψε. Ὡστόσο, διαπίστωσε πὼς ὅλα εἶναι ματαιότης, ἀκόμα καὶ ἡ σοφία:

Καὶ ἔδωκα τὴν καρδίαν μου εἰς τὸ νὰ γνωρίσω σοφίαν, καὶ εἰς τὸ νὰ γνωρίσω ἀνοησίαν καὶ ἀφροσύνην· πλὴν ἐγνώρισα ὅτι καὶ τοῦτο εἶναι θλίψις πνεύματος.

Διότι ἐν πολλῇ σοφίᾳ εἶναι πολλὴ λύπη: καὶ ὅστις προσθέτει γνῶσιν προσθέτει πόνον.

Φαίνεται ότι ή σοφία του τόν ένοχλοῦσε. "Έκανε πολλές άλλές μάταιες προσπάθειες νά απαλλαγεί από αυτήν:

«Έγώ είπα έν τή καρδιά μου, έλθέ τώρα νά σέ δοκιμάσω δι' εύφροσύνης, και έντρύφα εις αγαθά: και ίδου και τούτο ματαιότης.»

Ἄλλά δέν μποροῦσε νά απαλλαγεί από τή σοφία του.

«Διά τούτο είπα έγώ έν τή καρδιά μου, καθώς συμβαίνει εις τόν άφρονα, οὔτω θέλει συμβῆ και εις έμέ: διατι λοιπόν έγώ νά γίνω σοφώτερος; ὅθεν έσυμπέρανα πάλιν έν τή καρδιά μου, ότι και τούτο είναι ματαιότης.

Διά τούτο έμίσησα τήν ζωήν, διότι μοχθηρά έφάνησαν εις έμέ τά έργα τά γενόμενα υπό τόν ήλιον: έπειδή τά πάντα ματαιότης και θλίψις πνεύματος.»

Εὐτυχῶς γιά τούς λόγιους, οί άνθρωποι δέν διαβάζουν πιά έργα πού έχουν γραφεί πριν από καιρό, γιατί διαφορετικά θά έφταναν στό συμπέρασμα πώς, ὅτι κι αν πεί κανείς για δεξαμενές ύδάτων, ή συγγραφή νέων βιβλίων είναι σίγουρα ματαιότης. "Αν μπορούμε νά αποδειξουμε ότι τὸ δόγμα τοῦ Ἐκκλησιαστῆ δέν είναι τὸ μόνο πού μπορεί νά αποδεχτεῖ ένας σοφός, δέ θά χρειαστεῖ νά μποῦμε στόν κόπο νά ασχοληθοῦμε μέ τίς έκφράσεις τῆς ἴδιας ψυχικῆς διάθεσης στήν περίοδο μετά τόν Ἐκκλησιαστή. Σέ μιὰ επιχειρηματολογία αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νά κάνουμε διάκριση ανάμεσα στήν ψυχική διάθεση και τή διανοητική της έκφραση. "Όταν γίνεται συζήτηση για ψυχική διάθεση, δέ χωροῦν επιχειρήματα. Ἡ ψυχική διάθεση μπορεί ν' αλλάξει από κάποιο τυχαῖο γεγονός ἢ από κάποια μεταβολή στή σωματική μας κατάσταση, ὅχι ὅμως και μέ επιχειρήματα. Ἐγώ ὁ ἴδιος βρέθηκα πολλές φορές σέ ψυχική κατάσταση πού ξινωθα πώς δλα είναι μάταια. "Αν τήν ξεπέρασα, αὐτό δέν ὀφείλεται σέ κάποια φιλοσοφία, αλλά σέ μιὰ ἐπιτακτική ἀνάγκη δράσης. "Αν τὸ παιδί σας είναι ἄρρωστο, μπορεί νά εἴστε δυστυχισμένος, αλλά δέ θά νιώθετε πώς δλα είναι μάταια. Ἢ θά νιώσετε πώς ή ἀποκατάσταση τῆς υἰγείας τοῦ παιδιοῦ είναι θέμα πού πρέπει νά προσεχτεῖ, ἀνε-

ξάρτητα από αν ή ζωή έχει ή όχι κάποια ανώτερη αξία. Ένας πλούσιος μπορεί να νιώθει, και αυτό γίνεται συχνά, πώς δλα είναι μάταια, αν όμως χάσει τον παρά του, διαπιστώνει πώς δέν είναι καθόλου μάταιο τὸ φαί που πρόκειται να φάει. Τὸ αἴσθημα αὐτὸ ματαιότητας γεννιέται ἀπὸ τὴν πάρα πολὺ εὐκολη ἱκανοποίηση τῶν φυσιολογικῶν ἀναγκῶν. Τὸ ζῶο ἄνθρωπος ἔχει προσαρμοστει, ὅπως και δλα τὰ ἄλλα ζῶα, σ' ἕναν ὀρισμένης ἔντασης ἀγώνα για τὴν ἐπιβίωσή του, και ὅταν ὁ «ἔμφρων ἄνθρωπος» (homo sapiens) μπορεί χωρίς καμιά προσπάθεια να ἱκανοποιήσει ὄλες τις ἰδιοτροπίες του, αὐτὴ ἡ ἀπουσία προσπάθειας ἀπὸ τὴ ζωή του τῆς ἀποστει ἕνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖο εὐτυχίας. Ὁ ἄνθρωπος που ἀποκτᾶ εὐκολα πράγματα για τὰ ὁποῖα νιώθει μία πολὺ περιορισμένη ἐπιθυμία, φτάνει στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας δέν ὀδηγεῖ στὴν εὐτυχία. Ἐν ἔχει τὴν τάση να φιλοσοφεῖ, καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἀνθρώπινη ζωή εἶναι οὐσιαστικὰ πανάθλια, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος που ἱκανοποιεῖ ὄλες του τις ἐπιθυμίες δέν παύει να εἶναι δυστυχησμένος. Και τοῦ διαφεύγει τὸ γεγονὸς πὼς τὸ να στερεῖσαι μερικὰ πράγματα που ἐπιθυμοῖς, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο στοιχεῖο εὐτυχίας.

Αὐτὰ σχετικὰ με τὴν ψυχικὴ κατάσταση. Ὑπάρχουν ὄμως και διανοητικὰ ἐπιχειρήματα στὸν Ἐκκλησιαστικὸν:

«Πάντες οἱ ποταμοὶ ὑπάγουσιν εἰς τὴν θάλασσαν, και ἡ θάλασσα ποτὲ δέν γεμίζει.

Και δέν εἶναι οὐδὲν νέον ὑπὸ τὸν ἥλιον.

Δέν εἶναι μνήμη τῶν προγεγονότων.

Ἐμίσησα ἕτι ἐγὼ πάντα τὸν μόχθον μου, τὸν ὁποῖον εἶχον μοχθήσει ὑπὸ τὸν ἥλιον· διότι ἀφήνω αὐτὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις θέλει σταθῆ μετ' ἐμέ.»

Ἐν δοκιμάσουμε να διατυπώσουμε αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα με τὸ ὕφος ἑνὸς σύγχρονου φιλόσοφου θὰ μᾶς ἔδιναν κάτι που θαμοιαζε με τοῦτο: Ὁ ἄνθρωπος μοχθεῖ ἀδιάκοπα και ἡ ὕλη βρῖσκειται σὲ ἀδιάκοπη κίνηση κι ὡστόσο τίποτα δέν εἶναι μόνιμο, αν και καθετὶ τὸ καινούργιο δέν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ τὸ παλιό. Ἐνας ἄνθρωπος πεθαίνει και ὁ κληρονόμος του δρέπει τοὺς καρ-

πούς τοῦ μόχθου του. Τὰ ποτάμια χύνονται στή θάλασσα, ἀλλά τὰ νερά τους δὲν γίνεται νὰ σταθοῦν ἐκεῖ. Ἐξαιτίας, σ' ἔγαν ἀτελεύτητο, δίχως σκοπὸ κύκλο, οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πράγματα γεννιοῦνται καὶ πεθαίνουν χωρὶς βελτίωση, χωρὶς ἕνα μόνιμο ἀποτέλεσμα, μέρα μὲ τὴ μέρα καὶ χρόνο μὲ τὸ χρόνο. Ἐάν εἶχαν τὰ ποτάμια σοφία, θὰ ἔμεναν ἐκεῖ πού βρίσκονται. Ἐάν ὁ Σολομὼν ἦταν σοφὸς δὲν θὰ φύτευε δέντρα γιὰ ν' ἀπολαμβάνει ὁ γιὸς του τοὺς καρπούς τους.

Πόσο διαφορετικά, ὅμως, φαίνονται ὅλα κάτω ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ ψυχικὴ κατάσταση. «Οὐδὲν τὸ καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον;» Καὶ οἱ οὐρανοξύστες, τὰ ἀεροπλάνα, οἱ ραδιοφωνικὲς ὀμιλίαι τῶν πολιτικῶν; Τί ἰδέα εἶχε ὁ Σολομὼν ἀπὸ αὐτά; Ἐάν μπορούσε ν' ἀκούσει ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο τὸ λόγο τῆς βασίλισσας τοῦ Σαββᾶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους της κατὰ τὴν ἐπιστροφή της ἀπὸ τίς κτήσεις της, δὲ θὰ παρηγοριόταν γιὰ τὴ ματαιότητά τῶν δέντρων καὶ τῶν δεξαμενῶν; Ἐάν εἶχε στή διάθεσή του μιὰ ὑπηρεσία συλλογῆς πληροφοριῶν γιὰ νὰ τὸν ἐνημερώνει σχετικὰ μὲ τὰ ὅσα ἔγραφαν οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὴν ὀμορφὴ ἀρχιτεκτονικὴ του, γιὰ τίς ἀνέσεις τοῦ χαρμιοῦ του καὶ γιὰ τὴ δύσκολη θέση πού εἶχε φέρει τοὺς ἀνταγωνιστὲς του στή σοφία, θὰ ἐπέμενε πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ καινούργιο κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο; Μπορεῖ τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ μὴ θεράπευαν ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἀπαισιοδοξία του, ἀλλὰ θὰ τὸν ὑποχρέωναν νὰ τὴν ἐκφράσει μὲ ἄλλο τρόπο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς δυσἀρέσκειας πού ἐκφράζει γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ὁ Κράτς, εἶναι ὅτι ὑπάρχουν πάρα πολλὰ καινούργια πράγματα κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἐάν εἶναι τὸ ἴδιο ἐνοχλητικὴ τόσο ἡ ὑπαρξὴ ὅσο καὶ ἡ ἀπουσία καινοτομιῶν, φαίνεται πολὺ δύσκολο πὼς ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη μπορεῖ νὰ ἀποτελέσουν πραγματικὰ πηγὴ ἀπελπισίας. Ἐάν ἐπιστρέψουμε στὸ παράδειγμα πὼς «Πάντες οἱ ποταμοὶ ὑπάγουσιν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἡ θάλασσα ποτὲ δὲν γεμίζει· εἰς τὸν τόπον ὅθεν ρέουσιν οἱ ποταμοί, ἐκεῖ πάλιν ἐπιστρέφουσι, διὰ νὰ ὑπάγῃσι». Ἐάν τὸ θεωρήσουμε αὐτὸ σὰν πηγὴ ἀπαισιοδοξίας, τότε

1. Φυσικὰ ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐκκλησιαστῆ δὲν ἦταν ὁ Σολομὼντας, μᾶς εἶναι ὅμως βολικὸ νὰ ἀποδίδουμε σ' αὐτὸν τὴ συγγραφή.

πρέπει να παραδεχτούμε πώς τὸ ταξίδι εἶναι δυσάρεστο. Οἱ ἀνθρώποι πηγαίνουν γιὰ παραθερισμὸ τὸ καλοκαίρι, ἀλλὰ ξαναγυρίζουν πάλι στὸν τόπο τους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς εἶναι ἀνώφελος ὁ παραθερισμὸς. Ἄν τὰ νερὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν αἰσθήματα, θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ χαροῦν τὴν περιπέτεια τοῦ ὑδρολογικοῦ κύκλου ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ «Σύννεφο» τοῦ Σέλλεϋ. Ὅσο γιὰ τὴν ὀδύνη ποὺ αἰσθάνεται κανεὶς ἀφήνοντας τὰ ὑπάρχοντά του στοὺς κληρονόμους του, πρόκειται γιὰ ζήτημα ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ δοῦμε ἀπὸ δυὸ ἀπόψεις: Ἄπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κληρονόμου, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία πολὺ λίγο ὀλέθριο. Ἐπίσης τὸ ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει λόγο ἀπαισιοδοξίας. Θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει κάποιος λόγος ἀπαισιοδοξίας, ἂν παραχωροῦσαν τὴ θέση τους σὲ χειρότερα πράγματα, ἂν ὁμως ὅλα ὅσο πᾶνε γίνονται καλύτερα, τότε ἔχουμε ἓνα λόγο αἰσιοδοξίας. Τί θὰ πρέπει νὰ σκεφτοῦμε στὴν περίπτωση ποῦ, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Σολομών, τὰ πράγματα παραχωροῦν τὴ θέση τους σὲ ἄλλα πράγματα ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια μ' αὐτά; Δὲ θὰ ἦταν ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀνώφελη; Σίγουρα ὄχι, ἐκτὸς ἂν τὰ διάφορα στάδια τοῦ κύκλου εἶναι αὐτὰ καθαυτὰ ὀδυνηρά. Ἡ συνήθεια νὰ ἀτενίζουμε τὸ μέλλον καὶ νὰ σκεφτόμαστε πὼς ὅλο τὸ νόημα τοῦ παρόντος θρίσκειται σ' αὐτὸ ποὺ θὰ συμβεῖ μελλοντικά, εἶναι πολὺ ἐπιζήμια. Τὸ σύνολο δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία, ἂν δὲν ἔχουν ἀξία καὶ τὰ μέρη ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Τὴ ζωὴ δὲν πρέπει νὰ τὴν παίρνομε σὰ μελόδραμα, ὅπου ὁ ἥρωας καὶ ἡ ἥρωίδα δοκιμάζουν ἀπίστευτες κακοτυχίες, γιὰ νὰ ἀποζημιωθοῦν τελικὰ μὲ ἓνα εὐτυχημένο τέλος. Ζῶ καὶ κάνω τὴ ζωὴ μου, ὁ γιός μου μὲ διαδέχεται καὶ κάνει τὴ δική του ζωὴ, κι αὐτὸν μὲ τὴ σειρά του τὸν διαδέχεται καὶ ὁ δικός του γιός. Τί τὸ τραγικὸ ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτά; Ἄν ἡ ζωὴ μου ἦταν αἰώνια, οἱ χαρὲς τῆς ζωῆς θὰ ἔχαν νὰ γίνονταν κάθε γεύση. Ἔτσι ὅπως εἶναι ἡ ζωὴ μένουν πάντοτε φρέσκιες.

Ζέστανα τὰ χέρια μου στὴ φλόγα τῆς ζωῆς.

Τώρα πιὰ σθῆνει κι εἴμ' ἔτοιμος νὰ φύγω.

Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο λογικὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀγανάκτηση ἐνάντια στὸ θάνατο. Γι' αὐτό, ἂν τὴν ψυχικὴ κατάσταση τὴ ρυθμίζει

ή λογική, θά υπήρχαν τόσοι λόγοι χαρᾶς ὅσοι και ἀπελπισίας.

Ὁ «Ἐκκλησιαστής» εἶναι τραγικός. Ἡ «Σύγχρονη ψυχοσύνθεση» τοῦ Κράτς εἶναι παθητική. Στό βάθος ὁ Κράτς νιώθει θλίψη, ἐπειδή οἱ παλιές μεσαιωνικές σιγουριές ἔχουν καταρρεύσει ὅπως και μερικές ἀπό τίς πιό πρόσφατες. «Ὅσο για τή σύγχρονή μας δυστυχημένη ἐποχή —γράφει— πού τήν καταδιώκουν τὰ φαντάσματα ἐνός νεκροῦ κόσμου και δέν ἔχει βρεῖ ἀκόμη τή γαλήνη, ἡ θέση της μοιάζει μέ τή θέση τοῦ ἔφηβου πού δέν ἔχει ἀκόμα μάθει νά προσανατολίζεται χωρίς νά προσφεύγει στή μυθολογία, μέ τήν ὁποία πέρασε τὰ παιδικά του χρόνια». Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι ὀλότελα σωστή, ἀν τήν ἐφαρμόσουμε σέ μιᾶ ὀρισμένη μερίδα διανοουμένων, δηλαδή σ' ἐκείνους πού ἔχοντας ἀνατραφεῖ φιλολογικά, δέν ξέρουν τίποτα για τὸ σύγχρονο κόσμο, και ἔχοντας διδαχτεῖ στά νεανικά τους χρόνια νά στηρίζουν τίς πεποιθήσεις τους στό συναίσθημα, δέν εἶναι σέ θέση νά ἀποβάλλουν αὐτή τήν παιδική ἐπιθυμία ἀσφάλειας και προστασίας πού δέν μπορεί νά τους ἐξασφαλίζει ἡ ἐπιστήμη. Ὁ Κράτς, ὅπως και οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, βασανίζεται ἀπό τήν ἰδέα πῶς ἡ ἐπιστήμη δέν ἔχει τηρήσει τίς ὑποσχέσεις της. Φυσικά, δέν μᾶς λέει ποιές εἶναι αὐτές οἱ ὑποσχέσεις, φαίνεται ὅμως νά πιστεύει πῶς πρὶν ἀπό 60 χρόνια, ἄντρες ὅπως ὁ Δαρβίνος και ὁ Χάξλεϋ προσδοκοῦσαν ἀπό τήν ἐπιστήμη κάτι πού δέν τῷ δωσε. Νομίζω πῶς αὐτό εἶναι πέρα για πέρα ψευδαίσθηση, πού τήν καλλιεργοῦν οἱ συγγραφεῖς ἐκείνοι και οἱ κληρικοὶ πού δέν θέλουν νά δοῦν τὰ ἐπαγγέλματά τους νά ξεπέφτουν. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ κόσμος ἔχει σήμερα πολλοὺς ἀπαισιόδοξους. Ἀλλά πάντα υπήρχαν πολλοὶ ἀπαισιόδοξοὶ ὅπου υπήρχαν πολλοὶ ἄνθρωποι πού τὰ εἰσοδήματά τους περιορίζονταν. Βέβαια, ὁ Κράτς εἶναι Ἀμερικανός, και τὰ ἀμερικανικά εἰσοδήματα συνεχίζουν, στό σύνολό τους, νά μεγαλώνουν χάρη στόν Πόλεμο, ἀλλά σ' ὀλόκληρη τήν ἡπειρωτική Εὐρώπη οἱ τάξεις τῶν διανοουμένων ἔχουν ὑποφέρει πάρα πολύ, ἐνῶ ὁ πόλεμος ἔχει δημιουργήσει σ' ὅλους μας μιᾶ αἴσθηση ἀνασφάλειας. Τὰ κοινωνικά αἷτια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐπηρεάζουν τήν ψυχική κατάσταση μιᾶς ἐποχῆς πολύ περισσότερο ἀπ' ὅσο ἡ κοσμοθεώρηση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σχετικά μέ τή φύση

τοῦ κόσμου. Λίγες ἐποχές ἦταν θυθισμένες στήν ἀπελπισία περισσότερο ἀπό τὸ 13ο αἰώνα, ἂν καὶ τὴν πίστη ἐκείνη, πού γιὰ τὴν ἀπώλειά της θλίβεται ὁ Κράτς, τὴν εἶχαν ἐνστερνιστεῖ τὴν περίοδο αὐτὴ ὄλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα καὶ μερικοὺς Ἴταλοὺς εὐγενεῖς. Ἔτσι ὁ Ρογήρος Βάκιων ἔγραφε: «Διότι στὶς μέρες μας γίνονται περισσότερα ἁμαρτήματα παρὰ σὲ οποιαδήποτε ἄλλη ἐποχή, καὶ τὸ ἁμάρτημα δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴ φρόνηση. Ἄς ριξοῦμε μιὰ ματιὰ σ' ὄλες τὶς καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ κόσμου καὶ ἄς τὶς ἐξετάσουμε παντοῦ προσεκτικά: θὰ διαπιστώσουμε πὼς ὑπάρχει ἀπέραντη διαφθορά, καὶ κατὰ κύριο λόγο στοὺς ὑψηλὰ ἰσταμένους... Ἡ ἀσέλγεια ντροπιάζει δλόκληρη τὴν Αὐλή καὶ ἡ βουλιμία κυριαρχεῖ παντοῦ... Ἄν κάνουν αὐτὰ οἱ ὑψηλὰ ἰστάμενοι, τί πρέπει νὰ κάνουν οἱ παρακάτω; Ἄς δοῦμε τοὺς ἱεράρχες: τὸ μυαλό τους εἶναι στὸ χρῆμα καὶ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν... Ἄς δοῦμε τὰ Θρησκευτικὰ Τάγματα: Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γι' αὐτὰ. Πόσο χαμηλὰ ἔχουν πέσει ὄλοι τους ἀπὸ τὴ θέση πού πρέπει νὰ κρατοῦν! Καὶ τὰ νέα Τάγματα (τῶν Ἀδελφῶν) ἔχουν ξεπέσει φοβερὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀξιοπρέπεια πού εἶχαν κάποτε. Ὁ κληρὸς στὸ σύνολό του ἔχει σὰ σκοπὸ του τὶς διακρίσεις, τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν φιλαργυρία: καὶ παντοῦ ὅπου συνέρχονται σὲ σύνοδο οἱ ἱερωμένοι, ὅπως στὸ Παρίσι καὶ στήν Ὁξφόρδη, σκανταλίζουν ὄλο τὸ λαὸ μὲ τοὺς πολέμους τους, τὶς ἔριδές τους καὶ τὶς κακίες τους... Κανεὶς δὲν νοιάζεται γιὰ τὸ τί γίνεται, γιὰ τὸ πὼς γίνεται, φτάνει ὁ καθένας νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν ἀκολασία του». Σχετικὰ μὲ τοὺς εἰδωλολάτρες σοφοὺς τῆς ἀρχαιότητος, ἀναφέρει: «Ἡ ζωὴ τους ἦταν ἀσύγκριτα καλύτερη ἀπ' τὴ ζωὴ τῶν δικῶν μας, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπρέπεια ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού ἀντιμετώπιζαν τὶς ἀπολαύσεις, τὰ πλούτη καὶ τὶς τιμὲς αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσει ὁ καθένας, διαβάζοντας τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Σενέκα, τοῦ Τούλλου, τοῦ Ἀβικέννα, τοῦ Ἀλφαράβιου, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Σωκράτη καὶ ἄλλων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο βρῆκαν τὸ μυστικὸ τῆς σοφίας καὶ ἀνακαλύψανε ὄλες τὶς γνώσεις»¹. Τὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ

1. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Κοῦλτον στὸ ἔργο του «Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο ὡς τὸ Δάντη», σελ. 57.

Ρογήρου Βάκωνα συμμερίζονταν όλοι οί σύγχρονοί του πνευματικοί άνθρωποι, πού κανέννας τους δέν συμπαθοῦσε τήν ἐποχή στήν όποία ζοῦσε. Μοῦ εἶναι αδύνατο νά πιστέψω, ἔστω καί γιά μιᾶ στιγμῆ, πώς ἡ ἀπαισιοδοξία αὐτή ὀφειλόταν σέ κάποιο μεταφυσικό αἷτιο. Τά αἷτιά της ἦταν ὁ πόλεμος, ἡ ἀθλιότητα καί ἡ βία.

Ἐνα ἀπό τά πιό παθητικά κεφάλαια τοῦ Κράτς ἀσχολεῖται μέ τὸ θέμα τοῦ ἔρωτα. Φαίνεται πώς οἱ Βικτωριανοί εἶχαν πολὺ μεγάλη ἐκτίμηση στὸν ἔρωτα, ἀλλὰ ἡ ἐποχή μας μέ τις σύγχρονες διαστροφές της, τὸν ἔχει ρίξει πολὺ χαμηλά. «Γιὰ τὸν πιό σκεπτικιστὴ Βικτωριανό, ὁ ἔρωτας ἐκτελοῦσε μερικές ἀπὸ τις λειτουργίες τοῦ Θεοῦ, πού τὸν εἶχαν χάσει. Μπροστὰ στὸν ἔρωτα, ἀκόμα καί τά πιό θετικά πνεύματα, καταλαμβάνονταν γιά λίγο ἀπὸ μυστικισμό. Βρίσκονταν μπροστὰ σέ κάτι πού ζυπνοῦσε μέσα τους μιὰ αἰσθησιμὴ εὐλάβειας τόσο βαθιά, πού τίποτ' ἄλλο δέν μπορούσε νά τήν προκαλέσει, καθὼς καί μπροστὰ σέ κάτι πού ἐνιωθαν, ἀπὸ τά μύχια τῆς ὕπαρξής τους, πώς τοῦ ὀφείλαν ἀπόλυτη ἀφοσίωση. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ἔρωτας, ὅπως καί ὁ Θεός, ἀπαιτοῦσε ὅλες τις θυσίες. Καί ὅπως ὁ Θεός, ὁ ἔρωτας ἀντάμειβε τὸν πιστό, δίνοντας σέ ὅλα τά φαινόμενα τῆς ζωῆς ἕνα νόημα πού δέν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόλυτη κατανόησή του. Ἐμεῖς ἔχουμε ἀνατραφεῖ — σέ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς Βικτωριανούς — σ' ἕνα σύμπαν δίχως Θεό, ἀλλὰ ἀκόμα δέν κατορθώσαμε νά συνηθίσουμε σ' ἕνα σύμπαν χωρὶς ἀγάπη, καί μόνο ὅταν συνηθίσουμε σ' αὐτὸ θὰ μπορέσουμε νά καταλάβουμε τί σημαίνει στήν πραγματικότητα ἀθεισμός». Εἶναι παράδοξο τὸ ὅτι σ' ἕνα νέο τῆς ἐποχῆς μας ἡ Βικτωριανὴ ἐποχὴ φαίνεται πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι φαινόταν σ' ἕνα νέο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οὐμᾶμαι δυὸ ἡλικιωμένες κυρίες, πού ἀντιπροσώπευαν δυὸ χαρακτηριστικές πλευρές τῆς περιόδου ἐκείνης, μέ τις ὁποῖες γνωρίζομαι καλά στὰ νειάτα μου. Ἡ μιὰ ἦταν Πουριτανὴ καί ἡ ἄλλη Βολταριανὴ. Ἡ πρώτη δέν μπορούσε νά χωνέψει τὸ ὅτι ἀπασχολοῦσε τόσο πολὺ τήν ποίηση ὁ ἔρωτας, πού, ὅπως ἰσχυρίζόταν, ἦταν ἕνα θέμα δίχως ἐνδιαφέρον. Ἡ δεῦτερη παρατηροῦσε: «Κανείς δέν μπορεῖ νά πεῖ κακὸ γιά μένα, ὡστόσο λέω, καί ἐπιμένω, ὅτι δέν εἶναι τόσο κακὸ νά παραθεῖ κανείς τήν 7η ἐντολή ὅσο εἶναι ἂν

παραβεί την βη, γιατί στο κάτω - κάτω στην περίπτωση της 7ης απαιτείται ή συγκατάθεση και του άλλου μέρους». Καμιά από αυτές τις γνώμες δεν μοιάζει απόλυτα μ' εκείνες που παρουσιάζει ο Κράτς ως αντιπροσωπευτικές δικτωριανές. Οι απόψεις του έχουν διαμορφωθεί προφανώς από ορισμένους συγγραφείς που δεν βρίσκονταν καθόλου σε άρμονία με τον περίγυρό τους. Το καλύτερο παράδειγμα μπορώ να πω πως είναι ο Ρόμπερτ Μπράουνινγκ. "Ωστόσο, δεν μπορώ να αποβάλω την πεποίθηση πως υπάρχει κάτι το αποπνιχτικό στον έρωτα όπως τον αντιλαμβανόταν.

Σ' εύχαριστώ, θεέ μου, που δώσες
στο ταπεινότερό σου πλάσμα
δυό ψυχές.
Τή μιὰ νὰ πολεμᾷ τὸν κόσμον
καὶ τὴν ἄλλη νὰ θωπεύει
τὴ γυναίκα π' ἀγαπάει!

Αὐτὸ προϋποθέτει πὼς ἡ μαχητικότητα εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ
στάση ἀπέναντι στὸν κόσμον γενικά. Γιατί; Γιατί ὁ κόσμος εἶναι
σκληρὸς, θᾶλεγε ὁ Μπράουνινγκ. Γιατί δὲν ὑπολογίζει τὴν πραγ-
ματικὴ σου ἀξία, θὰ λέγαμε ἑμεῖς. "Ἐνα ζευγάρι μπορεῖ νὰ ἀπο-
τελέσει μιὰ κοινωνία ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ, ὅπως στὴν περίπτωση
τοῦ Μπράουνινγκ καὶ τῆς γυναίκας του. Εἶναι εὐχάριστο νᾶχεις
κοντὰ σου κάποιον, πού σ' ὀλες τὶς περιπτώσεις θὰ ἐπαινεῖ τὸ ἔργο
σου, ἀδιάφορο ἂν τὸ ἀξίζει ἢ ὄχι. Καὶ σίγουρα ὁ Μπράουνινγκ
θὰ ἐνωθε πὼς ἔκανε μιὰ ἐξαιρετικὴ καὶ ἀντρικὴ πράξη καταγγέλ-
λοντας μὲ σκληρὰ λόγια τὸν Φιτςτζέραλντ ἐπειδὴ τόλμησε νὰ μὴ
θαυμάσει τὴν "Ωρόρα Λεϊθ. Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πὼς αὐτὴ ἡ
πλήρης ἀναστολὴ τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη εἶναι
κάτι ἀληθινὰ ἀξιθαύμαστο. Συνδέεται μὲ τὸ φόβο καὶ μὲ τὴν ἐπι-
θυμία νὰ ἀποφύγει κανεὶς τὶς ψυχρὲς ριπὲς τῆς ἀμερόληπτης κρι-
τικῆς. Καὶ ὑπάρχουν πολλὰ γεροντοπαλίκαρα πού ἔχουν συνη-
θίσει νὰ βρίσκουν ζεστασιὰ στὴ φλόγα τοῦ αὐτοσεβασμοῦ τους.
"Ἐζησα πάρα πολὺ στὴ Βικτωριανὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ μπορῶ νὰ
θεωρηθῶ σύγχρονος σύμφωνα μὲ τὰ μέτρα τοῦ Κράτς. Ποτὲ δὲν
ἔχασα τὴν πίστη μου στὸν έρωτα, ἀλλὰ ὁ έρωτας τὸν ὁποῖο πι-

στεύω ἐγώ, δὲν εἶναι ὁ ἔρωτας πού θαύμαζαν οἱ Βικτωριανοί. Εἶναι ἕνας ἔρωτας διορατικός, πού ἀγαπάει τὶς περιπέτειες, καὶ πού ἐνῶ μᾶς μαθαίνει τὸ καλὸ, δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ ξεχνᾶμε τὸ πονηρὸ, κι οὔτε ἰσχυρίζεται πὼς εἶναι καθαγιασμένος καὶ ἱερός. Τὸ νὰ ἀποδίδεις τέτοια χαρισματικὰ στὸν ἔρωτα πού θαύμαζαν οἱ Βικτωριανοί, ἦταν πραγματικὴ θεήλωση. Ὁ Βικτωριανὸς πιστεύει βαθιὰ πὼς τὰ περισσότερα πού ἀφοροῦσαν τὸ σέξ ἦταν ἀνήθικα, καὶ μιλοῦσε γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἔρωτα πού ἐπεδοκίμαζε μὲ ὑπερβολές. Ἡ σεξουαλικὴ πείνα ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο στὶς μέρες μας, κι αὐτὸ ἀναμφίβολα ἔσπρωχνε τοὺς ἀνθρώπους στὸ νὰ ὑπερβάλουν τὴ σπουδαιότητα τοῦ σέξ, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς ἀσκητές. Σήμερα περνοῦμε μιὰ κάπως γεμάτη σύγχυση περιόδο, ὅπου πολλοὶ ἄνθρωποι ἔχουν ἀπορρίψει τὰ παλιὰ κριτήρια, χωρὶς νὰ ἔχουν υἱοθετήσει νέα. Αὐτὸ δημιουργεῖ πολλές ἀναστατώσεις, καὶ καθὼς ἀσυνείδητα ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν στὰ παλιὰ κριτήρια, ἢ ἐκδήλωση τῶν ἀναστατώσεων αὐτῶν προκαλεῖ ἀπελπισία, τύψεις καὶ κυνισμό. Δὲν πιστεύω πὼς αὐτὸ συμβαίνει σὲ μεγάλο ἀριθμὸ προσώπων, ἀλλὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν πιὸ βροντερὴ φωνὴ στὴν ἐποχὴ μας. Πιστεύω πὼς ἂν συγκρίνουμε τὸ μέσο εὐπορο νέο στὴν ἐποχὴ μας καὶ στὴ Βικτωριανὴ ἐποχὴ, θὰ διαπιστώσουμε πὼς σήμερα ὑπάρχει πολὺ μεγαλύτερη εὐτυχία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἔρωτα, καὶ πολὺ μεγαλύτερη πραγματικὴ πίστη στὴν ἀξία τοῦ ἔρωτα ἀπὸ ὅσο πρὶν ἀπὸ 80—90 χρόνια. Οἱ λόγοι πού μερικὰ ἄτομα ὀδηγοῦνται στὸν κυνισμό συνδέονται μὲ τὴν τυραννία πού ἀσκοῦν τὰ παλιὰ ἰδανικὰ πάνω στὸ ὑποσυνείδητο, καὶ μὲ τὴν ἀπουσία μιᾶς ὀρθολογιστικῆς ἠθικῆς, μὲ βάση τὴν ὁποία θὰ μπορούσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας νὰ ρυθμίσουν τὴ συμπεριφορά τους. Ἡ θεραπεία δὲν βρίσκεται στὸ νὰ θρηνοῦμε καὶ νὰ νοσταλγοῦμε τὸ παρελθόν, ἀλλὰ σὲ μιὰ πιὸ θαρραλέα ἀποδοχὴ τῆς σύγχρονης νοοτροπίας καὶ στὸ νὰ πάρουμε τελικὰ τὴν ἀπόφαση νὰ ξεριζώσουμε ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ χρυσφύγετά τους ὅλες ἐκεῖνες τὶς προλήψεις πού ὀνομαστικὰ ἔχουν ἀπορριφτεῖ.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ποῦμε μὲ δυὸ λόγια γιατί δίνουμε τόση ἀξία στὸν ἔρωτα. Ὡστόσο, ἐγὼ θὰ κάνω μιὰ προσπάθεια. Τὸν ἔρωτα πρέπει νὰ τὸν ἐκτιμᾶμε κατὰ πρῶτο λόγο — χωρὶς νὰ εἶ-

ναι και ὁ κυριότερος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους λόγους — σὰν πηγὴ χαρᾶς.

ᾠ ἔρωτα! σ' ἀδικοῦν αὐτοὶ ποὺ λένε
πὼς ἡ γλύκα σου εἶναι πικρὴ,
μὰ τίποτα δὲν εἶναι πιὸ γλυκὸ
ἀπὸ τὸν ὄριμο καρπὸ σου.

Ἐὸ ἀνώνυμος ποιητὴς ποὺ ἔγραφε αὐτοὺς τοὺς στίχους δὲ ζητοῦσε μιὰ λύση στὸν ἀθεϊσμὸ ἢ ἓνα κλειδί ποὺ ἀποκάλυπτε τὸ μυστήριον τοῦ σύμπαντος. Ἀπλουστάτα ἔδινε εὐχαρίστηση στὸν ἑαυτὸ του. Ἐὸ ἔρωτας, ὄχι μόνον εἶναι πηγὴ χαρᾶς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία του ἀποτελεῖ πηγὴ ὀδύνης. Κατὰ δεύτερον λόγο, τὸν ἔρωτα πρέπει νὰ τὸν ἐκτιμᾶμε γιὰτὶ κάνει πιὸ ἔντονος τὶς πιὸ λεπτὲς ἀπολαύσεις μας, ὅπως ἡ μουσικὴ, ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου πάνω στὰ βουνὰ καὶ ἡ θάλασσα στὸ σεληνόφως. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ ποτὲ δὲ χάρηκε τὴν ὀμορφιὰ τῶν πραγμάτων μαζί μὲ τὴν ἀγαπημένη του, δὲν ἔχει νιώσει τὴν πληρότητα τῆς μαγικῆς δύναμης ποὺ διαθέτουν αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἀκόμη, ὁ ἔρωτας εἶναι ἰκανὸς νὰ σπάσει τὸ σκληρὸ κέλυφος τοῦ ἐγώ, καθὼς εἶναι μιὰ μορφὴ βιολογικῆς συνεργασίας, στὴν ὁποία εἶναι ἀπαραίτητα τὰ συναισθήματα τοῦ ἑνὸς γιὰ νὰ ἐκπληρωθοῦν οἱ ἐνστικτώδεις ἐπιδιώξεις τοῦ ἄλλου. Στὶς διάφορες ἐποχές, ὁ κόσμος γνώρισε διάφορους ἀσκητὲς φιλοσοφους, ἄλλους λιγότερο καὶ ἄλλους περισσότερο εὐγενικούς. Οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ πίστευαν πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ὑψηλότερον ἀγαθὸ ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει ἢ ζωὴ μόνον μὲ τὴ δική του θέληση ἢ, τὸ λιγότερον, χωρὶς ἀνθρώπινη βοήθεια. Ἄλλοι πάλι θεωροῦσαν πὼς μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς ἦταν ἡ ἐξουσία καὶ ἄλλοι πὼς ἦταν οἱ προσωπικὲς ἀπολαύσεις. Ὅλες αὐτὲς εἶναι ἀσκητικὲς φιλοσοφίες, μὲ τὴν ἔγνοια πὼς τὸ καλὸ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ κάθε ξεχωριστὸ ἄτομον, καὶ ὄχι ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη κοινωνία ἀτόμων. Ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τὶς θεωρῶ λαθεμένες, ὄχι μόνον σὰν ἠθικὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ σὰν ἔκφραση τῆς πιὸ ἀνθρώπινης πλευρᾶς τῶν ἐνστικτῶν μας. Κάθε ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνεργασία καὶ ἡ φύση τὸν ἔχει ἐφοδιάσει μὲ

έναν άτελῆ κάπως μηχανισμό ένστίκτων, πού μπορεί νά δημιουργήσει τή φιλία πού τοῦ εἶναι άπαραίτητη στή συνεργασία. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἡ πρώτη καί ἡ πιό κοινή μορφή τοῦ συναισθήματος πού ὀδηγεῖ στή συνεργασία. Ὅσοι ἔχουν δοκιμάσει τόν ἔρωτα στήν έντονη μορφή του, δέν εἶναι δυνατὸ νά ικανοποιηθοῦν με μιὰ φιλοσοφία πού θεωρεῖ πῶς ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία τους εἶναι άνεξάρτητη άπό τήν εὐτυχία τοῦ προσώπου πού άγαποῦν. Ἀπό τήν άποψη αὐτή, ἡ άγάπη τῶν γονέων πρὸς τά παιδιά τους εἶναι ἕνα αἴσθημα άκόμα πιό ισχυρό, άλλά τὸ αἴσθημα αὐτὸ στήν ὑψηλότερη μορφή του εἶναι άποτέλεσμα τῆς άγάπης άνάμεσα στους γονεῖς. Δέν ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ἔρωτας στήν ὑψηλότερη μορφή του εἶναι κάτι τὸ κοινό, άλλά πῶς άποκαλύπτει άξίες πού διαφορετικά θά ἔμεναν άγνωστες καί πῶς ἔχει μιὰ άξία πού δέν μπορεί νά τήν καταρρίψει ὁ σκεπτικισμός, μολοντί οἱ σκεπτικιστὲς πού εἶναι σὲ θέση νά νιώσουν τόν ἔρωτα, μπορεί νά άποδίδουν λαθεμένα τήν άνικανότητά τους αὐτῆ στὸ σκεπτικισμό τους.

Ὁ άληθινὸς ἔρωτας εἶναι μιὰ ἄσθηστη φλόγα
πού καίει παντοτινά στὸ πνεῦμα,
ποτέ νεκρῆ ποτέ ψυχρῆ, ποτέ άρρωστημένη,
πάντα πιστῆ στὸν ἑαυτὸ της.

Τώρα ἔρχομαι σὲ ὅσα αναφέρει ὁ Κράτς γιὰ τήν τραγωδία. Ἰσχυρίζεται, καί στὸ σημεῖο αὐτὸ δέν μπορῶ παρά νά συμφωνήσω μαζί του, ὅτι οἱ «Βρυκόλακες», τοῦ Ἰψεν, εἶναι ἔργο κατώτερο άπό τὸ «Βασιλιά Λήρ». «Οὔτε ἡ μεγαλύτερη δύναμη ἔκφρασης, οὔτε τὸ μεγαλύτερο χάρισμα τοῦ λόγου, θά μπορούσαν νά μετατρέψουν τόν Ἰψεν σὲ Σαίξπηρ. Τά ὕλικά πού μεταχειρίστηκε ὁ Σαίξπηρ γιὰ νά συνθέσει τά ἔργα του — ἡ άντίληψη πού εἶχε γιὰ τήν ανθρώπινη άξιοπρέπεια, ἡ αἴσθησή του γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῶν ανθρώπινων παθῶν, ἡ ἔνορατικότητά του σχετικά με τὸ βάθος τῆς ανθρώπινης ζωῆς — δέν τὰ εἶχε καί δέν μπορούσε νά τὰ ἔχει ὁ Ἰψεν, ὅπως δέν τὰ εἶχαν καί δέν μπορούσαν νά τὰ ἔχουν οἱ σύγχρονοί του. Ὁ Θεός, ὁ Ἄνθρωπος, ἡ Φύση ἔχουν ὑποστει κάποια φθορά στή διαδρομῆ τῶν αἰώνων πού πέρασαν άπό τότε, ὄχι ἔπειδή ἡ ρεαλιστικῆ πίστη τῆς σύγχρονης τέχνης μᾶς

ώθησε στην αναζήτηση άσημαντων ανθρώπων, αλλά επειδή αυτή ή άσημαντότητα τής ανθρώπινης ζωής μάς έχει επιβληθεί κατά κάποιο τρόπο από τή λειτουργία του ίδιου προτσές που είχε σαν αποτέλεσμα τήν εμφάνιση τών ρεαλιστικῶν θεωριῶν για τήν τέχνη που δικαιώνουν τίς ένοράσεις μας». Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία πώς ή άρχαιοπρεπής τραγωδία που άσχολόταν με τούς ήγεμόνες και τά πάθη τους, δέν ταιριάζει πιά στην έποχή μας, και όταν δοκιμάζουμε νά χειριστοῦμε με τόν ίδιο τρόπο τά πάθη ένός άσημαντου άτομου, τó αποτέλεσμα είναι ολοένα διαφορετικό. Αυτό όμως δέ συμβαίνει επειδή ξέφτισε ή αντίληψη μας για τή ζωή, αλλά επειδή συμβαίνει άκριτῶς τó αντίθετο. Όφειλεται στό ότι δέ μπορούμε πιά νά θεωροῦμε πώς όρισμένα άτομα είναι οί μεγάλοι πάνω σ' αυτή τή γή, που δικαιωματικά έχουν τραγικά πάθη, ένῶ όλοι οί άλλοι θά πρέπει νά υποφέρουν και νά μοχθοῦν για τó μεγαλειό αυτῶν τών λίγων. Ό Σαίξπηρ αναφέρει:

«Όταν πεθαίνουν οί ζητιάνοι δέν προβάλλει κανένας κομήτης.
Οί ούρανοι φλέγονται όταν πεθαίνουν πρίγκιπες».

Μπορεί στην έποχή του Σαίξπηρ νά μή πιστεύανε κυριολεκτικά σ' αυτό τó αίσθημα, τó λιγότερο όμως έκφραζε μιá νοοτροπία που πρακτικά μπορούσε νά θεωρηθεί γενική και που τή συμμεριζόταν περισσότερο άπ' όλους ό ίδιος ό Σαίξπηρ. Έτσι, ό θάνατος του ποιητή Σίννα είναι κωμικός, ένῶ οί θάνατοι του Καίσαρα, του Βρούτου, του Κάσσιου είναι τραγικοί. Η κοσμική σημασία του θανάτου ένός άτομου χάνεται για μάς, γιατί έχουμε γίνει δημοκρατικοί, όχι μόνο στους έξωτερικούς τύπους, αλλά και στις πιό βαθιές μας πεποιθήσεις. Για τó λόγο αυτό, στην έποχή μας ή ύψηλης μορφής τραγωδία θά πρέπει νά καταπιάνεται περισσότερο με τήν κοινότητα παρά με τó άτομο. Σάν παράδειγμα για τó τί έννοῶ, αναφέρω τó έργο του Έρνστ Τόλλετ «Μάζες και άνθρωπος». Δέν υποστηρίζω πώς τó έργο αυτό μπορεί νά συγκριθεί με τά έργα που έγιναν στις καλύτερες έποχές του παρελθόντος, μπορεί όμως νά συγκριθεί με πολλά από αυτά. Είναι ευγενικό, βαθύ και πραγματικό, γεμάτο με ήρωική δράση και «πετυχαίνει τήν κάθαρση του αναγνώστη με τόν οίκτο και τó φόβο», όπως θά

ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης. Μέχρι τώρα ἔχουν δοθεῖ πολὺ λίγα δείγματα αὐτοῦ τοῦ σύγχρονου εἴδους τραγωδίας, καθὼς θὰ πρέπει ἢ παλιὰ τεχνικὴ καὶ οἱ πανάρχαιες παραδόσεις νὰ ἐγκαταλειφτοῦν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους σὲ κοινοτοπίες πολυμάθειας. Γιὰ νὰ γράφει κάποιος μιὰ τραγωδία, θὰ πρέπει νὰ ἔχει αἴσθηση τῆς τραγωδίας. Καὶ γιὰ νὰ τὸ πετύχει αὐτό, πρέπει νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ κόσμου μέσα στὸν ὁποῖο ζεῖ. Συνείδηση ὄχι μόνο μὲ τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ αἷμα του καὶ μὲ τὰ νεῦρα του. Ὁ Κράτης μιλάει κατὰ διαστήματα σ' ὄλο τὸ ἔργο του γιὰ ἀπόγνωση, καὶ μᾶς κάνει νὰ νιώθουμε συγκίνηση ἢ ἡρωϊκὴ ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους του ἐνὸς πένθιμου κόσμου, πού ἢ πένθιμη, ὅμως, ὄψη του, ὀφείλεται στὸ ὅτι τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ οἱ περισσότεροι λόγιοι δὲν ἔχουν μάθει ἀκόμη νὰ αἰσθάνονται τὶς παλιές συγκινήσεις ἀντιδρώντας στὰ καινούργια ἐρεθίσματα. Τὰ ἐρεθίσματα αὐτὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ ὄχι στὶς φιλολογικὲς συναναστροφές. Οἱ φιλολογικὲς συναναστροφές δὲν ἔχουν ζωντανὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωὴ τῆς κοινότητος, δὲν ἔχουν δηλαδὴ τὴν ἐπαφὴ ἐκείνη πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ προσλάβουν τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα τῆ σοβαρότητα καὶ τὸ βάθος πού χρειάζονται γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ τραγωδία καὶ ἡ ἀληθινὴ εὐτυχία. Σέ ὄλους τοὺς ταλαντούχους νέους, πού βασανίζονται ἀπὸ τὸ αἴσθημα πὼς δὲν ἔχει ἀπομείνει πιά γι' αὐτοὺς τίποτε νὰ κάμουν στὸν κόσμο, θᾶθελα νὰ πῶ: «Παραιτηθεῖτε ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ γράψετε καὶ ἀπεναντίας προσπαθεῖτε νὰ μὴ γράψετε. Γυρίστε τὸν κόσμο, γίνετε πειρατές, βασιλιάδες στὴ Βόρνεο, ἀγρότες στὴ Σοβιετικὴ Ρωσία. Φροντίστε νὰ κάνετε μιὰ ζωὴ ὅπου ἡ ἱκανοποίησις τῶν στοιχειωδῶν φυσικῶν ἀναγκῶν νὰ ἀπορροφᾷ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐνέργειές σας». Τὴ συνταγὴ αὐτὴ δὲν τὴ συνιστῶ στὸν καθένα, ἀλλὰ μόνο σ' ἐκείνους πού ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν ἀρρώστια πού ἔχει διαγνώσει ὁ Κράτης. Πιστεῦω ὅτι, ὕστερα ἀπὸ κάμποσα χρόνια μιᾶς τέτοιας ζωῆς, ὁ ἄλλοτε διανοούμενος θὰ διαπιστώσει πὼς, μ' ὅλες του τὶς προσπάθειες, δὲν θὰ μπορεῖ πιά νὰ συνεχίσει νὰ μὴ γράφει, καὶ ὅταν ἔλθει αὐτὴ ἡ ὥρα, ἡ συγγραφὴ δὲν θὰ τοῦ φαίνεται τότε μάταιη ἀπασχόληση.

Ὁ συναγωνισμὸς

Ἄν ρωτήσετε ὁποιοδήποτε Ἀμερικανὸ ἢ Ἀγγλο ἐπιχειρηματία, τί εἶναι ἐκεῖνο πού δὲν τὸν ἀφήνει νὰ χαρεῖ τὴ ζωὴ, θὰ σᾶς ἀπαντήσῃ: «Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση». Καὶ θὰ εἶναι εἰλικρινῆς, θὰ πιστεύει αὐτὸ πού λέει. Μὲ μιὰ ὀρισμένη ἔννοια, αὐτὸ ἀληθεύει. Ἀλλὰ μὲ μιὰν ἄλλη ἔννοια, καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὴ ἔννοια, εἶναι ὀλότελα λαθεμένο. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση εἶναι κάτι πού, φυσικά, δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Ἐγὼν τέτοιον ἀγώνα τὸν κάνει ὁποιοσδήποτε ἀπὸ ἐμᾶς πού εἶναι ἄτυχος. Τὸν ἔκανε, λόγου χάρη, ὁ Φόλκ, ἡρωας τοῦ Κόνρατ πού θρέθηκε σ' ἓνα ναυάγιο καὶ ἦταν ἓνας ἀπὸ τὰ δυὸ μέλη τοῦ πληρώματος πού εἶχαν πιστόλι, καὶ δὲν εἶχαν τίποτε ἄλλο νὰ φᾶνε ἔκτὸς ἀπὸ τοὺς συντρόφους τους. Ὅταν ἔφαγαν ἀπὸ κοινοῦ ὅλους τοὺς ἄλλους, ἄρχισε ὁ σκληρὸς ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση. Ὁ Φόλκ νίκησε, ἀλλὰ ἀπὸ τότε ἔγινε χορτοφάγος. Ἐνας ἐπιχειρηματίας, μιλώντας γιὰ τὸν «ἀγώνα ἐπιβίωσης», δὲν ἔννοεῖ τὸ ἴδιο πράγμα. Χρησιμοποιεῖ μιὰ ὄχι ἀκριβολόγα ἔκφραση γιὰ νὰ προσδώσῃ μεγαλοπρέπεια σὲ κάτι πού οὐσιαστικά εἶναι ταπεινὸ. Ἄς τὸν ρωτήσουμε πόσους ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν τάξη του γνωρίζει πού πέθαναν ἀπὸ τὴν πείνα. Ἄς τὸν ρωτήσουμε τί ἀπέγιναν οἱ φίλοι του πού χρεωκόπησαν. Σὲ ὅλους εἶναι γνωστὸ, πὼς ἓνας ἐπιχειρηματίας πού χρεωκόπησε θρίσκειται σὲ πολὺ καλύτερη οἰκονομικὴ κατάσταση ἀπὸ κάποιον πού δὲν ἦταν ποτέ του ἀρκετὰ πλούσιος ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζει τὸν κίνδυνο. Ἔτσι, αὐτὸ πού ἔννοοῦν συνήθως λέγοντας ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση, εἶναι στὴν πραγματικότητά ἀγώνας γιὰ τὴν εὐτυχία. Ἐκεῖνο πού φοβοῦνται οἱ ἀνθρώποι ὅταν μπλέκουν στὸν ἀγώνα, δὲν εἶναι μήπως στερηθοῦν τὴν ἄλλη μέρα τὸ φαῖ τους, ἀλλὰ μήπως δὲν μπορέσουν νὰ ἐπισκιάσουν τοὺς γείτονές τους.

Εἶναι καταπληκτικὸ τὸ πόσο λίγο μποροῦν νὰ καταλάβουν οἱ ἀνθρώποι ὅτι δὲν ἔχουν ἐμπλακεῖ στὸ γρανάζι ἐνὸς μηχανισμοῦ

ἀπ' ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα διαφυγῆς. Ἄν ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν γαντζωμένοι στὸ γρανάξι, ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν ἔχουν καταλάβει πὼς ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἀνεβάσει πρὸ ψηλά. Ἄναφέρομαι, φυσικά, σ' ἐκείνους πού ἔχουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις, μ' ἓνα ἐξασφαλισμένο παχυλὸ εἰσόδημα, πού ἂν ἤθελαν, θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν μ' αὐτὰ πού ἔχουν. Κάτι τέτιο, ἄμωσ, θὰ τὸ θεωροῦσαν ντροπὴ, λιποταξία μπροστὰ στὸν ἐχθρό, μολοντί, ἂν τοὺς ρωτήσεις ποιά κοινὴ ὑπόθεση ὑπηρετοῦν μὲ τὴν ἐπιχειρηματικότητά τους, θὰ βρεθοῦν σὲ ἀδυναμία νὰ σοῦ ἀπαντήσουν τίποτα περισσότερο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνηθισμένα πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐξιμνηση μιᾶς γεμάτης μόχθο ζωῆς.

Ἄς δοῦμε τὴ ζωὴ ἑνὸς τέτοιου ἀνθρώπου. Σίγουρα θὰ ἔχει ἓνα θαυμάσιο σπίτι, μιὰ γοητευτικὴ γυναίκα, καὶ σπουδαῖα παιδιά. Ἐυπνάει νωρὶς τὸ πρωτὶ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι κοιμοῦνται ἀκόμη, καὶ τρέχει στὸ γραφεῖο του. Ἐκεῖ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιδείξει τὰ σπουδαῖα χαρίσματα ἑνὸς μεγάλου διευθυντῆ. Πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλεται, νὰ μιλάει ἀποφασιστικά καὶ νὰ παίρνει ἓνα ὕφος σοφῆς ἐπιφυλακτικότητος, ὑπολογισμένο ἔτσι πού νὰ ἐντυπωσιάζει τὸν καθένα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κλητῆρα τοῦ γραφείου του. Ὑπαγορεύει ἐπιστολές, συνδιαλέγεται ἀπὸ τηλεφώνου μὲ διάφορα σπουδαῖα πρόσωπα, μελετᾷ τις συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς καὶ τελικὰ κάνει τὸ τραπέζι σὲ κάποιον πρόσωπο μὲ τὸ ὁποῖο θὰ κλείσει ἢ ἐλπίζει νὰ κλείσει μιὰ δουλειά. Τὰ ἴδια γίνονται καὶ τὸ ἀπόγευμα. Φτάνει στὸ σπίτι του κουρασμένος, μόλις προλαβαίνοντας νὰ ντυθεῖ γιὰ τὸ δεῖπνο. Τὴν ὥρα τοῦ δεῖπνου, αὐτὸς καὶ κάμποσοι ἄλλοι κουρασμένοι ἄνθρωποι πρέπει νὰ προσποιοῦνται πὼς χαίρονται πού βρίσκονται συντροφιά μὲ τις κυρίες, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ὡς τώρα καμιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ κουρασθοῦν. Εἶναι ἀδύνατο νὰ προβλέψει κανεὶς σὲ πόσες ὥρες θὰ γλυτώσει ὁ φουκαράς. Στὸ τέλος, πέφτει γιὰ ὕπνο, καὶ γιὰ λίγες ὥρες ἢ ἔνταση χαλαρώνεται.

Ἡ ἐπιχειρηματικὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μοιάζει μὲ τὴν ψυχολογία ἑνὸς ἀγῶνα δρόμου 100 μέτρων. Καθὼς ὁμοίως ὁ δικὸς του ἀγῶνας ἔχει σὰν τέρμα του τὸν τάφο, ἢ συγκέντρωση δυνάμεων, πού γιὰ τὸν ἀγῶνα δρόμου 100 μέτρων εἶναι ἐφικτὴ ἐδῶ εἶναι

κάπως υπερβολική. Τί ξέρει για τὰ παιδιά του; Τίς ἐργασίες ἡμέρες βρῖσκεται στὸ γραφεῖο του. Τὴν Κυριακὴ πηγαίνει στὸ γήπεδο τοῦ γκόλφ. Τί ξέρει γιὰ τὴ γυναίκα του; Ὅταν φεύγει τὸ πρωτῆ, αὐτὴ κοιμάται. Τὰ βράδια, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἐκείνη, ἔχουν κοινωνικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἰδιαίτερη ἐπαφή. Προφανῶς δὲν ἔχει ἀξιόλογους φίλους, ἀν καὶ δείχνει σὲ πολλοὺς μιὰ προσποιητὴ οἰκειότητα ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἦταν ἀληθινή. Γιὰ τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο ξέρει μόνο ὅσα ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἀγορά. Μπορεῖ νὰ ἔχει ἐπισκεφτεῖ ξένες χώρες, ἀλλὰ τίς εἶδε μετὰ τὰ μάτια ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἐπληττε θανάσιμα. Θεωρεῖ τὰ βιβλία περιττὰ καὶ ἡ μουσικὴ τοῦ εἶναι ἀδιάφορη. Χρόνο μετὰ χρόνο κλείνεται περισσότερο στὸν ἑαυτὸ του. Τὰ ἐνδιαφέροντά του περιορίζονται ὀλοένα καὶ περισσότερο καὶ ἡ ζωὴ του ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ στεγνὴ. Γνώρισα τὸν Ἀμερικανὸ ἐπιχειρηματία αὐτοῦ τοῦ τύπου. Σὲ προχωρημένη ἡλικία μεσόκοπου, εἶχε ἔλθει στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴν γυναίκα του καὶ τίς δυὸ κόρες του. Φαίνεται πὼς τὸν εἶχαν πείσει ὅτι ἦταν πιὰ καιρὸς νὰ χαρεῖ κι ἐκεῖνος τίς διακοπὲς του καὶ νὰ δώσει στίς κόρες του τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν τὸν Παλαιὸ Κόσμο. Ἡ μητέρα καὶ οἱ κόρες στέκονται ὀλο ἔκσταση ὀλόγυρά του, καὶ τὸν καλοῦν νὰ κοιτάξει καθεστὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα ποὺ βλέπουν τριγύρω. Ὁ πᾶτερ φαμίλιας, τρομερὰ κουρασμένος, τρομερὰ βαρυστημένος, ἀναρωτιέται τί νὰ γίνεται αὐτὴ τὴ στιγμὴ στὸ γραφεῖο του ἢ τί νὰ γίνεται στὸν κόσμον τοῦ μπαϊνῆζμπωλ. Τελικὰ οἱ γυναῖκες του τὸν ἐγκαταλείπουν, καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ ἄντρες εἶναι Φιλισταῖοι. Σὲ καμιὰ περίπτωσιν δὲν περνᾷ ἀπ' τὸ μυαλό τους πὼς εἶναι θύμα τῆς δικῆς τους ἀπληστίας. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὴν ἀλήθεια ὅπως ἀκριβῶς ἡ «σάττι»* δὲν εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ βλέπει ὁ Εὐρωπαῖος παρατηρητής. Στίς ἐννέα ἀπὸ τίς δέκα περιπτώσεις, προφανῶς ἡ χήρα προσφέρεται γιὰ θύμα μετὰ τὴ θέλησή της, πρόθυμη νὰ καεῖ ἀναζητώντας τὴ δόξα καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐπιβάλλει ἡ θρη-

* Σάττι λέγεται στίς Ἰνδίες ἡ χήρα τοῦ νεκροῦ ποὺ καίγεται ζωντανή. Σ.τ.Μ.

σκεία. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ δόξα τοῦ ἐπιχειρηματία ἐπιβάλλουν νὰ κερδίζει πολὺ χρήμα. Γι' αὐτὸ ὑποφέρει, ὅπως καὶ ἡ Ἰνδὴ χήρα, τὰ μαρτύρια μὲ εὐχαρίστηση.

Ἄν θέλει νὰ γίνῃ εὐτυχισμένος ὁ Ἀμερικανὸς ἐπιχειρηματίας, πρέπει πρῶτα ν' ἀλλάξῃ τὴν θρησκεία του. Ἐφόσο ὄχι μόνον ἐπιθυμῇ τὴν ἐπιτυχία, ἀλλὰ εἶναι βαθιὰ πεισμένος πὼς καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἐπιτυχία, καὶ πὼς ὅποιος δὲν τὸ κάνει αὐτὸ εἶναι ἀξιοθρήνητο πλάσμα, ἡ ζωὴ του θάναί γεμάτη ἔνταση καὶ ἄγχος πού δὲ θὰ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ νιώσῃ εὐτυχία. Ἄς δοῦμε ἓνα ἀπλό θέμα, ὅπως οἱ ἐπενδύσεις. Σχεδὸν κάθε Ἀμερικανὸς θὰ προτιμήσῃ νὰ παίρνῃ 8% ἀπὸ μιὰ ἐπικίνδυνη ἐπένδυση χρημάτων παρὰ 4% ἀπὸ μιὰ σίγουρη τοποθέτηση. Αὐτὸ ἔχει σὰ συνέπεια συχνὲς ἀπώλειες χρημάτων καὶ πολλὲς στενοχώριες καὶ σκοτούρες. Ἀπὸ μέρους μου, τὸ μόνον πού θὰ ἤθελα νὰ ἐξασφαλίσω ἀπὸ τὰ χρήματα θὰ ἦταν ξεκούραση καὶ σιγουριά. Ἀλλὰ ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς σύγχρονος ἄνθρωπος τὸ μόνον πού ἐπιδιώκει εἶναι περισσότερο χρήμα γιὰ νὰ μπορεῖ, ἐπιδεικνύοντας τὴ λάμπη τοῦ πλοῦτου του, νὰ ἐπισκιάσῃ ἐκείνους πού μέχρι τώρα ἦταν ἴσοι του. Ἡ κοινωνικὴ κλίμακα στὴν Ἀμερικὴ παρουσιάζεται ἀκαθόριστη καὶ ἀδιάκοπα ρευστὴ. Ἔτσι, ὅλα τὰ αἰσθήματα σομαπισμοῦ καὶ νεοπλουτισμοῦ γίνονται στὴν Ἀμερικὴ πιδ ἔντονα ἀπ' ὅσο εἶναι ἐκεῖ πού ἡ κοινωνικὴ τάξη παρουσιάζεται πιδ σταθεροποιημένη, καὶ μολοντί τὸ χρήμα αὐτὸ καθαυτὸ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους σπουδαίους, εἶναι δύσκολο νὰ εἶναι κανεῖς σπουδαῖος χωρὶς χρήμα. Ἀλλωστε ἡ ἐξυπνάδα μετριέται μὲ τὰ πόσα κερδίζεις. Αὐτὸς πού κερδίζει πολλὰ, εἶναι ἐξυπνος. Ὅποιος δὲν κερδίζει, δὲν εἶναι. Κανεῖς δὲν θέλει νὰ τὸν νομίζουν κουτό. Γι' αὐτό, ὅταν ἡ ἀγορὰ γίνεται εὐαίσθητη, οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται ὅπως ὁ μαθητὴς πού δίνει ἐξετάσεις.

Νομίζω πὼς πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι στὶς ἀνησυχίες ἐνὸς ἐπιχειρηματία ὑπάρχει πάντα ἓνα στοιχεῖο πραγματικοῦ, ἂν καὶ ἀδικαιολόγητου, φόβου, σχετικὰ μὲ τὶς συνέπειες μιᾶς οικονομικῆς καταστροφῆς. Ὁ Κλαιυχάνκερ, τοῦ Ἄρνολτ Μπέννετ, ὅσα πλούτη κι ἂν ἀπόχτησε, δὲν μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸ

φόβο μήπως πεθάνει σὲ φτωχοκομεῖο. Εἶμαι βέβαιος πὼς ὄσοι ὑπόφεραν πάρα πολὺ ἀπὸ φτώχεια στὰ παιδικὰ τους χρόνια, βασανίζονται ἀπὸ τὸ φόβο μήπως ἔχουν τὰ παιδιά τους τὴν ἴδια τύχη καὶ νομίζουν πὼς ὄσα ἑκατομμύρια καὶ ἂν συγκεντρώσουν, δὲν εἶναι σίγουροι πὼς κάτι τέτοιο δὲν θὰ συμβεῖ. Οἱ φόβοι αὐτοὶ εἶναι συνήθως ἀναπόφευκτοι στὴν πρώτη γενιά, εἶναι ὅμως λιγότερο πιθανὸ πὼς θὰ βασανίζουν ἐκείνους πού ποτὲ δὲ γνώρισαν μεγάλη φτώχεια. Πάντως, ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἀσήμαντο καὶ κάπως ὄχι συνηθισμένο παράγοντα στὸ γενικὸ πρόβλημα.

Ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ ὀφείλεται στὸ ὅτι θεωροῦμε τὴν ἐπιτυχία στὸν συναγωνισμὸ ὅαν τὴν κυριότερη πηγὴ εὐτυχίας. Δὲν ἀρνοῦμαι πὼς τὸ αἶσθημα τῆς ἐπιτυχίας κάνει πιδ εὐχάριστη τὴ ζωὴ. Ἐνας ζωγράφος, λόγου χάρη, πού ἦταν ἄσημος στὰ νεανικά του χρόνια, σίγουρα θὰ νιώσει περισσότερη εὐτυχία ἂν ἀναγνωριστεῖ τὸ ταλέντο του. Δὲν μπορῶ νὰ ἀρνηθῶ πὼς τὸ χρῆμα εἶναι σὲ θέση νὰ αὐξήσει, ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο τὴν εὐτυχία. Νομίζω ὅμως, πὼς μόνο ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Σ' αὐτὸ πού ἐπιμένω εἶναι πὼς ἡ ἐπιτυχία μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ συστατικὰ τῆς εὐτυχίας καὶ πληρῶνεται πάρα πολὺ ἀκριβὰ, ἂν γιὰ χάρη της θυσιάζονται ὅλα τὰ ἄλλα συστατικὰ.

Ἡ πηγὴ ὄλου αὐτοῦ τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ φιλοσοφία σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ πού ἐπικρατεῖ στοὺς ἐπιχειρηματικούς κύκλους. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴν Εὐρώπη ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι κύκλοι μὲ γόητρο. Σὲ μερικὲς χῶρες ὑπάρχει μιὰ ἀριστοκρατία. Σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ὑπάρχουν μορφωμένοι καὶ σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς μικρὲς χῶρες σέβονται πάρα πολὺ τοὺς στρατιωτικούς. Ἐνῶ εἶναι ἀλήθεια πὼς ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο συναγωνισμοῦ στὴν ἐπιτυχία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα, ὡστόσο, στὴν Εὐρώπη, αὐτὸ πού ἀποτελεῖ ἀντικείμενο σεβασμοῦ δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπιτυχία, ἀλλὰ τὰ χαρίσματα, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτά, στὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἡ ἐπιτυχία. Ἐνας ἐπιστήμονας μπορεῖ νὰ κερδίζει ἢ ὄχι χρῆμα. Βέβαιο εἶναι πὼς δὲν θὰ τὸν σέβονται περισσότερο ἂν κερδίζει παρὰ ἂν δὲν κερδίζει. Κανεὶς δὲν νιώθει ἐκπληξῆ ἂν συναντῆσει ἓνα διάσημο στρατηγὸ ἢ ναύαρχο φτωχό. Καὶ κάτω

ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες, ἡ φτώχεια ἀποτελεῖ κατὰ μιὰ ἔννοια, τίτλο τιμῆς. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, στὴν Εὐρώπη, ὁ καθαρά χρηματιστικὸς ἀγῶνας συναγωνισμοῦ περιορίζεται σὲ ὀρισμένους κύκλους, πὺ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι οὔτε οἱ πιὸ ἰσχυροὶ οὔτε οἱ πιὸ ἀξιοσέβαστοι. Στὴν Ἀμερικὴ τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Οἱ δημόσιες ὑπηρεσίαι παίζουσι πάρα πολὺ μικρὸ ρόλο στὴν ἐθνικὴ ζωὴ, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀσχοῦσι μεγάλη ἐπιρροή. Ὅσο γιὰ τοὺς μορφωμένους ἐπαγγελματίαι, κανένας ἔξω ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἐπάγγελμα δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ ἂν ἓνας γιατρός γνωρίζει πραγματικὰ τὴν ἰατρικὴ ἢ ἂν ἓνας δικηγόρος γνωρίζει καλὰ τὰ νομικά. Ἔτσι, εἶναι εὐκολότερο νὰ κρίνεις τὴν ἀξία τοὺς ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τοὺς, πὺ μπορεῖς νὰ τὰ ὑπολογίσεις ἀπὸ τὸ βιοτικὸ τοὺς ἐπίπεδο. Ὅσο γιὰ τοὺς καθηγητάς, πρόκειται γιὰ μισθωτοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τοὺς ἔχουσι μικρότερο σεβασμὸ ἀπ' ὅσο ἔχουσι οἱ ἐπιστήμονες στὶς χώρες τοῦ παλαιοῦ κόσμου. Συνέπεια ὄλων αὐτῶν εἶναι οἱ ἐπαγγελματίαι στὴν Ἀμερικὴ νὰ μιμοῦνται τοὺς ἐπιχειρηματίαι καὶ νὰ μὴν ἀποτελοῦν ξεχωριστὸ στῶμα ὅπως στὴν Εὐρώπη. Γι' αὐτὸ, μέσα στὶς εὐπορες τάξεις δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺ νὰ μετριάξει αὐτὴ τὴ σκληρὴ πάλη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιτυχία.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοὺς, τὰ Ἀμερικανόπαιδα νιώθουσι πὺς τὸ μόνον πὺ ἔχει σημασία εἶναι αὐτὸς ὁ συναγωνισμὸς, καὶ δὲν ἔχουσι καμιά διάθεση νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ κάποιον εἶδος μόρφωσης πὺ δὲν ἔχει καμιά χρηματικὴ ἀξία. Τὴ μόρφωση τὴ θεωροῦσι συνήθως ὡς ἐκπαίδευση στὴν ἰκανότητα τῆς ἀπόλαυσης — μιᾶς ἀπόλαυσης πραγμάτων πιὸ ραφινάτων ἀπὸ ἐκεῖνα πὺ εἶναι προσιτὰ στοὺς ἀκαλλιέργητους ἀνθρώπους. Τὸ 18ο αἶώνα, ἓνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ «τζέντλεμαν» ἦταν νὰ μπορεῖ νὰ ἀπολαμβάνει τὴ λογοτεχνία, τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴ μουσικὴ. Μπορεῖ σήμερον νὰ μὴ συμφωνᾶμε μὲ τὸ γούστο του, στὸ κάτω - κάτω ὅμως ἦταν αὐθεντικόν. Ὁ σημερινὸς πλούσιος παρουσιάζει ἓνα ὀλότερον διαφορετικὸ τύπον. Ποτὲ δὲ διαβάξει. Ἄν θέλει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ πινακοθήκη γιὰ νὰ μεγαλώσῃ τὴ φήμη του, ἀναθέτει τὴν ἐκλογὴ τῶν ἔργων τέχνης σὲ ἐμπειρογνώμονες. Ἡ εὐχαρίστηση πὺ ἀποκομίζει δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ θέα τῶν ἔργων τέχνης, ἀλλὰ

ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση πὼς ἀποστέρησε ἀπὸ τοὺς ἄλλους πλούσιους τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἔχουν αὐτοί. Ὅσο γιὰ τὴ μουσική, μπορεῖ νὰ ἔχει αὐθεντικὴ κρίση ἂν εἶναι Ἑβραῖος. Ἄν ὄχι, θὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἀκαλλιέργητος ὅπως καὶ στὶς ἄλλες τέχνες. Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν εἶναι πὼς δὲν ξέρει τί νὰ κάνει τίς ἐλεύθερες ὥρες του. Ὅσο πλουσιότερος γίνεται, τόσο εὐκολότερα κερδίζει καὶ ἄλλα χρήματα, ὥσπου μόνο στὸ τελευταῖο πεντάλεπτο τῆς ἡμέρας κερδίζει τόσα, πού δὲν ξέρει πὼς νὰ τὰ ξοδέφει. Ἔτσι, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιτυχίας του εἶναι νὰ μὴν ἔχει τί νὰ κάνει. Αὐτὸ συμβαίνει ἀναπόφευκτα, ἐφόσο ἡ ἐπιτυχία παρουσιάζεται σὰν ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος δὲ διδάχτεῖ τί νὰ κάνει μὲ τὴν ἐπιτυχία του, ἀφοῦ τὴν ἐξασφαλίσει, ἡ κατὰκτησή της θὰ τὸν ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα σὲ κατάσταση πού νὰ νιώθει πλήξη.

Ἡ νοοτροπία τοῦ συναγωνισμοῦ εἰσβάλλει εὐκολα σὲ περιοχὲς πού τῆς εἶναι ξένες. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ θέμα τοῦ διαβάσματος. Ὑπάρχουν δυὸ κίνητρα πού μᾶς ὠθοῦν νὰ διαβάσουμε ἓνα βιβλίο: τὸ ἓνα, ἡ εὐχαρίστηση πού δίνει ἡ μελέτη. Τὸ ἄλλο, τὸ δικαίωμα πού μᾶς δίνει νὰ καυχιόμαστε πὼς τὸ διαβάσαμε. Στὴν Ἀμερικὴ ἔχει γίνει τῆς μόδας νὰ διαβάζουν οἱ γυναῖκες (ἢ νὰ φαίνεται πὼς διαβάζουν) ὀρισμένα βιβλία κάθε μήνα. Μερικὲς τὰ διαβάζουν, ἄλλες διαβάζουν μόνο τὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἄλλες διαβάζουν τίς κριτικὲς γιὰ τὰ βιβλία αὐτά, ὅλες ὅμως ἔχουν τὰ βιβλία αὐτὰ πάνω στὸ τραπέζι τους. Πάντως δὲ διαβάζουν ἀριστουργήματα. Τὰ book clubs ποτὲ δὲν προκήρυξαν τὸ μήνα τοῦ «Ἀμλετ» ἢ τοῦ «Βασιλιὰ Λήρ». Ποτὲ δὲν ὑπῆρξε ἓνας μήνας ἀφιερωμένος στὸν Δάντη. Ἔτσι τὰ βιβλία πού διαβάζονται ποτὲ δὲν εἶναι ἀριστουργήματα ἀλλὰ γενικὰ σύγχρονα μέτρια βιβλία. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα συναγωνισμοῦ. Ἴσως ὄχι ἀπόλυτα κακό, ἀφοῦ ἂν οἱ κυρίες αὐτὲς ἀφεθοῦν μόνες τους, θὰ διαβάσουν ὄχι ἀριστουργήματα, ἀλλὰ ἀκόμη χειρότερα βιβλία ἀπὸ ἐκεῖνα πού διάλεξαν γι' αὐτὲς οἱ πνευματικοὶ καὶ φιλολογικοὶ τους δάσκαλοι.

Ἡ μεγάλη ἔμφαση πού δίνεται στὸ συναγωνισμὸ στὴ σύγχρονη ζωὴ συνδέεται μὲ μιὰ γενικὴ πτώση τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, ὅπως παρατηρήθηκε καὶ στὴ Ρώμη μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐ-

γουςτου. "Αντρες και γυναίκες φαίνεται να εχουν γίνει άνίκανοι να γευτούν τις ανώτερες πνευματικές απολαύσεις. Η τέχνη της γενικής συνομιλίας, λόγου χάρη, που είχε φτάσει σε τέτοια τελειότητα στα γαλλικά σαλόνια του 18ου αιώνα, εξακολουθοῦσε να αποτελεί ζωντανή παράδοση πριν 50 χρόνια. Ήταν μιὰ θεσπέσια τέχνη, που χρησιμοποιοῦσε τις ὑψηλότερες ικανότητες του πνεύματος για να ἐξυπηρετεῖ κάτι τὸ δλότελα ἐφήμερο. Στὴν ἐποχὴ μας, ὁμως, ποιὸς φροντίζει για μιὰ τόσο ράθυμη ἐνασχόληση; Στὴν Κίνα ἡ τέχνη της συνομιλίας εξακολουθοῦσε να ἀκμάζει πριν ἀπὸ δέκα χρόνια, φαντάζομαι ὁμως πὼς ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος τῶν Ἐθνικιστῶν τὴν ἔχει εξαφανίσει δλότελα. Η γνώση της καλῆς φιλολογίας, που ἦταν κάτι τὸ καθιερωμένο για τοὺς καλλιεργημένους ἀνθρώπους πριν ἀπὸ 50 ἢ 100 χρόνια, σήμερα περιορίζεται σε λίγους καθηγητές. "Ολες οἱ ἡρεμες χαρὲς ἔχουν ἐγκαταλειφτεῖ. Μιὰ ἀνοιξιὰτικη μέρα, μερικοὶ Ἀμερικανοὶ φοιτητὲς μὲ πῆραν περίπατο στὸ δάσος πλάϊ στὸ πανεπιστήμιό τους. Ὁ τόπος ἦταν γεμάτος ἀπὸ θαυμάσια ἀγριολούλουδα, ὁμως οὔτε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁδηγούς μου δὲν ἤξερε τὸ ὄνομα ἔστω και ἑνὸς ἀπὸ αὐτά. Τί θὰ τοὺς χρειαζόταν μιὰ τέτια γνώση; Δὲ θὰ τοὺς ἔφερνε κανένα εἰσόδημα.

Για τὴν κατάσταση αὐτὴ δὲν εὐθύνεται τὸ ἄτομο, και οὔτε μπορεῖ ἕνα ξεμοναχιασμένο ἄτομο να τὴν ἀλλάξει. Τὸ κακὸ πηγάζει ἀπὸ τὴ γενικὰ παραδεγμένη φιλοσοφία της ζωῆς, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ζωὴ εἶναι ἕνας στίβος, ἕνας συναγωνισμὸς, ὅπου σεβαστὸς εἶναι ὁ νικητὴς. Η ἄποψη αὐτὴ ὁδηγεῖ σε μιὰ ὑπερτροφικὴ καλλιέργεια της θέλησης σε δάρους τῶν αἰσθήσεων και τοῦ πνεύματος. Μπορεῖ μ' αὐτὰ που λέμε, να βάζουμε τὸ ἄλογο με τὸ κεφάλι στὴν καρότσα. Ἐνῶ στα παλιότερα χρόνια οἱ πουριτανοὶ ἠθικολόγοι ἐγκωμιάζανε τὴν πίστη, στὴν ἐποχὴ μας ἐξαίρουν τὴ θέληση. Μπορεῖ οἱ τόσο αἰῶνες πουριτανισμοῦ να δημιουργήσανε μιὰ ράτσα που ἔχει ἀναπτύξει σε ὑπέρμετρο βαθμὸ τὴ θέληση, ἐνῶ οἱ αἰσθήσεις και τὸ πνεῦμα ἔμειναν ἀτροφικά, και ἡ ράτσα αὐτὴ υἱοθέτησε τὴ φιλοσοφία τοῦ συναγωνισμοῦ σὰν τὴν πιὸ κατάλληλη για τὴ φύση της. Ὅπως και να ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ θαυμαστὴ ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν σύγχρονων δεινόσαυρων, που, ὅπως

τὰ προϊστορικά πρωτότυπά τους, προτιμοῦν τὴ δύναμη ἀπὸ τὸ πνεῦμα, τὰ προβάλλει σὰ γενικὸ παράδειγμα γιὰ μίμηση: ἔχουν γίνοι τὸ πρότυπο τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου παντοῦ, καὶ προφανῶς αὐτὸ θὰ ἰσχύει σὲ μεγαλύτερη ἔκταση στὴν ἐπόμενη ἑκατονταετία. Ὡστόσο, ὅσοι δὲν ἔχουν προσαρμοστῆ σὲ αὐτὴ τὴ μόδα, μποροῦν νὰ παρηγορηθοῦν μὲ τὴ σκέψη πῶς οἱ δεινόσαυροι τελικὰ δὲ θριαμβεύσανε. Ἀλληλοεξοντώθηκαν καὶ τὸ βασιλείου τους τὸ κληρονόμησαν ἄλλα πλάσματα, ἐξυπνότερα, πού δὲ συμμετεῖχαν στὸν ἀγῶνα. Οἱ σύγχρονοι δεινόσαυροὶ μας ἀλληλοεξοντώνονται κι αὐτοί. Τὸ κάθε ζευγάρι κατὰ μέσον ὄρο δὲν ἔχει παραπάνω ἀπὸ δυὸ παιδιά. Δὲν ἀπολαμβάνουν ἀρκετὰ τὴ ζωὴ, ὥστε νὰ ἐπιθυμοῦν νὰ κάνουν παιδιά. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ ὑπερβολικὰ αὐστηρὴ φιλοσοφία πού τοὺς κληροδότησαν οἱ πουριτανοὶ πρόγονοὶ τους, ἀποδείχτηκε ἀκατάλληλη γιὰ τὸν κόσμον. Ἐκεῖνοι πού ἢ ἀντίληψή τους γιὰ τὴ ζωὴ τοὺς ἐξασφαλίζει τόσο λίγη εὐτυχία, ὥστε νὰ μὴ θέλουν νὰ κάνουν παιδιά, εἶναι καταδικασμένοι βιολογικά. Πολὺ σύντομα θὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους σὲ κάτι πιὸ χαρούμενο καὶ πιὸ εὐθυμο.

Ὁ συναγωνισμός, θεωρούμενος σὰν τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς ζωῆς, εἶναι πάρα πολὺ ζοφερός, ἀλλὰ πολὺ πεισματικὸς, μιὰ κατάσταση μὲ τόσο τεντωμένους τοὺς μῦς καὶ ἔντονη τὴ θέληση, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ πιθανὴ βάση ζωῆς, γιὰ περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἢ τὸ πολὺ δυὸ γενιές. Ἡ παράτασή του πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ διάστημα, θὰ προκαλέσει νευρικὴ κόπωση, διάφορα φαινόμενα φυγῆς, ἕνα κυνηγητὸ τῶν ἀπολαύσεων τόσο ἐντατικὸ καὶ δύσκολο ὅσο καὶ ἢ ἔργασία (μιὰ πού ἢ χαλάρωση ἔχει γίνοι ἀδύνατη) καὶ στὸ τέλος τὴν πλήρη ἐξαφάνιση τῆς ράτσας λόγω στειρότητας. Ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ συναγωνισμοῦ δὲ δηλητηριάζεται μόνο ἢ ἔργασία ἀλλὰ καὶ ἢ ἀνάπαυση. Τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀνάπαυσης πού καλμάρει τὰ νεῦρα καὶ φέρει τὴν ἀποκατάσταση, κατάντησε νὰ ὀδηγεῖ στὴν πλήξη. Ἔτσι, ὀδηγοῦμεθα σὲ μιὰ ἀδιάκοπη ἐπιτάχυνση πού φυσικὴ τῆς κατάληξη θὰ εἶναι τὰ ναρκωτικὰ καὶ ἢ κατάπτωση. Ἡ μόνη θεραπεία βρίσκεται στὴν ἀποδοχὴ τῆς γεμάτης ὑγείας καὶ γαλήνης χαρᾶς πού δίνει ἕνα ἰσορροπημένο ἰδανικὸ τῆς ζωῆς.

Πλήξη και διέγερση

Ἔχω τὴ γνώμη πὼς στὴν πλήξη, σὰν παράγοντα στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ἔχει δοθεῖ πολὺ λιγότερη ἀπ' ὅσο πρέπει προσοχή. Πιστεύω πὼς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες καὶ κύριες δυνάμεις σ' ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας, καὶ πὼς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ μεγαλύτερο ἀκόμα βαθμὸ σήμερα. Ἡ πλήξη φαίνεται πὼς εἶναι καθαρὰ ἀνθρώπινο αἶσθημα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὰ φυλακισμένα ζῶα πέφτουν σὲ ἀπάθεια, βηματίζουν πάνω κάτω, χασμουριῶνται, ἀλλὰ βρῖσκονται σὲ τέτοια κατάσταση πού δὲν πιστεύω πὼς νιώθουν κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν πλήξη. Τὸν περισσότερο καιρὸ τους εἶναι ἀπασχολημένα μὲ τοὺς ἐχθροὺς τους ἢ μὲ τὴν τροφή τους ἢ καὶ μὲ τὰ δύο. Ἄλλοτε ζευγαρώνουν, ἄλλοτε ἀναζητοῦν ζεστασιά. Ἀλλὰ κι ὅταν ἀκόμη εἶναι δυστυχισμένα, δὲν πιστεύω πὼς πλήττουν. Οἱ ἀνθρωποειδεῖς πίθηκοι μπορεῖ νὰ μᾶς μοιάζουν στὸν τομέα αὐτόν, ὅπως καὶ σὲ τόσους ἄλλους, ἐπειδὴ ὅμως ποτὲ δὲν ἔζησα μαζί τους, δὲ μοῦ δόθηκε καὶ ἡ εὐκαιρία νὰ πειραματισθῶ. Ἐνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς πλήξης εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς τωρινὲς συνθῆκες καὶ σὲ συνθῆκες ἄλλες, πιὸ εὐχάριστες, πού ἐπιβάλλονται ἀκαταμάχητα στὴ φαντασία μας. Ἐνα ἄλλο γνώρισμα τῆς πλήξης εἶναι ἡ μὴ πλήρης ἀπασχόληση τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Φεύγοντας τοὺς ἐχθροὺς σου πού προσπαθοῦν νὰ σοῦ πάρουν τὴ ζωὴ, νομίζω πὼς εἶναι δυσάρεστο, σίγουρα ὅμως δὲ σὲ κάνει νὰ πλήττεις. Ἐνας ἀνθρώπος πού πηγαίνει γιὰ ἐκτέλεση, δὲν μπορεῖ νὰ νιώσει πλήξη, ἐκτὸς ἂν ἔχει ὑπεράνθρωπο θάρρος. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, κανεὶς δὲ χασμουρήθηκε στὸν παρθενικό του λόγο μπροστὰ στὴ Βουλὴ τῶν Λόρδων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μακαρίτη Δούκα τοῦ Ντέβονσάϊρ, πού γιὰ τὴν πράξη του αὐτὴν τὸν σέβονταν βαθιὰ οἱ ἐξοχότητές τους. Ἡ πλήξη εἶναι οὐσιαστικὰ μιὰ ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία γιὰ γεγονότα, ὄχι ἐπωσδήποτε εὐχάριστα, ἀλλὰ γιὰ τέτια συμβάντα, πού νὰ δίνουν στὸ θῦμα τῆς πλήξης τὴ δυνατότητα νὰ

ξεχωρίζει τή μιὰ μέρα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μὲ λίγα λόγια, τὸ ἀντίθετο τῆς πλήξης δὲν εἶναι ἡ εὐχαρίστηση, ἀλλὰ ἡ ἔξαψη, ἡ διεγερση.

Ἡ ἐπιθυμία γιὰ διεγερση εἶναι πολὺ θατιὰ ριζωμένη στοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἰδίως στοὺς ἄντρες. Ὑποθέτω πὼς στὴν ἐποχὴ τοῦ κυνηγιοῦ ἦταν πολὺ εὐκολότερο νὰ ἰκανοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία ἀπ' ὅσο στὰ κατοπινὰ χρόνια. Ἐνας ἄγριος θὰ τὰ κατάφερνε νὰ διαπράξει μοιχεία μὲ μιὰ γυναίκα, τὴν ὥρα ποὺ ὁ ἄντρας τῆς θὰ κοιμόταν δίπλα τῆς, ξέροντας πὼς ἂν ξυπνοῦσε θὰ τὸν περιμένε ὁ ἄμεσος θάνατος. Πιστεύω πὼς ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ σὲ κάνει νὰ νιώσεις πλήξη. Μὲ τὴν ἔλευση, ὅμως, τῆς γεωργίας, ἡ ζωὴ ἄρχισε νὰ γίνεται πληκτικὴ, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τοὺς ἀριστοκράτες, ποὺ παρέμειναν, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν, στὸ κυνηγετικὸ στάδιο. Λέγονται πάρα πολλὰ γιὰ τὴ μονοτονία τῆς μηχανικῆς ἐποχῆς, ὡστόσο πιστεύω πὼς ἡ μονοτονία τῆς γεωργίας ποὺ ἀσχεῖται μὲ πρωτόγονες μεθόδους δὲν εἶναι λιγότερη. Ἀντίθετα μὲ τὰ ὅσα ἰσχυρίζονται οἱ περισσότεροὶ φιλόανθρωποι, πιστεύω πὼς στὴν πραγματικότητά ἡ μηχανικὴ ἐποχὴ ἔχει περιορίσει σὲ μεγάλου βαθμοῦ τὴν πλήξη στὸν κόσμον στὸ σύνολό τῆς. Στὶ ἐργάσιμες ὥρες οἱ ἐργαζόμενοι δὲν νιώθουν μοναξιά, ἐνῶ τὰ θράδια μποροῦν νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἕνα σωρὸ διασκεδάσεις, πράγμα ποὺ ἦταν ἀδύνατο ἄλλοτε στὰ μικρὰ χωριά τῆς ὑπαίθρου. Ἄς δοῦμε τώρα τίς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν στὴ ζωὴ τοῦ μικροαστοῦ. Ἄλλοτε, μετὰ τὸ δεῖπνο, ἡ μητέρα καὶ ἡ κόρη τῆς σήκωναν τὸ τραπέζι, ὅλοι κάθονταν γύρω καὶ περνοῦσαν, ὅπως ἔλεγαν τότε, «λίγες εὐχάριστες οἰκογενειακὲς ὥρες». Αὐτὸ σήμαινε πὼς ὁ οἰκογενειάρχης πῆγαινε γιὰ ὕπνον, ἡ γυναίκα τοῦ ἔπλεκε, καὶ οἱ κόρες τοῦ σκέφτονταν πὼς θὰ ἦταν καλύτερα νὰ εἶχαν πεθάνει ἢ νὰ βρίσκονταν στὸ Τιμπουκτού. Δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν νὰ διαβάσουν οὔτε καὶ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ δωμάτιο, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ συνομιλοῦσε μαζί τους ὁ πατέρας τους, πράγμα ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐχάριστο γιὰ ὅλους. Μὲ λίγη καλὴ τύχη τελικὰ παντρεύονταν κι αὐτὲς καὶ ἔτσι τοὺς δινόταν ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπιβάλουν στὰ παιδιά τους μιὰ ζωὴ τὸ ἴδιο θλιθερὴ μ' ἐκείνη ποὺ εἶχαν περάσει οἱ ἴδιες ὅταν ἦταν παι-

διά. Ἐάν ἡ τύχη δὲν τις εὐνοοῦσε, θὰ καταλήγανε γεροντοκόρες, καὶ θὰ πέφτανε σὲ μαρασμὸ — μοίρα τὸ ἴδιο φοβερὴ μ' ἐκείνη πού ἐπέβαλαν οἱ ἄγριοι στὰ θύματά τους. Κρίνοντας τὸν κόσμον ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς σήκωνε ὅλο αὐτὸ τὸ βάρος τῆς πλήξης, καὶ ὅσο περισσότερο ἀνατρέχουμε στὰ περασμένα, τόσο μεγαλώνει ἡ πλήξη. Φανταστεῖτε τὴν μονοτονία τοῦ χειμῶνα σ' ἓνα χωριὸ τοῦ Μεσαίωνα. Οἱ ἄνθρωποι δὲν ξέρανε οὔτε γραφὴ οὔτε ἀνάγνωση, εἶχαν μόνον κεριὰ νὰ τοὺς φωτίζουν ὅταν ἔπεφτε ἡ νύχτα, καὶ τὸ μοναδικὸ τους δῶμα γέμιζε ἀπὸ τὸν καπνὸ τῆς φωτιᾶς τους. Οἱ δρόμοι ἦταν σχεδὸν ἀδιάβατοι, κι ἔτσι σπάνια τύχαινε νὰ δοῦνε ἄνθρωπο ἀπὸ ἄλλο χωριὸ. Καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ πλήξη ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, πού ἔσπρωξε τοὺς ἀνθρώπους νὰ κυνηγοῦν τίς μάγισσες, σὰν τὴ μόνη ψυχαγωγία πού ἔδινε κάποια ζωὴ στὰ χειμωνιάτικα βράδια τους.

Σήμερα πλήττουμε λιγότερο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, ἀλλὰ φοβούμαστε πολὺ περισσότερο τὴν πλήξη. Φτάσαμε νὰ πιστεύουμε, πὼς ἡ πλήξη δὲν ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς φυσικῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ἀποφύγουμε, ἂν καλλιεργοῦμε τὰ διάφορα ἐνδιαφέροντα στὴ ζωὴ. Στις μέρες μας τὰ κορίτσια κερδίζουν τὴ ζωὴ τους, κι αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπειδὴ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ κάνουν τὴ δική τους ζωὴ τὰ βράδια καὶ νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ «τίς εὐτυχησμένες οἰκογενειακὲς ὥρες» πού ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ περνοῦν οἱ γιαιιάδες τους. Ὅλοι ὅσοι μποροῦν ζοῦν στίς πόλεις. Στὴν Ἀμερικὴ, ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ ζοῦν στίς πόλεις, ἔχουν αὐτοκίνητο ἢ τουλάχιστον μοτοσυκλέτα, γιὰ νὰ πηγαίνουν στὸν κινηματογράφον. Καὶ φυσικὰ ἔχουν ραδιόφωνο στὸ σπίτι τους. Οἱ νέοι καὶ οἱ νέες συναντιῶνται μὲ λιγότερη δυσκολία ἀπὸ ἄλλοτε καὶ κάθε νοικοκυρὰ ζεῖ, τουλάχιστον μιὰ φορὰ τὴν ἑβδομάδα, τόσες πολλὲς συγκινήσεις, ὅσες θὰ ζοῦσε σ' ὀλόκληρο τὸ μυθιστόρημα μιὰ ἡρωίδα τῆς Τζέην Ὠστεν. Ὅσο ἀνερχόμαστε στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, τόσο πιὸ ἐντονον γίνεται τὸ κυνηγητὸ τῶν συγκινήσεων. Ὅσοι μποροῦν, μετακινοῦνται ἀδιάκοπα ἀπὸ τόπον σὲ τόπον, κουβαλώνοντας μαζί τους τὴν εὐθυμία, τὴν ἐπίδοσή τους στὸ χορὸ καὶ στὸ πιετό, προσμένοντας ὁμως πάντοτε πὼς σὲ κάθε καινούργιον τόπον τοὺς ἀναμένουν πιὸ δυνατὲς ἀπολαύσεις. Ἐ-

κεῖνοι πού εἶναι ἀναγκασμένοι νά κερδίζουν τὸ ψωμί τους, ὑποχρεώνονται νά συμμερίζονται τὴν πλήξη στὶς ὥρες τῆς δουλειᾶς, ἐκεῖνοι ὅμως πού ἔχουν ἀρκετὸ χρῆμα καὶ μποροῦν νά ζήσουν δίχως νά δουλεύουν, ἔχουν σὰν ἰδανικό τους μιὰ ζωὴ ὀλοκληρωτικὰ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν πλήξη. Πρόκειται βέβαια γιὰ εὐγενικό ἰδανικό, καὶ κάθε ἄλλο σκέφτομαι ἀπὸ τοῦ νά τὸ ἀπαρνηθῶ, φοβᾶμαι ὅμως πῶς, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἰδανικά, εἶναι πολὺ δυσκολότερο νά πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ ὅσα πιστεύουν οἱ ἰδεαλιστές. Στὸ κάτω - κάτω, τὰ πρῶινά εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ πληκτικά, ὅσο τὰ προηγούμενα βράδια ἦταν διασκεδαστικά. Δὲν θ' ἀργήσει νά ἔλθει ἡ μέση ἡλικία, κι ἴσως φτάσουμε στὰ γεράματα. Στὰ εἰκοσὶ του χρόνια, ὁ ἄνθρωπος πιστεύει πῶς ἡ ζωὴ τελειώνει στὰ 30. Ἐγὼ πού εἶμαι τώρα 58 χρονῶν, δὲν τὸ πιστεύω πιά. Φαίνεται πῶς εἶναι τὸ ἴδιο ἀσύνητο νά ξοδεύει κανεὶς τὸ ζωτικό του κεφάλαιο, ὅπως εἶναι καὶ ὅταν ξοδεύει τὸ οἰκονομικό. Ἴσως κάποια δόση πλήξης νά εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο στὴ ζωὴ. Ἡ ἐπιθυμία φυγῆς ἀπὸ τὴν πλήξη εἶναι κάτι τὸ φυσικό. Στὴν πραγματικότητα, τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ τὴν ἔχουν ἐκδηλώσει ὅλες οἱ ἀνθρώπινες φυλές, κάθε φορά πού παρουσιαζόταν ἡ εὐκαιρία. Ὅταν οἱ ἄγριοι πρωτοδοκίμασαν λικέρ ἀπὸ τὰ χέρια λευκῶν, βρῆκαν ἐπὶ τέλους μιὰ φυγὴ ἀπὸ τὴν προαιώνια πλήξη τους, καὶ ἂν δὲν ἐπέμβαινε ἡ διοίκηση, μεθοῦσαν σὲ ἀπελπιστικό βαθμὸ.

Οἱ πόλεμοι, τὰ πογκρόμ καὶ οἱ διωξεῖς ἦταν ἐπίσης μέσα φυγῆς ἀπὸ τὴν πλήξη. Ἀκόμη καὶ οἱ καυγάδες μὲ τοὺς γείτονες ἦταν προτιμότεροι ἀπὸ τὸ τίποτα. Ἔτσι ἡ πλήξη ἀποτελεῖ ζωτικό πρόβλημα γιὰ τὸν ἠθικολόγο, ἀφοῦ τὸ λιγότερο τὰ μισὰ ἁμαρτήματα τῆς ἀνθρωπότητας ὀφείλονται σ' αὐτήν.

Πάντως, δὲν θὰ πρέπει νά θεωροῦμε τὴν πλήξη σὰν τὴν μόνη πηγὴ κακοῦ. Ὑπάρχουν δυὸ εἶδη πλήξης, πού τὸ ἓνα εἶναι καρποφόρο καὶ τὸ ἄλλο ἀποκτηνωτικό. Τὸ καρποφόρο εἶδος πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπουσία ναρκωτικῶν καὶ τὸ ἀποκτηνωτικό ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς ζωτικῆς δραστηριότητος. Δὲν σκοπεύω νά πῶ πῶς τὰ ναρκωτικά εἶναι πάντοτε ἐπιβλαβῆ στὴν ζωὴ. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, λόγου χάρη, πού ἓνας σοφὸς γιαντρός θὰ συστήσει ἕνα ναρκωτικό, καὶ πιστεύω πῶς οἱ στιγμὲς αὐτὲς εἶναι συχνότερες

ἀπ' ὅσο ὑποθέτουν οἱ πολέμιοι τῶν συνταγῶν ναρκωτικῶν. Ἄλλῃ τὸ πάθος γιὰ τὰ ναρκωτικά εἶναι βέβαια κάτι πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀφεθεῖ στὴν ἀνεξέλεγκτη λειτουργία τῆς φυσικῆς παρόρμησης. Καὶ τὸ εἶδος τῆς πλήξης πού νιώθει ἐκεῖνος πού ἔχει ἐθιστεῖ στὰ ναρκωτικά ὅταν τὰ στερηθεῖ, εἶναι κάτι πού γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ συστήσω ἄλλο φάρμακο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρόνο. Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὰ ναρκωτικά, ἰσχύει γιὰ κάθε εἶδους διέγερσης καὶ συγκίνησης. Μιὰ ζωὴ πολὺ γεμάτη ἀπὸ συγκινήσεις εἶναι ἐξουθενωτικὴ καὶ χρειάζεται ὄλο καὶ ἰσχυρότερους ἐρεθισμοὺς γιὰ νὰ δώσει τὸ ρίγος ἐκεῖνο πού κατάντησε νὰ θεωρεῖται σὰν οὐσιαστικὸ μέρος τῆς εὐχαρίστησης. Ἐνα πρόσωπο συνηθισμένο στὴν πολὺ μεγάλη διέγερση, μοιάζει μὲ τὸ πρόσωπο πού νιώθει παθολογικὴ ἀδυναμία γιὰ τὸ πιπέρι, καὶ πού στὸ τέλος κατανατᾷ νὰ μὴ νιώθει τίποτα μὲ ὅποια ποσότητα αὐτοῦ τοῦ μπαχαρικοῦ γευτεῖ, ἱκανὴ νὰ πνίξει ὅποιονδήποτε ἄλλον. Δοκιμάζουμε πάντοτε κάποια πλήξη, ὅταν ἀποφεύγουμε τὴν πολὺ μεγάλη διέγερση, καὶ ἡ πολὺ μεγάλη διέγερση ὄχι μόνον ὑπονομεύει τὴν ὑγεία, ἀλλὰ καὶ ἀμβλύνει τὴν ἱκανότητά μας νὰ γευόμαστε κάθε εἶδους εὐχαρίστηση, ὑποκαθιστώντας τὶς ἕντονες ὀργανικὲς ἀπολαύσεις μὲ τὸ γαργαλισμὸ, τὴ σοφία μὲ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὴν ὁμορφιά μὲ τὶς φευγαλέες ἐντυπώσεις. Δὲν θέλω νὰ υπερβάλω τὸν κίνδυνο τῶν διεγέρσεων. Μιὰ ὀρισμένη δόση εἶναι ὠφέλιμη, ὅπως ὅμως συμβαίνει σχεδὸν μὲ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα, τὸ θέμα εἶναι ποσοτικόν. Μιὰ πολὺ μικρὴ δόση μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀρρωστημένους ἐπιθυμίες, ἐνῶ ἡ κατάχρηση ὀδογεῖ στὴν ἐξάντληση. Ἔτσι, ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν εὐτυχησμένη ζωὴ εἶναι μιὰ κάποια ἱκανότητα νὰ ὑποφέρουμε τὴν πλήξη, καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πράγματα πού πρέπει νὰ διδάσκονται οἱ νέοι.

Ὅλα τὰ μεγάλα βιβλία περιέχουν ἀνιαρὲς περιχοπὲς καὶ στὴ ζωὴ ὄλων τῶν μεγάλων προσωποικητῶν ὑπάρχουν διαστήματα δίχως ἐνδιαφέρον. Φανταστεῖτε ἓνα σύγχρονο Ἀμερικανὸ ἐκδότη πού θὰ τοῦ παρουσίαζαν τὴν Παλαιὰ Διαθήκη σὰ νέο χειρόγραφο πού θὰ τὸ ἀντίκρυζαν τὰ μάτια του γιὰ πρώτη φορά. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ μαντέψουμε τί σχόλια θὰ ἔκανε, λόγου χάρη στὸ κεφάλαιο τῶν γενεαλογιῶν. «Ἀγαπητέ μου κύριε —θὰ ἔλεγε

—τὸ κεφάλαιο αὐτὸ στερεῖται ἐνδιαφέροντος. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπαιτήσετε ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη σας νὰ δείξει ἐνδιαφέρον σὲ μιὰ ἀπλή παράθεση κυρίων ὀνομάτων προσώπων γιὰ τὰ ὁποῖα τοῦ λέτε τόσο πολὺ λίγα πράγματα. Παραδέχομαι πὼς ἀρχίσατε τὴν ἱστορία σας μὲ περίφημο ὕφος, καὶ στὴν ἀρχὴ μου δημιουργήθηκε μιὰ πολὺ καλὴ ἐντύπωση, παρασυρόσατε ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ τὰ πεῖτε ὅλα μαζωμένα. Διαλέξτε τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κομμάτια, ἀφαιρέστε καθεὶ τὸ περιττὸ καὶ φέρτε μου πάλι τὸ χειρόγραφό σας, ὅταν θὰ τὸ ἔχετε περιορίσει στὴν ἔκταση πού πρέπει». Αὐτὰ θὰ ἔλεγε ἓνας σύγχρονος ἐκδότης, γνωρίζοντας τὸ φόβο τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη γιὰ τὴν πλήξη. Τὰ ἴδια θὰ ἔλεγε γιὰ τὰ κλασικὰ κείμενα τοῦ Κομφούκιου, γιὰ τὸ Κοράνι, γιὰ τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ, καθὼς καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ἱερὰ βιβλία πού ἀναδειχτήκαν σὲ «μπέστ σέλλερς». Κι' αὐτὸ δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὰ ἱερὰ βιβλία. "Ὅλα τὰ ἐξαισία μυθιστορήματα περιέχουν ἀναιρὰ κομμάτια. "Ἐνα βιβλίον πού εἶναι γεμάτο ἀπὸ σπινθηροβόλον πνεῦμα ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία σελίδα, σίγουρα δὲ θάναι ἀξιόλογο βιβλίον. Οὔτε ἡ ζωὴ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἦταν συνέχεια συναρπαστικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες μεγάλες στιγμὲς. Ὁ Σωκράτης ἀπολάμβανε κάπου - κάπου ἓνα συμπόσιον καὶ σίγουρα ἔνιωθε μεγάλη ἱκανοποίησιν συζητώντας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπενέργειαν τοῦ κρασιοῦ. Πέρασε ὅμως τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του μὲ τὴν Ξανθίππην, κάνοντας κάθε ἀπόγευμα ἓναν περίπατον, ὅπου συναντοῦσε ἴσως λίγους φίλους. Λέγεται πὼς ὁ Κάντ ποτὲ δὲν ἀπομακρύνθηκε περισσότερο ἀπὸ 20 χιλμ. ἀπὸ τὴν Κενιξβέργην δλόκληρην τὴν ζωὴν του. Ὁ Δαρβίνος, ἀφοῦ ἔκανε τὸ γύρον τοῦ κόσμου, πέρασε τὴν ὑπόλοιπην ζωὴν του στὸ σπίτι του. Ὁ Μάρξ ἀφοῦ ξεσήκωσε τόσες ἐπαναστάσεις, ἀποφάσισε νὰ περάσει τίς ὑπόλοιπες μέρες του στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖον. Γενικὰ διαπιστώνουμε πὼς μιὰ ἡσυχὴ ζωὴ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων, καὶ πὼς οἱ ἀπολαύσεις τους δὲ θὰ φαίνονταν καὶ τόσο συναρπαστικὲς στοὺς ἄλλους. Κανένα μεγάλο ἔργον δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς ἐπίμονη ἐργασία, ἀπορροφητικὴ καὶ δύσκολη σὲ τέτοιον βαθμὸν πού πολὺ λίγα περιθώρια ἐνεργητικότητος νὰ ἀφήνῃ γιὰ τὰ πιὸ ἔντονα εἶδη ψυχαγωγίας, ἐκτὸς ἀπὸ ἐ-

κείνη πού χρησιμεύει για τήν αναπλήρωση τῆς φυσικῆς ἐνέργειας κατά τίς διακοπές. Σάν τὸ καλύτερο παράδειγμα τέτοιας ψυχαγωγίας μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ἡ ὄρειδασία.

Στὴν παιδική μας ἡλικία θὰ πρέπει νὰ ἀποχοῦμε τὴν ἱκανότητα νὰ μπορούμε νὰ ἀνεχόμαστε μιὰ λίγο - πολὺ μονότονη ζωὴ. Στὸ θέμα αὐτό, οἱ σύγχρονοι γονεῖς εἶναι πολὺ ἀξιοκατάκριτοι. Προσφέρουν στὰ παιδιά τους πάρα πολλές παθητικὲς διασκεδάσεις, ὅπως τὰ θεάματα καὶ οἱ λιχουδιές, καὶ δὲν καταλαβαίνουν ποιά σημασία ἔχει γιὰ τὸ παιδί νὰ ἔχει ὅλες του τίς ἡμέρες ὁμοιες ἐκτός, φυσικά, ἀπὸ μερικὲς σπάνιες ἐξαιρέσεις. Οἱ χαρὲς τῆς παιδικῆς ἡλικίας πρέπει νὰ εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐκείνες πού μπορεῖ τὸ παιδί νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ περιβάλλον του μὲ κάποια προσπάθεια καὶ μὲ τὴν ἐπινοητικότητά του. Οἱ χαρὲς πού προκαλοῦν διέγερση, δίχως νὰ προκαλοῦν ταυτόχρονα φυσικὴ προσπάθεια, ὅπως, λόγου χάρη, τὸ θέατρο, θὰ πρέπει νὰ προσφέρονται πολὺ σπάνια. Ἡ διέγερση μοιάζει μὲ ναρκωτικό, πού γίνεται ὀλοόνα καὶ πιὸ ἀπαραίτητο, καὶ ἡ φυσικὴ παθητικὴ στή διάρκεια τῆς διέγερσης εἶναι ἀντίθετη μὲ τὸ ἔνστικτο. Ἐνα παιδί ἀναπτύσσεται καλύτερα ὅταν, ὅπως τὸ μικρὸ φυτὸ, παραμείνει ἀδιατάραχο στὸ ἔδαφος πού φύτρωσε. Τὰ πολλὰ ταξίδια, ἡ μεγάλη ποικιλία ἐντυπώσεων, δὲν ὀφελοῦν τοὺς νέους, καὶ τοὺς κάνουν ἀνίκανους, καθὼς μεγαλώνουν, νὰ μποροῦν νὰ ἀνεχτοῦν μιὰ γόνιμη μονοτομία. Δὲν ἰσχυρίζομαι πὼς ἡ μονοτονία ἔχει κάποια δική της καλά. Αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ εἶναι πὼς ὀρισμένα καλὰ πράγματα δὲν μπορούμε νὰ τὰ γευθοῦμε, παρὰ μόνο. Ἄν ὑπάρχει κάποιος βαθμὸς μονοτονίας. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ «Πρελούντιο» τοῦ Γουώρντγουορθ. Γίνεται ἀμέσως φανερὸ σὲ κάθε ἀναγνώστη πὼς ὅ,τι πολὺτιμο ὑπάρχει στὶς σκέψεις καὶ στὰ αἰσθήματα τοῦ Γουώρντγουορθ θὰ ἦταν ὀλότελα ξένο σὲ ἕναν ἐκλεπτυσμένο νέο κάτοικο τῆς πόλης. Ἐνα ἀγόρι ἢ ἕνας νέος πού θέτει στὴ ζωὴ του σκοποὺς σοβαροὺς καὶ δημιουργικοὺς, θὰ ἀνεχτεῖ θεληματικὰ μιὰ μεγάλη δόση πλήξης, ἂν θεωρήσει πὼς στὴν περίπτωση του αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο. Ὅμως, οἱ δημιουργικοὶ σκηποὶ δὲ διαμορφώνονται εὐκολα στὸ μυαλὸ ἐνὸς νέου πού περνάει τὴ ζωὴ του σὲ διασκεδάσεις καὶ ἀσωτίες, γιὰτὶ στὴν περίπτωση

αὐτή, οἱ σκέψεις του θὰ προσανατολίζονται περισσότερο στίς κοι-
τινές διασκεδάσεις πού τόν περιμένουν παρά σέ μιὰ μακρινή ἐπι-
τυχία. Γιὰ ὅλους αὐτούς τοὺς λόγους, μιὰ γενιὰ πού δὲν μπορεῖ
νὰ ἀνεχτεῖ τὴν πλήξη θὰ εἶναι γενιὰ ἀσήμαντων ἀνθρώπων, ἀν-
θρώπων πού ἔχουν ἀδικαιολόγητα χάσει τὴν ἐπαφή τους μὲ τὸ
βραδύ ρυθμὸ ἐξέλιξης τῆς φύσης, ἀνθρώπων πού κάθε ζωντανὸς
παλμὸς τους μαραίνεται ἀργὰ - ἀργὰ, ὅπως τὰ λουλούδια στὸ ἀν-
θοδοχεῖο.

Δὲ μοῦ ἀρέσει ἡ μυστικιστικὴ γλώσσα, κι ὅμως δύσκολα μπο-
ρῶ νὰ ἐκφράσω αὐτὰ πού θέλω χωρὶς νὰ χρησιμοποιοῦμαι φράσεις
πού μοιάζουν περισσότερο μὲ ποιητικὲς παρά μὲ ἐπιστημονικὲς.
"Ὅ,τι κι ἂν θέλοῦμε νὰ πιστεῦουμε, εἴμαστε πλάσματα τῆς Γῆς.
Ἡ ζωὴ μας εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς τῆς Γῆς καὶ ἀπὸ τὴ
Γῆ παίρνουμε τὴν τροφή μας, ὅπως τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα. Ὁ ρυ-
θμὸς τῆς ζωῆς τῆς Γῆς εἶναι ἀργός. Τὸ φθινόπωρο καὶ ὁ χειμῶ-
νας εἶναι τὸ ἴδιο ἀπαραίτητα ὅπως ἡ ἀνοιξὴ καὶ τὸ καλοκαίρι.
Καὶ ἡ ἀνάπαυση εἶναι τὸ ἴδιο ἀπαραίτητο ὅπως καὶ ἡ κίνηση.
Στὸ παιδί εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητο παρά στὸν ἄντρα νὰ δια-
τηρεῖ κάποια ἐπαφή μὲ τὴν ἄμπωτη καὶ τὴν πλημμυρίδα τῆς ἐ-
πίγειας ζωῆς. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἔχει προσαρμοστεῖ αἰῶνες τώ-
ρα σ' αὐτὸ τὸ ρυθμὸ, καὶ ἡ θρησκεία ἔχει ἐνσωματώσει κάτι ἀπ'
αὐτὸ στὴ γιορτὴ τοῦ Πάσχα. Θυμᾶμαι ἓνα παιδί ἡλικίας δυὸ χρο-
νῶν, πού ζοῦσε συνέχεια στὸ Λονδίνο καὶ τὸ πῆγαν γιὰ πρώτη φο-
ρὰ στὸ ὑπαιθρο. Ἦταν χειμῶνας, καὶ ὅλα ἦταν ὑγρὰ καὶ λασπε-
ρά. Γιὰ τοὺς μεγάλους δὲν ὑπῆρχε τίποτα πού νὰ δίνει χαρὰ, ἀλ-
λὰ τὸ παιδί ἔνιωθε πραγματικὴ ἔκσταση. Γονάτισε στὸ νοτισμέ-
νο χῶμα καὶ ἔχωσε τὸ πρόσωπό του στὸ γρασίδι ξεφωνίζοντας μὲ
μικρὲς φωνίτσες τὴ χαρὰ του. Ἦταν μιὰ χαρὰ πρωτόγονη, καθά-
ρια, ἀσυγκράτητη. Ἡ ὀργανικὴ ἀνάγκη πού ἱκανοποιοῦσε ἦταν
τόσο βαθιὰ, ὥστε ἐκεῖνοι πού τὴν στεροῦνται, πολὺ σπάνια εἶναι
ὀλοκληρωτικὰ ὑγιεῖς. Πολλὲς διασκεδάσεις, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες
ἡ χαρτοπαιξία μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει σὰν καλὸ παράδειγμα, δὲν
ἔχουν κανένα στοιχεῖο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπαφή μὲ τὴν Γῆ. Μόλις
πάψουν οἱ διασκεδάσεις αὐτές, ὁ ἄνθρωπος νιώθει μιὰ σιφὴ γεύ-
ση, νιώθει ἀνικανοποίητος, πεινασμένος γιὰ κάτι πού δὲν τοῦ εἶ-

ναι γνωστό. Οί διασκεδάσεις αὐτές δὲν προσφέρουν τίποτα πού
μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ χαρά. Ἐπὶ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ διασκεδάσεις
πού μᾶς φέρνουν σὲ ἐπαφή μὲ τὴ ζωὴ τῆς Γῆς ἔχουν μέσα τους
κάτι πού μᾶς προσφέρει μιὰ βαθιὰ ἰκανοποίηση. Ὅταν παύουμε,
ἢ εὐτυχία πού μᾶς πρόσφεραν συνεχίζεται, μολονότι ἢ ἔντασή
τους, ὅταν τὶς γευόμαστε, ἦταν λιγότερη ἀπὸ τὴν ἔνταση πού ἔχουν
ἄλλες πιὸ διεγερτικὲς ἀπολαύσεις. Ἡ διάκριση πού ἔχω ὑπόψη
μου διατρέχει ὀλόκληρη τὴν κλίμακα τῶν διασκεδάσεων, ἀπὸ
τὴν πιὸ ἀπλή ὡς τὴν πιὸ ἐκλεπτυσμένη. Τὸ παιδάκι τῶν δυὸ
χρόνων γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησα παραπάνω, πραγματοποίησε τὴν πιὸ
πρωτόγονη δυνατὴ μορφή ἔνωσης μὲ τὴ ζωὴ τῆς Γῆς. Ἀλλὰ σὲ
μιὰ ὑψηλότερη μορφή, τὸ ἴδιο πράγμα τὸ βρίσκουμε στὴν ποίηση.
Αὐτὸ πού κάνει θεϊκὰ τὰ λυρικὰ ποιήματα τοῦ Σαίξπηρ εἶναι τὸ
ὅτι εἶναι διαποτισμένα μὲ τὴν ἴδια ἐκείνη χαρὰ πού ἔκανε τὸ μι-
κρὸ παιδάκι τῶν δύο χρόνων νὰ χώνει τὸ προσωπάκι του στὸ γρα-
σίδι. Θυμηθεῖτε τὸ «Ἄκουστε τὸν κορυδαλὸ» ἢ τὸ «Ἐλα στὴν κί-
τρινη ἀμμουδιά». Στὰ ποιήματα αὐτὰ θὰ βροῦμε τὴν πολιτισμένη
ἐκφραση τῆς ἴδιας συγκίνησης πού στὸ παιδί τῶν δυὸ χρόνων
ἐξωτερικεύτηκε μόνο μὲ ἄναρθρες κραυγές. Ἡ, πάλι, ἄς δοῦμε τὴ
διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἔρωτα, καὶ στὴν καθαρὰ σεξουαλικὴ ἔλξη.
Ὁ ἔρωτας εἶναι ἓνα βίωμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγεύεται καὶ φρε-
σκάρεται ὀλόκληρο τὸ εἶναι μας, ὅπως ἀνανεώνονται καὶ φρεσκά-
ρονται τὰ φυτὰ μὲ τὴ βροχὴ μετὰ τὴν ξηρασία. Στὴ δίχως ἔρωτα
σεξουαλικὴ ἐπαφή, δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀπ' ὅλα αὐτά. Ὅταν τε-
λειώσει ἢ στιγμιαία ἀπόλαυση, δὲν ἀπομένει παρὰ ἢ κούραση, ἢ
ἀηδία, καὶ ἢ αἰσθησιμὸς πὼς ἢ ζωὴ εἶναι ἄδεια. Ὁ ἔρωτας εἶναι
ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς τῆς Γῆς, ἐνῶ τὸ σὲξ δίχως ἔρωτα δὲν εἶ-
ναι.

Τὸ ἰδιαίτερο εἶδος πλήξης ἀπὸ τὸ ὁποῖο πάσχουν οἱ σύγχρονοι
πληθυσμοὶ τῶν πόλεων συνδέεται στενὰ μὲ τὸ χωρισμὸ τους ἀπὸ
τὴ ζωὴ τῆς Γῆς. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς κάνει τὴ ζωὴ ἀποπνιχτικὴ,
στιφὴ καὶ ἀποξηραμένη, σὰν προσκύνημα στὴν ἔρημο. Ἡ ἀνυπό-
φορη πλήξη ἀπὸ τὴν ὁποῖα ὑποφέρουν ἐκεῖνοι πού εἶναι ἀρκετὰ
πλούσιοι, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ διαλέξουν τὸ εἶδος τῆς ζωῆς πού
τοὺς ἀρέσει, ὀφείλεται, ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται αὐτό, στὸ

φόβο πού νιώθουν για τήν πλήξη. Φεύγοντας από τò γόνιμο είδος πλήξης, γίνονται λεία' ένòς άλλου χειρότερου είδους. Μία εύτυχισμένη ζωή πρέπει νά είναι σέ μεγάλο βαθμό ζωή ήρεμη, γιατί μόνο στήν ατμόσφαιρα τής ήρεμίας μπορεί νά εύδοκιμήσει ή αληθινή χαρά.

Ἡ κόπωση

Κόπωση ὑπάρχει πολλῶν εἰδῶν, καὶ μερικὰ ἀπο τὰ εἶδη αὐτὰ ἵποτελοῦν ἐμπόδια μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς εὐτυχίας. Ἡ καθαρὰ σωματικὴ κόπωση, ἂν δὲν εἶναι ὑπερβολικὴ, ἀποτελεῖ, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες πηγές εὐτυχίας. Ἐξασφαλίζει τὸν βαθὺ ὕπνο καὶ καλὴ ὄρεξη, καὶ μᾶς κάνει νὰ ριχνόμαστε δλόψυχα στὶς διασκεδάσεις πὺ μποροῦμε νὰ ἐξασφαλίσουμε στὶς γιορτές. Ὅταν ὅμως εἶναι ὑπερβολικὴ, γίνεται ἐπικίνδυνη. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὶς πιὸ ἐξελιγμένες κοινότητες, οἱ γυναῖκες τῶν χωριῶν γερνᾶνε στὰ τριάντα τους, φθαρμένες ἀπὸ τὸ βαρὺ μόχθο. Στὶς ἀρχές τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, τὰ παιδιὰ ἦταν καχεκτικὰ καὶ συχνὰ ἐξοντώνονταν στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους ἀπὸ τὶς ἀπάνθρωπες συνθηκὲς ἐργασίας. Τὸ ἴδιο ἐξακολουθεῖ νὰ συμβαίνει στὴν Κίνα καὶ στὴν Ἰαπωνία, ἔπου ἡ ἐκβιομηχάνιση κάνει τὰ πρῶτα τῆς βήματα. Αὐτὸ παρατηρεῖται ἐπίσης σὲ κάποια ἔκταση στὶς χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ὅταν ἡ φυσικὴ ἐργασία ξεπεράσει ἕνα ὀρισμένο ὄριο, γίνεται φοβερὸ μαρτύριο καὶ πολλὲς φορές φτάνει ὡς τὸ σημεῖο πὺ νὰ κάνει τὴ ζωὴ ἀνυπόφορη. Πάντως, στὶς πιὸ ἀναπτυγμένες περιοχές τοῦ σύγχρονου κόσμου, ἡ σωματικὴ κόπωση ἔχει περιοριστεῖ μὲ τὴ βελτίωση τῶν βιομηχανικῶν συνθηκῶν. Τὸ εἶδος τῆς κόπωσης πὺ στὶς μέρες μας ἀποτελεῖ πιὸ σοβαρὸ κίνδυνο στὶς ἀναπτυγμένες κοινότητες εἶναι ἡ νευρικὴ κόπωση. Ὅσο παράξενο καὶ ἂν φαίνεται, τὸ εἶδος αὐτὸ κόπωσης συναντιέται πιὸ συχνὰ ἀνάμεσα στοὺς εὐποροὺς καὶ εἶναι λιγότερο συχνὴ στοὺς μισθωτοὺς παρά στοὺς ἐπιχειρηματίες καὶ στοὺς διανοοῦμενους.

Ἡ ἀποφυγὴ τῆς νευρικῆς κόπωσης στὴ σύγχρονη ζωὴ εἶναι κάτι τὸ πολὺ δύσκολο. Στὶς ἐργάσιμες ὥρες του, κι ἀκόμα περισσότερο στὸ χρόνον πὺ δαπανᾷ ἀνάμεσα στὴ δουλειὰ καὶ τὸ σπῆτι, ὁ ἐργάτης τῶν πόλεων εἶναι ἐκτεθειμένος στὸ θόρυβο, πὺ εἶναι ἀλήθεια πὺς τὸ μεγαλύτερο μέρος του μαθαίνει νὰ μὴν τὸ ἀκούει

συνειδητά. "Όμως, οι υποσυνείδητες προσπάθειες που κάνει να μὴ τὸν ἀκούει, τὸν φθείρουν ἀκόμα περισσότερο. "Άλλη αἰτία πὸν προκαλεῖ κόπωση χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε, εἶναι ἡ συνεχῆς παρουσία ξένων. Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ζῶα, ἔχει τὸ φυσικὸ ἔνστικτο νὰ ἐξετάζει ἐρευνητικὰ κάθε ξένο τοῦ εἴδους του, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ κρίνει ἂν πρέπει νὰ τοῦ φερθεῖ φιλικὰ ἢ ἐχθρική. Ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ ἐνστίκτου ἀναστέλλεται σ' ἐκείνους πὸν ταξιδεύουν μὲ τὸν ὑπόγειο στὶς ὥρες τῆς αἰχμῆς τῆς κυκλοφορίας, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀναστολῆς εἶναι νὰ αἰσθάνονται μιὰ γενικὰ διάχυτη ὀργὴ ἐνάντια σὲ ὄλους τοὺς ἀγνωστούς μὲ τοὺς ὁποίους ἔρχονται ἄθελά τους σὲ ἐπαφή. "Άλλη αἰτία εἶναι τὸ λαχάνιασμα γιὰ νὰ προλάβουν τὸ πρωινὸ τραῖνο, πὸν ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δυσπεψία. Ἔτσι, ὅταν ὁ ὑπάλληλος φτάνει στὸ γραφεῖο του γιὰ ν' ἀρχίσει τὴ δουλειὰ τῆς ἡμέρας, τὰ νεῦρα του εἶναι τσακισμένα καὶ ἔχει τὴν τάση νὰ βλέπει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους σὰν ἐνόχληση. Ὁ ἐργοδότης του ἔρχεται κι ἐκεῖνος στὸ γραφεῖο μὲ τὴν ἴδια διάθεση καὶ δὲν κάνει τίποτα γιὰ νὰ ἠρεμήσει τὸν ἐργαζόμενον. Ὁ φόβος τῆς ἀπόλυσης ὑποχρεώνει τὸν ὑπάλληλο νὰ συμπεριφέρεται μὲ σεβασμὸ, ἀλλὰ αὐτὴ ἢ ἀφύσικη συμπεριφορὰ τὸ μόνο πὸν κάνει εἶναι νὰ μεγαλώνει τὴ νευρική του ἔνταση. Ἄν μιὰ φορὰ τὴν ἐβδομάδα μπορούσαν οἱ ἐργαζόμενοι νὰ τραβοῦν τὸν προϊστάμενὸ τους ἀπὸ τὴ μύτη ἢ νὰ τοῦ δείξουν μὲ ἄλλο τρόπο τί σκέφτονται γι' αὐτόν, θὰ χαλάρωνε ἢ νευρική τους ἔνταση, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἐργοδότη, πὸν ἔχει κι αὐτὸς τίς σκοτοῦρες του, αὐτὸ δὲν θὰ διόρθωνε τὰ πράγματα. Ὅ,τι νιώθει κάτω ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ἀπόλυσης ὁ ἐργαζόμενος, νιώθει κάτω ἀπὸ τὸ φόβο τῆς χρεωκοπίας ὁ ἐργοδότης. Ὑπάρχουν βέβαια μερικοὶ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες πὸν ἔχουν ξεπεράσει αὐτὸν τὸν κίνδυνο, ἀλλὰ γιὰ νὰ φτάσουν ὡς τὸ σημεῖο αὐτὸ πέρασαν πολλὰ χρόνια τῆς ζωῆς τους σ' ἓνα σκληρὸ ἀγώνα, ὄντας ὑποχρεωμένοι σ' ὄλο αὐτὸ τὸ διάστημα νὰ παρακολουθοῦν ἄγρυπνα τὰ γεγονότα πὸν συνέβαιναν σ' ὄλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν συνέχεια τίς μηχανορραφίες τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν εἶναι, ὅταν φτάνει κάποιος στὴν ἐπιτυχία, νὰ εἶναι σωστὸ ἐρεῖπιο, μὲ τσακισμένα τὰ νεῦρα, ζώντας τόσο πολὺ

μέσα στο άγχος, πού δέν μπορεί νά άποτινάξει αὐτή τή συνήθεια ἀκόμα κι όταν πιά δέν τοῦ χρειάζεται. Ὑπάρχουν, βέβαια, καί τὰ πλουσιόπαιδα, ἀλλά γενικά, τὸ μόνο πού καταφέρνουν εἶναι νά γεμίζουν τή ζωή τους μέ άγχη ὅμοια μέ τὰ άγχη πού θά εἶχαν ἂν δέν ἦταν παιδιά πλουσίων. Μέ τὰ στοιχήματα καί τή χαρτοπαιξία προκαλοῦν τή δυσἀρέσκεια τῶν γονέων τους. Ξενυχτώντας γιά νά διασκεδάσουν, ὑποσκάπτουν τήν ὑγεία τους. Καί όταν κάποτε ἤσυχάσουν, ἔχουν γίνει ἀνίκανοι νά γευτοῦν τήν εὐτυχία, ὅπως καί οἱ γονεῖς τους πρὶν ἀπ' αὐτούς. Μέ τή θέλησή τους εἶτε ὄχι, ἀπό ἀνάγκη ἢ ἀπό γοῦστο, οἱ περισσότεροί ἀνθρωποὶ τῆς ἐποχῆς μας κάνουν μιὰ ζωή πού τσακίζει τὰ νεῦρα, καί εἶναι συνέχεια τόσο πολὺ κουρασμένοι, ὥστε νά μὴ μποροῦν νά νιώσουν καμιὰ χαρὰ χωρὶς τήν βοήθεια τοῦ οἰνοπνεύματος.

Ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τοὺς πλουσίους πού, ἀπλούστατα, εἶναι ἀνόητοι, καί ἄς ἐξετάσουμε τίς πιὸ κοινές περιπτώσεις ἐκείνων πού ἡ κόπωσή τους συνδέεται μέ τήν ἐπίμοχθη ἐργασία γιά τήν ἐπιβίωση. Στίς περισσότερες περιπτώσεις, ἡ κόπωση αὐτὴ ὀφείλεται στίς στενοχώριες, καί οἱ στενοχώριες εἶναι δυνατὸ νά παραμερισθοῦν μέ μιὰ καλύτερη φιλοσοφία τῆς ζωῆς, καί μέ λίγο περισσότερη πνευματικὴ πειθαρχία. Οἱ περισσότεροί ἀντρες καί γυναῖκες παρουσιάζουν μεγάλες ἐλλείψεις στὸ θέμα τοῦ ἐλέγχου τῶν σκέψεών τους. Μ' αὐτὸ ἐννοῶ πὼς τοὺς εἶναι ἀδύνατο νά πιάσουν νά σκέφτονται τὰ τόσα στενόχωρα πράγματα, τὴ στιγμή πού δέν μπορεῖ νά γίνει τίποτε γιά τὰ πράγματα αὐτά. Οἱ στενοχώριες δέν ἀφήνουν τοὺς ἀνθρώπους ἀκόμα καί στὸ κρεβάτι τους, καί τὴ νύχτα, ἐνῶ θᾶπρεπε νά ἀνακτοῦν νέες δυνάμεις γιά νά τὰ θγάλουν πέρα μέ τίς αὐριανὲς στενοχώριες, βασανίζουν ἀδιάκοπα τὸ μυαλό τους μέ προβλήματα πού ἐκείνη τὴ στιγμή δέν μποροῦν νά θροῦν καμιὰ λύση τους. Καί τὰ σκέφτονται ὄχι ἔτσι πού μπορεῖ νά τοὺς ἐξασφαλίζει ἓνα λογικὸ τρόπο ἐνέργειας τὸ πρῶτ, ἀλλά μέ τὸν μισότρελο τρόπο πού χαρακτηρίζει τοὺς διαλογισμοὺς κάτω ἀπὸ τήν ἐπίδραση τῆς ἀγρύπνιας. Τὴν ἄλλη μέρα, κάτι ἔχει παραμείνει μέσα τους ἀπὸ τὸ νυχτερινὸ παραλήρημα, πού σκοτίζει τὴν κρίση τους, χαλάει τὴ διάθεσή τους, καί τοὺς κάνει νά ἐκνευρίζονται μέ τὸ παραμικρὸ ἐμπόδιο. Ὁ λογικὸς ἀνθρωπος σκέ-

φτεται τις στενοχώριες του μόνο όταν υπάρχει κάποιος σκοπός να το κάνει αυτό. Τις άλλες ώρες σκέφτεται πιδ εϋχάριστα πράγματα, ή, αν είναι νύχτα, δέν σκέφτεται τίποτα. Δέν έχω τήν πρόθεση να πω πώς σε μιὰ μεγάλη κρίση, όταν, λόγου χάρη, ή καταστροφή γίνεται αναπόφευκτη, ή όταν κάποιος έχει λόγους να υποπτεύεται πώς ή γυναίκα του τόν απατάει, είναι δυνατό, έκτος από τήν περίπτωση λίγων πειθαρχημένων ανθρώπων, να διώξουμε τις στενοχώριες τή στιγμή πού τίποτα δέν μπορεί να γίνει για τήν αντιμετώπισή τους. Είναι όμως όλότελα δυνατό να διώξουμε τις συνηθισμένες στενοχώριες τών συνηθισμένων ήμερών, στις ώρες πού δέν ασχολούμαστε με τήν αντιμετώπισή τους. Είναι εκπληκτικό σε ποιδ βαθμό μπορεί να αυξηθει ή εϋτυχία και ή αποδοτικότητα, αν καλλιεργήσουμε ένα μυαλό πού να δουλεύει με τάξη, πού σκέφτεται σωστά ένα πρόβλημα στον κατάλληλο χρόνο και όχι σπασμωδικά όλες τις ώρες. Όταν πρέπει να πάρουμε μιὰ δύσκολη ή δυσάρεστη απόφαση, πρέπει μόλις συναθροίσουμε όλα τα στοιχεία πού μπορούμε, να συγκεντρώσουμε στο θέμα αυτό τή σκέψη μας και να πάρουμε τήν απόφασή μας. Κι αφού τήν πάρουμε, να μη τήν αναθεωρήσουμε, παρά μόνο αν προκύβουν καινούργια στοιχεία. Τίποτα δέν είναι πιδ εξαντλητικό από τήν αναποφασιστικότητα και τίποτα δέν είναι πιδ ανώφελο.

Πολλές στενοχώριες μπορούν να περιοριστούν, αν χωνέψουμε πόσο ασήμαντη είναι ή υπόθεση πού προκαλει τις άγωνίες μας. Έχω μιλήσει πολλές φορές σε δημόσιες συγκεντρώσεις. Στην αρχή, το κάθε άκροατήριο με τρόμαζε, και ή νευρικότητα με έκανε να χάνω τα λόγια μου. Τόσο πολύ φοβόμουνα τή δοκιμασία, πού κάθε φορά εϋχόμουν να σπάσω το πόδι μου πριν από τήν όμιλία, και όταν τέλειωνε ο λόγος μου, ξινωθα εξάντληση από τήν νευρική υπερένταση. Σιγά - σιγά συνήθισα στην ιδέα πώς δέν είχε καμιά σημασία αν μιλούσα καλά ή άσχημα, αφού ο κόσμος δε θάλλαζε σε τίποτα και στις δυο περιπτώσεις. Διαπίστωση πώς όσο λιγότερο άνησυχούσα για το αν θα ήταν καλός ο λόγος μου, τόσο λιγότερο άσχημα μιλούσα, και σιγά-σιγά ή νευρική υπερένταση εξαφανίστηκε σχεδόν όλότελα. Με τον τρόπον αυτόν μπορεί να αντιμετωπιστει μεγάλο μέρος τής νευρικής κόπωσης. Οι πράξεις μας δέν

είναι τόσο σημαντικές όσο τις θεωρούμε γενικά. Στο κάτω - κάτω δὲ θαρραίνουν τόσο πολὺ οἱ ἐπιτυχίες ἢ οἱ ἀποτυχίες μας. Μποροῦμε νὰ ἐπιζητήσουμε ἀκόμα καὶ στίς πιὸ μεγάλες ὀδύνες. Οἱ στενοχώριες πού φαίνονται σὰ νὰ θέτουν ὀριστικά τέρμα στήν εὐτυχία πού νιώθουμε στή ζωή, σβήγονται σιγά - σιγά μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ φτάνει στιγμή πού οὔτε νὰ θυμηθοῦμε δὲν μποροῦμε πῶς κάποτε μᾶς βασάνιζαν τόσο. Ἀλλά πέρα καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐγωκεντρικὲς σκέψεις βρίσκεται τὸ γεγονός πῶς τὸ ἐγώ μας δὲν ἀποτελεῖ καὶ τόσο μεγάλο μέρος τοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος πού μπορεῖ νὰ συγκεντρώσει τίς σκέψεις καὶ τίς ἐλπίδες του πάνω σὲ κάτι ὑπερβατὸ σὲ σχέση μέ τὸν ἑαυτό του, εἶναι δυνατὸ νὰ βρεῖ γαλήνη στίς συνηθισμένες δυσκολίες τῆς ζωῆς, πράγμα πού δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει ὁ καθαρὰ ἐγωϊστής.

Αὐτὸ πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε ὑγιεινὴ τῶν νεύρων ἔχει πολὺ λίγο μελετηθεῖ. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ἡ βιομηχανικὴ ψυχολογία ἔχει κάνει συστηματικὲς ἔρευνες σχετικὰ μέ τὴν κόπωση, καὶ ἔχει ἀποδείξει μέ τὴ βοήθεια σχολαστικῶν στατιστικῶν πῶς ὅταν κάνουμε κάτι γιὰ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο διάστημα, τελικὰ νιώθουμε κουρασμένοι συνήθως — διαπίστωση στήν ὁποία μποροῦσε νὰ καταλήξει κανεὶς εὐκόλα χωρὶς τὴ βοήθεια τῆς ἐπιστήμης. Μελετώντας τὴν κόπωση, οἱ ψυχολόγοι ἐνδιαφέρονται κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴ σωματικὴ κόπωση, ἂν καὶ ἔχουν γίνει ἀρκετὲς μελέτες σχετικὰ μέ τὴν κόπωση τῶν μαθητῶν. Καμιὰ ὁμως ἀπὸ τίς μελέτες αὐτὲς δὲν καταπιάνεται μέ τὸ σοβαρότερο πρόβλημα. Στὴ σύγχρονη ζωή, ἡ κόπωση πού ἔχει τὴ μεγαλύτερη σημασία εἶναι ἡ ψυχικὴ. Ἡ καθαρὰ πνευματικὴ κόπωση, ὅπως καὶ ἡ καθαρὰ μυϊκὴ κόπωση, βρίσκουν τὴ θεραπεία τους στὸν ὕπνο. Κάθε πρόσωπο πού κάνει ἔντονη πνευματικὴ ἐργασία — στερημένη ἀπὸ συγκίνηση — ὅπως, λόγου χάρι, οἱ πολύπλοκοι λογαριασμοί, στὸ τέλος τῆς ἡμέρας θὰ ἀποβάλλει ὅλη τὴ συσσωρευμένη κόπωση μέ τὸν ὕπνο. Ἡ ζημιὰ πού ἀποδίδεται στήν ὑπερβολικὴ ἐργασία ποτὲ δὲν ὀφείλεται σ' αὐτὴν τὴν αἰτία, ἀλλὰ σὲ κάποιο εἶδος στενοχώριας ἢ ἀγχοῦς. Τὸ μεγάλο κακὸ μέ τὴν ψυχικὴ κούραση εἶναι ὅτι δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἡσυχάσει. Ὅσο περισσότερο κουρασμένος εἶναι ἓνας ἄνθρωπος, τόσο δυσκολότερο εἶναι νὰ τὴν ἀντιμετωπί-

σει. "Ένα από τὰ συμπτώματα επικείμενης νευρικής κατάρρευσης είναι ἡ πεποίθηση πὼς ἡ ἐργασία πὸν κάνουμε εἶναι τόσο σπουδαία, πὸν ἂν τὴ διακόψουμε γιὰ λίγο γιὰ νὰ ἀναπαυθοῦμε θὰ καθοῦν τὰ πάντα. "Αν ἤμουν γιαντρός, θὰ συνιστοῦσα νὰ πάρει ἄδεια ἀπὸ τὴν ἐργασία του κάθε ἀσθενῆς πὸν θεωρεῖ πὼς εἶναι ἀναντικατάστατος. Ἡ νευρική κατάρπωση πὸν φαίνεται νὰ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἐργασία, προκαλεῖται, στὴν πραγματικότητα, σὲ κάθε περίπτωση πὸν γνωρίζω προσωπικά, ἀπὸ κάποια ψυχική ταραχή, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἀσθενῆς προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει μὲ τὴν ἐργασία του. Τοῦ προξενεῖ κακὸ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐργασία του, ἐπειδὴ, ἂν τὸ κάνει, δὲ θὰ ἔχει πιὰ τίποτα πὸν νὰ ἀποσπᾶ τις σκέψεις του ἀπὸ τις ἀτυχίες του, ὁποῖες κι ἂν εἶναι αὐτές. Φυσικά, ἡ ταραχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ φόβος τῆς χρεωκοπίας, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἐργασία του ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀνησυχία του. Ἄλλὰ καὶ τότε πάλι οἱ ἀνησυχίες εἶναι δυνατὸ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὸ νὰ δουλεύει πάρα πολὺ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτιστεῖ ἡ κρίση του καὶ ἡ χρεωκοπία νὰ ἐπέλθει νωρίτερα ἀπ' ὅσο ἂν δούλευε λιγότερο. Σὲ ὄλες, ὁμως, τις περιπτώσεις, ἐκεῖνο πὸν προκαλεῖ τὴν κατάρπωση δὲν εἶναι ἡ ἐργασία ἀλλὰ ἡ ψυχική ἀναταραχὴ.

Ἡ ψυχολογία τῆς ἀνησυχίας δὲν εἶναι καθόλου ἀπλή. Πιὸ πάνω ἀναφέρθηκα στὴν πνευματικὴ πειθαρχία, δηλαδὴ στὴ συνήθεια νὰ σκεφτόμαστε τὸ κάθε πράγμα στὴν κατάλληλη ὥρα. Αὐτὸ ἔχει τὴ σπουδαιότητά του, πρῶτα - πρῶτα, ἐπειδὴ κάνει δυνατὸ νὰ δουλέψουμε μιὰ ὀλόκληρη μέρα μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ λιγότερες σκέψεις, δεύτερο, γιαντὶ μᾶς θεραπεύει ἀπὸ τὴν ἀϋπνία, καὶ τρίτο, γιαντὶ δυναμώνει τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀποφάσεών μας. Οἱ μέθοδοι ὁμως αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲ θίγουν τὸ ὑποσυνείδητο ἢ τὸ ἀσυνείδητο, καὶ ὅταν ἡ περίπτωση εἶναι βαριᾶς μορφῆς, καμιά μέθοδος δὲν εἶναι ἀποτελεσματική, ἂν δὲν εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὴ συνείδηση. Οἱ ψυχολόγοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ πολὺ μὲ τὴν ἐπενέργεια τοῦ ἀσυνείδητου πάνω στὸ συνείδητό, ἀλλὰ ἔχουν ἀσχοληθεῖ πολὺ λιγότερο μὲ τὴν ἐπενέργεια τοῦ συνείδητοῦ πάνω στὸ ἀσυνείδητο. Ὅμως ἡ ἐπενέργεια τοῦ συνείδητοῦ πάνω στὸ ἀσυνείδητο ἔχει τεράστια σπουδαιότητα στὸ θέμα τῆς ψυχικῆς ὑγείας, καὶ θὰ πρέπει νὰ διερευνηθεῖ πέρα γιὰ πέρα,

ἂν θέλουμε νὰ ἐκδηλώνονται λογικὲς πεποιθήσεις στὸν τομέα τοῦ ἀσυνείδητου. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἀνησυχίας. Εἶναι ἀρκετὰ εὐκολο νὰ λέμε στὸν ἑαυτὸ μας πὼς ἂν μᾶς συνέβαινε αὐτὴ ἢ ἡ ἄλλη ἀτυχία δὲ θὰ ἦταν κάτι τὸ φοβερό, ὅσο ὅμως αὐτὸ θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μιὰ συνειδητὴ πεποίθηση δὲ θὰ μπορεῖ νὰ ἐπενεργήσῃ τὴ νύχτα στὸν ὕπνο ἢ νὰ διώξῃ τοὺς ἐφιάλτες. Ἐχῶ τὴν πεποίθηση πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐμφυτέψουμε μιὰ συνειδητὴ σκέψη στὸ ἀσυνείδητο ἂν τῆς προσδώσουμε ἀρκετὴ δύναμη καὶ ἔνταση. Στὸ μεγαλύτερο μέρος του, τὸ ἀσυνείδητο ἀποτελεῖται ἀπὸ συναισθηματικὲς συνειδητὲς σκέψεις, πού ἔχουν ἐνταφιαστεῖ. Αὐτὸ εἶναι τὸ φαινόμενο πού οἱ ψυχολόγοι ὀνομάζουν ἀπώθηση. Εἶναι δυνατὸ νὰ κάνουμε αὐτὴ τὴ διαδικασία τῆς ἀπώθησης θεληματικὰ καὶ ἔτσι νὰ ὑποχρεώσουμε τὸ ἀσυνείδητο νὰ κάνει πολὺ χρήσιμη ἐργασία. Ἐχῶ διαπιστώσει, λόγου χάρη, πὼς ἂν ἔχω νὰ γράψω κάποιον θέμα κάπως δύσκολο, ὁ καλύτερος τρόπος εἶναι νὰ σκεφτῶ τὸ θέμα αὐτὸ πάρα πολὺ ἐντατικὰ — ὅσο πιὸ ἐντατικὰ μπορῶ — γιὰ μερικὲς ὥρες ἢ μέρες, καὶ κατόπιν νὰ διατάξω, ἄς ποῦμε, ἡ ἐργασία νὰ προχωρήσῃ ἀσυνείδητα. Ὑστερὰ ἀπὸ μερικὸς μῆνες ἐπανερχομαι συνειδητὰ στὸ θέμα καὶ διαπιστώνω πὼς ἡ ἐργασία ἔχει γίνῃ. Πρὶν ἀνακαλύψω αὐτὴν τὴν τεχνικὴ, περνοῦσα συνήθως τοὺς ἐνδιάμεσους αὐτοὺς μῆνες ὄλο στενοχώρια, γιατί δὲν προχωροῦσε ἡ δουλειά μου. Οἱ ἀνησυχίες μου δὲν μοῦ ἐπέτρεπαν νὰ βρῶ συντομότερα τὴ λύση, καὶ οἱ ἐνδιάμεσοι μῆνες πῆγαιναν χαμένοι, ἐνῶ τώρα μπορῶ νὰ τοὺς ἀφιερῶ σὲ ἄλλες ἀσχολίες. Μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἀνάλογη διαδικασία σχετικὰ μὲ τὰ ἄγχα μας. Ὅταν σᾶς θρῖσκει κάποια ἀτυχία, σκεφτεῖτε σοβαρὰ καὶ μ' ὄλη σας τὴ θέληση, τὸ χειρότερο πού μπορεῖ νὰ σᾶς συμβεῖ. Μπροστὰ στὸ μεγαλύτερο κακὸ πού μπορεῖ νὰ σᾶς τύχει, μπορεῖτε νὰ παρηγορηθεῖτε μὲ τὴ σκέψη πὼς στὸ κάτω - κάτω δὲν πρόκειται καὶ γιὰ μιὰ φοβερὴ καταστροφή. Τέτιοι λόγοι ὑπάρχουν πάντα, ἀφοῦ καὶ τὸ χειρότερο κακὸ πού μπορεῖ νὰ συμβεῖ σ' ἕναν ἄνθρωπο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σημαίνει τὴν συντέλεια τοῦ κόσμου. Ὅταν εἴστε προετοιμασμένοι γιὰ τὸ χειρότερο καὶ λέτε στὸν ἑαυτὸ σας μὲ πραγματικὴ πεποίθηση «Ἐ! λοιπόν, στὸ κάτω - κάτω δὲν χάθηκε ὁ κόσμος», θὰ δια-

πιστώσετε πώς ή άνησυχία σας περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό. Μπορεί να χρειαστεί να επαναλάβετε κάμποσες φορές τή διαδικασία αυτή, στο τέλος όμως, αν έχετε προετοιμαστεί να δεχτείτε τo χειρότερο, θά διαπιστώσετε πώς ή άνησυχία σας εξαφανίζεται δλότελα και παραχωρεί τή θέση της σε κάποιο είδος ανακούφισης.

Αυτό είναι ένα μέρος τής τεχνικής για ν' άποφεύγουμε τo φόβο. Η στενοχώρια είναι μιá μορφή φόβου, και όλες οί μορφές φόβου προκαλούν κόπωση. Για τόν άνθρωπο πού δέν έχει μάθει να φοβάται, ή κόπωση τής καθημερινής ζωής είναι πάρα πολύ περιορισμένη. Ο φόβος, στις πιό ελαβερές μορφές του, γεννιέται όταν υπάρχει κάποιος κίνδυνος, πού δέν έχουμε τή διάθεση να αντιμετωπίσουμε. Στις ελεύθερες ώρες μας άπ' τo μυαλό μας περνάνε τρομακτικές σκέψεις. Τί είναι αυτές οί σκέψεις, εξαρτάται άπό τo άτομο, όλοι μας όμως έχουμε κάποιο κρυφό φόβο. Για τόν ένα είναι ο καρκίνος, για τόν άλλον ή οικονομική καταστροφή, για ένα τρίτον ή ανακάλυψη κάποιου μυστικού πού τού φέρνει ντροπή, ένω ένας τέταρτος βασανίζεται πάντοτε άπό τή ζήλεια και ο πέμπτος τρομάζει τις νύχτες με τή σκέψη πώς ίσως οί ιστορίες για τήν κόλαση πού τού είπαν όταν ήταν μικρός είναι άληθινές. Μπορεί όλα αυτά τά πρόσωπα να χρησιμοποιούν λαθεμένη τεχνική στην αντιμετώπιση τού φόβου τους. Κάθε φορά πού περνάει άπ' τo μυαλό τους, προσπαθούν να σκεφθούν κάτι άλλο. Το ρίχνουν στη διασκέδαση ή στην εργασία ή σε ό,τιδήποτε άλλο, φτάνει να μη θυμούνται. Ωστόσο, κάθε φόβος γίνεται χειρότερος όταν άποφεύγουμε να τόν δούμε κατά πρόσωπο. Η προσπάθεια να στρέψουμε τή σκέψη μας άλλου, είναι τo τίμημα πού πληρώνουμε μπροστά στον τρόπο πού μας προκαλεί τo φάσμα άπό τo όποιο άποστρέφουμε τo βλέμμα μας. Ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίζουμε κάθε είδους φόβο είναι να τόν σκεφτούμε λογικά και ήρεμα αλλά με μεγάλη συγκέντρωση, μέχρι πού να εξοικειωθούμε δλότελα μ' αυτόν. Στο τέλος, ή οικειότητα άμβλύνει τόν τρόπο πού μας προκαλεί. Το δλο θέμα θά μας γίνει βαρετό, και οί σκέψεις μας θά απομακρυνθούν άπό αυτό, όχι, όπως πρώτα, με τή θεληματική μας προσπάθεια, αλλά άπλούστατα έπειδή τo θέμα θά έχει χάσει τo ένδιαφέρον του. "Αν έχετε τήν τάση να κλωθο-

γυρίζετε μέσα στο μυαλό σας τὸ καθετί, ὅ,τιδήποτε καὶ νᾶναι, ὁ καλύτερος τρόπος εἶναι νὰ τὸ σκεφτόσαστε συχνότερα ἀπὸ ὅσο θὰ ἦταν φυσικό, ὥσπου νὰ ἐξαφανιστεῖ στὸ τέλος ἡ νοσηρὴ ἔλξη πού ἄσκει πάνω σας.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τοῦ φόβου εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα πάνω στὰ ὁποῖα ἡ σύγχρονη ἠθικὴ παρουσιάζει τὶς περισσότερες ἐλλείψεις. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ φυσικὸ θάρρος ἀπαιτεῖται νὰ τὸ ἔχουν, ἰδιαίτερα σὲ περίοδο πολέμου, οἱ ἄντρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁμως δὲ ζητᾶμε νὰ ἔχουν καὶ κάποια ἄλλη μορφή θάρρους, ἐνῶ ἀπὸ τὶς γυναῖκες δὲ ζητᾶμε καμιὰ μορφή θάρρους. Μιὰ γυναίκα πού εἶναι θαρραλέα πρέπει νὰ τὸ κρύβει αὐτό, ἂν θέλει νὰ ἀρέσει στοὺς ἄντρες. Ὁ ἄντρας πού εἶναι θαρραλέος σὲ κάθε ἄλλο ζήτημα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φυσικὸ κίνδυνο, θεωρεῖται γενικὰ ἀρρωστημένος. Ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὴν κοινὴ γνώμη, λόγου χάρη, θεωρεῖται πρόκληση, καὶ τὸ κοινὸ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ τιμωρήσει ἐκεῖνον πού τολμᾷ νὰ περιφρονήσει τὴν ἐξουσία της. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔπρεπε νὰ εἶναι. Κάθε μορφή θάρρους, τόσο στοὺς ἄντρες ὅσο καὶ στὶς γυναῖκες, θᾶπρεπε νὰ θαυμάζεται ὅπως καὶ τὸ θάρρος ἐνὸς στρατιώτη. Ἡ συχνότητα τοῦ φυσικοῦ θάρρους στοὺς νέους ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς τὸ θάρρος εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκδηλώνεται ὅταν τὸ ἀπαιτεῖ ἡ κοινὴ γνώμη. Μὲ περισσότερο θάρρος, θὰ ὑπάρχουν λιγότερες ἀνησυχίες καὶ κατὰ συνέπεια λιγότερη κόπωση. Γιατὶ ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς νευρικὲς κοπώσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑποφέρουν σήμερα ἄντρες καὶ γυναῖκες, ὀφείλεται σὲ φόβους, συνειδητοὺς ἢ ἀσυνειδητοὺς.

Μιὰ πολὺ συνηθισμένη πηγὴ κόπωσης εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς διέγερσης. Ἄν ἕνας ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ ἀφιερῶσει τὶς ἐλεύθερες ὥρες του στὸν ὕπνο, θὰ διατηροῦσε τὴν ἰσορροπία του, ἐπειδὴ ὁμως οἱ ἐργάσιμες ὥρες του εἶναι ἐξαντλητικὲς, νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ διασκεδάσει τὶς ὥρες πού εἶναι ἐλεύθερος. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς οἱ πιὸ ἐλκυστικὲς ἐπιφανειακὰ διασκεδάσεις εἶναι γενικὰ καὶ οἱ πιὸ ἐξαντλητικὲς γιὰ τὰ νεῦρα. Ἡ ἐπιθυμία τῶν διεγέρσεων καὶ συγκινήσεων, ὅταν περνᾷ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ψυχικῆς ἀδυναμίας ἢ βαθιᾶς ἀπογοήτευσης. Στὶς πρῶτες μέρες ἐνὸς εὐτυχισμένου γάμου, οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν νιώθουν

τήν ανάγκη τῆς διέγερσης. Στήν ἐποχή μας, ὅμως, ὁ γάμος ἀναβάλλεται συνήθως· γιά τόσο μεγάλο διάστημα, πού ὅταν ἐπί τέλους μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ οἰκονομικά, ἡ διέγερση ἔχει γίνει μιᾶ συνήθεια. Ἄν ἡ κοινή γνώμη ἐπέτρεπε στοὺς ἀνθρώπους νά παντρεύονται στά εἰκοσιένα τοὺς χρόνια χωρὶς νά ἀναλαμβάνουν τὰ οἰκονομικά θάρη πού συνεπάγεται σήμερα ὁ γάμος, πολλοὶ ἀνθρωποι ποτὲ δὲ θὰ ἐπεδίωκαν διασκεδάσεις πού εἶναι τὸ ἴδιο κουραστικές ὅπως καὶ ἡ ἐργασία τοὺς.

Γιά τὸ μεμονωμένο ἄτομο, πού δὲν μπορεῖ νά ἀλλάξει τοὺς νόμους καὶ τοὺς θεσμοὺς πού ρυθμίζουν τὴ ζωὴ του, εἶναι δύσκολη ἡ ἀντιμετώπιση μιᾶς κατάστασης πού ἔχουν δημιουργήσει καὶ πού διαιωνίζουν οἱ τυραννικοὶ ἠθικολόγοι. Πρέπει ὅμως νά γίνει κατανοητὸ πὼς οἱ διασκεδάσεις πού μᾶς δίνουν ἰσχυρὲς συγκινήσεις δὲν ὀδηγοῦν στήν εὐτυχία, μολονότι εἶναι ἀλήθεια πὼς, ὅσο θὰ εἶναι ἀπρόσιτες οἱ πιὸ ἱκανοποιητικὲς χαρὲς μπορεῖ νά εἶναι δύσκολο στὸν ἀνθρώπο νά ὑποφέρει τὴ ζωὴ χωρὶς τὴν βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν συγκινήσεων. Σὲ μιᾶ τέτια κατάσταση τὸ μόνο πράγμα πού μπορεῖ νά κάνει ἓνας συνετὸς ἀνθρώπος εἶναι νά φανεῖ λογικὸς, καὶ νά μὴν ἀφθεῖ ἔρμαιο στὶς κουραστικὲς διασκεδάσεις πού θὰ ὑποσκάψουν τὴν υἰγεία του καὶ θὰ τὸν δυσκολέψουν στήν ἐργασία του. Ἡ ριζικὴ θεραπεία στὰ θάσανα τῶν νέων θρίσκειται στήν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Στὸ μεταξύ, ὁ νέος καλὰ θὰ κάνει νά σκέφτεται πὼς τελικὰ θὰ παντρευτεῖ, καὶ πὼς θὰ ἦταν παράλογο νά ζεῖ μὲ τρόπο πού θὰ μπορούσε νά κάνει ἀδύνατο ἓνα εὐτυχισμένο γάμο, πράγμα εὐκολο ἂν ἔχει τσακισμένα νεῦρα καὶ δὲν μπορεῖ πιὰ νά χαίρεται τίς ὠραῖες ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς.

Ἔνα ἀπὸ τὰ χειρότερα γνωρίσματα τῆς νευρικῆς κόπωσης εἶναι πὼς ἐνεργεῖ σὰν παραπέτασμα ἀνάμεσα στὸν ἀνθρώπο καὶ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Οἱ ἐντυπώσεις φτάνουν στὸν ἀνθρώπο ἀμβλυμένες καὶ ξεθυμασμένες. Δὲν προσέχει πιὰ τοὺς ἀνθρώπους, πρὰ μόνο γιά νά ἐκνευριστεῖ μὲ τὰ κόλπα καὶ τίς ἰδιοτροπίες τοῦ καθενός. Δὲν θρίσκει καμιά χαρὰ στὸ φαγητὸ ἢ στὴ λάμψη τοῦ ἡλίου, ἀλλὰ ἔχει τὴν τάση νά συγκεντρώνει τὴν προσοχή του σὲ λίγα μόνο ἀντικείμενα, ἀδιαφορώντας γιά ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀναπαυτεῖ καὶ ἔτσι ἡ κόπωση

μεγαλώνει ολοένα περισσότερο, ὥσπου φτάνει σ' ἓνα σημεῖο πού γίνεται ἀπαραίτητη ἡ ἱατρική θεραπεία. Κι ὅλα αὐτά εἶναι στό βάθος μιὰ τιμωρία, γιατί ἔχασε τήν ἐπαφή μέ τή Γῆ, σχετικά μέ τήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο. Πῶς εἶναι, ὅμως, δυνατό νά διατηρηθεῖ αὐτή ἡ ἐπαφή στά σύγχρονα μεγάλα πληθυσμιακά κέντρα, εἶναι κάτι πού δέν εἶναι εὐκόλο νά τὸ ἀνακαλύψουμε. Πάντως, καί στό σημεῖο αὐτό βρεθήκαμε πάλι στό περιθώριο τῶν μεγάλων κοινωνικῶν προβλημάτων πού δέν ἔχω πρόθεση νά θίξω σ' αὐτὸν τὸν τόμο.

Ὁ φθόνος

Μία ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες αἰτίες δυστυχίας εἶναι προφανῶς ὁ φθόνος. Νομίζω πὼς ὁ φθόνος εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γενικὰ καὶ τὰ πιὸ βαθιὰ ριζωμένα στὸν ἄνθρωπο πάθη. Τὸν βρίσκουμε νὰ ἐκδηλώνεται ἔντονα στὰ βρέφη ἡλικίας κάτω τοῦ ἔτους, καὶ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν πιὸ μεγάλη προσοχὴ ἀπὸ κάθε παιδαγωγό. Καὶ ἡ παραμικρὴ ἐνδειξη εὐνοίας πρὸς τὸ ἓνα παιδί σὲ θάρος τοῦ ἄλλου, δὲ μένει ἀπαρατήρητη καὶ προκαλεῖ τὴ μνησικακία. Ὁ καθένας πού ἔχει νὰ κάνει μὲ παιδιά, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα, αὐστηρὰ καὶ ἀπαράβατα ἀμερόληπτος σὲ ὅλα τὰ πράγματα μαζί τους, χωρὶς νὰ δίνει στὸ ἓνα περισσότερο ἀπὸ ὅσο στὰ ἄλλα. Ὡστόσο, τὰ παιδιά ἐκδηλώνουν τὸ φθόνον καὶ τὴ ζήλεια τους (πού εἶναι μιὰ εἰδικὴ μορφή φθόνου) σὲ ἐλάχιστα μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅσο οἱ μεγάλοι. Τὸ συναίσθημα εἶναι τὸ ἴδιον ἔντονον στοὺς μεγάλους ὅπως καὶ στὰ παιδιά. Ἄς πάρουμε, λόγου χάρι, τὶς ὑπηρετρίες: θυμᾶμαι πὼς ὅταν μιὰ ὑπηρετριά μας, πού ἦταν παντρεμένη, ἔμεινε ἔγκυος, καὶ εἶπαμε πὼς δὲν θὰ πρέπει νὰ σηκώνει θάρη, τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν πὼς καμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες ὑπηρετρίες δὲν ἤθελε νὰ σηκώνει μεγάλα θάρη, καὶ ἔτσι ὑποχρεωθήκαμε νὰ κάνουμε τὴ δουλειὰ αὐτὴ ἑμεῖς οἱ ἴδιοι. Ὁ φθόνος εἶναι ἡ βάση τῆς δημοκρατίας. Ὁ Ἡράκλειτος ὑποστήριζε πὼς οἱ πολῖτες τῆς Ἐφέσου ἔπρεπε νὰ κρεμαστοῦν ὅλοι, γιατί λέγανε: «Δὲν ὑπάρχει πρῶτος ἀνάμεσά μας». Ἡ δημοκρατικὴ κίνηση στὶς ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη πρέπει νὰ ἐμπνεόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πάθος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ σύγχρονη δημοκρατία. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὑπάρχει μιὰ ἰδεαλιστικὴ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ καλύτερη μορφή διακυβέρνησης. Ἐχω τὴ γνώμη πὼς ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι σωστὴ. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας τομέας πρακτικῆς πολιτικῆς, ὅπου οἱ ἰδεαλιστικὲς θεωρίες νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρές, ὥστε νὰ προκαλέσουν μεγάλες ἀλλαγές. Ὅταν παρατηροῦνται μεγάλες ἀλλαγές,

οί θεωρίες πού τις δικαιώνουν αποτελούν πάντοτε ένα τρόπο για να καμουφλάρεται τὸ πάθος. Καὶ τὸ πάθος πού στάθηκε ἡ κινητήρια δύναμη στὶς δημοκρατικὲς θεωρίες εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ πάθος τοῦ φθόνου. Διαβάστε τὰ ἀπομνημονεύματα τῆς Μαντάμ Ρολάν, πού τὴν παρουσιάζουν συχνὰ σὰν εὐγενικιά γυναίκα ἀφοσιωμένη στὸ λαό. Θὰ διαπιστώσετε πὼς αὐτὸ πού τὴν ἔκανε τόσο φλογερὴ δημοκράτισσα, ἦταν πὼς ὅταν πήγαινε νὰ ἐπισκεφετῆ κανέναν ἀριστοκρατικὸ πύργο, τὴν ἔμπαζαν στὴν αἴθουσα τῶν ὑπηρετῶν.

Ὁ φθόνος παίζει ἐξαιρετικὰ μεγάλο ρόλο στὶς περισσότερες εὐπόληπτες γυναῖκες. "Ἄν τύχει νὰ θρυσκόσατε στὸν ὑπόγειο σιδηρόδρομο καὶ μπεῖ στὸ βαγόνι σας μιὰ κομφοντυμένη γυναίκα, παρατηρεῖστε πὼς τὴν κοιτοῦν οἱ ἄλλες γυναῖκες. Θὰ διαπιστώσετε πὼς ὅλες τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες πού εἶναι καλύτερα ντυμένες, θὰ τῆς ρίχνουν ματιὲς γεμάτες κακία, καὶ θὰ προσπαθοῦν νὰ βγάλουν συμπεράσματα ταπεινωτικὰ γιὰ τὸ ἄτομό της. "Ἐκφραση αὐτῆς τῆς γενικῆς κακίας εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ σκάνδαλο: κάθε ἱστορία πού κυκλοφορεῖ σὲ θάρος μιᾶς ἄλλης γυναίκας γίνεται ἀμέσως πιστευτὴ καὶ μὲ τις πιὸ ἐλάχιστες ἐνδείξεις. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ἔξυπηρετεῖ καὶ ἡ αὐστηρὴ ἠθικὴ: ἐκεῖνοι πού εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ παραδιάσουν αὐτὴν τὴν ἠθικὴ καὶ νὰ ἁμαρτήσουν, γίνονται ἀντικείμενο φθόνου καὶ θεωρεῖται ἐνάρετο νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ τιμωρία γιὰ τὰ ἁμαρτήματά τους. Αὐτὴ ἡ ἰδιόμορφη ἀρετὴ ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὴν ἀνταμιοβὴ αὐτῆς τῆς αὐστηρῆς ἠθικῆς.

Ὡστόσο, ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πράγμα παρατηροῦμε καὶ στοὺς ἄντρες, ἂν ἐξαίρεσουμε ὅτι οἱ γυναῖκες θεωροῦν τὶς ἄλλες γυναῖκες σὰν ἀνταγωνίστριές τους, ἐνῶ οἱ ἄντρες νιώθουν κατὰ κανόνα αὐτὸ τὸ αἶσθημα γιὰ τοὺς ἄντρες τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος μ' αὐτοὺς. Σοῦ ἔτυχε ποτέ, ἀναγνώστη, νὰ κάνεις τὴν ἀπρονοησία νὰ ἐγκωμιάσεις ἕναν καλλιτέχνη σ' ἕναν ἄλλο καλλιτέχνη; Ἡ νὰ ἐγκωμιάσεις ἕναν πολιτικὸ σ' ἕναν ἄλλο πολιτικὸ τοῦ ἴδιου κόμματος; Νὰ ἐγκωμιάσεις ἕναν αἰγυπτιολόγο σ' ἕναν ἄλλο αἰγυπτιολόγο; Ἄν ναι, τότε στὶς 99 ἀπὸ τὶς 100 περιπτώσεις θὰ ἔχεις προκαλέσει μιὰ ἔκρηξη ζήλειας. Στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Λάιμπνιτς καὶ τοῦ Χόυγκενς ὑπάρχουν πολλὲς ἐπιστολὲς πού θρηνολογοῦν τὴν

ὑποτιθέμενη ψυχοπάθεια τοῦ Νεύτωνα. «Δὲν εἶναι θλιβερὸν —γράφουν ὁ ἕνας στὸν ἄλλον— νὰ σκοτιστεῖ ἢ ἀσύγκριτη μεγαλοφυΐα τοῦ Νεύτωνα μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ λογικοῦ του;» Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς μεγάλες προσωπικότητες χύνουν στὰ γράμματά τους κροκοδείλια δάκρυα μὲ μιὰ ὀλοφάνερη εὐχαρίστηση. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ πού ὑποκριτικὰ θρηνολογοῦσαν δὲν εἶχε συμβεῖ, καὶ ἡ φήμη πού εἶχε κυκλοφορήσει ὀφειλόταν σὲ λίγα παραδείγματα ἐκκεντρικῆς συμπεριφορᾶς.

Ἄπὸ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὁ φθόνος εἶναι τὸ χειρότερο. Ὁ φθονερὸς ὄχι μόνον θέλει νὰ προκαλέσει δυστυχία, καὶ τὸ κάνει κάθε φορὰ πού μπορεῖ ἀτιμώρητα, ἀλλὰ γίνεται καὶ ὁ ἴδιος δυστυχισμένος μὲ τὸ φθόνου του. Ἄντὶ νὰ ἀντλεῖ χαρὰ μὲ αὐτὰ πού ἔχει, γεύεται τὸν πόνο μὲ αὐτὰ πού ἔχουν οἱ ἄλλοι. Ἄν μπορεῖ, στερεῖ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματά τους, καὶ αὐτὸ τὸ ἐπιθυμεῖ τόσο, σὰ νὰ εἶχε κάμει δικὰ του ὅλα ὅσα ἀνήκουν στοὺς ἄλλους. Ἄν ἀφήσει ἐλεύθερο αὐτὸ τὸ πάθος του, μπορεῖ νὰ καταστρέφει καθετὶ τὸ ἀνώτερο, ἀκόμα καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς πιὸ χρήσιμης μεγαλοφυΐας. Γιατὶ ὁ γιατρός νὰ πηγαίνει νὰ βλέπει τοὺς ἀρρώστους του μὲ αὐτοκίνητο καὶ ὁ ἐργαζόμενος νὰ πηγαίνει στὴ δουλειά του μὲ τὰ πόδια; Γιατὶ νὰ ἐπιτρέπεται στὸν ἐπιστήμονα ἐρευνητὴ νὰ περνᾷ τὸ χρόνο του σ' ἕνα ζεστὸ σπῆτι, ὅταν ἄλλοι ἄνθρωποι μένουν ἐκτεθειμένοι στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης; Γιατὶ κάποιος πού κατέχει ἕνα σπάνιο τάλεντο μεγάλης ἀξίας γιὰ τὸν κόσμον νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὶς ἀγχαρίες τοῦ νοικοκυριοῦ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὁ φθόνος δὲν βρῖσκει καμιὰν ἀπάντηση. Εὐτυχῶς, ὅμως, πού ὑπάρχει στὴν ἀνθρώπινη φύση ἕνα ἀντίρροπο πάθος, ὁ θαυμασμός. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ γίνῃ μεγαλύτερη ἢ ἀνθρώπινη εὐτυχία, πρέπει νὰ εὐχεται νὰ γίνῃται μεγαλύτερος ὁ θαυμασμός καὶ νὰ περιορίζεται ὁ φθόνος.

Ποῖο εἶναι τὸ φάρμακο τοῦ φθόνου; Ὁ ἅγιος χρησιμοποιεῖ ὡς θεραπεία τὴν ἀπάρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἂν καὶ ἀκόμα κι ἀνάμεσα στοὺς ἀγίους, ὁ φθόνος γιὰ τοὺς ἄλλους ἀγίους δὲν εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Δὲν εἶμαι βέβαιος πὼς ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης θὰ χαιρόταν ἂν μάθαινε πὼς κάποιος ἄλλος ἅγιος ἔμεινε περισσότερο καιρὸ πάνω σὲ πιὸ στενὸ στύλο. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως

στην ἄκρη τοὺς ἀγίους. Τὸ μόνο φάρμακο γιὰ τὸ φθόνο στὴν περίπτωση τῶν συνηθισμένων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἶναι ἡ εὐτυχία, καὶ ἡ δυσκολία εἶναι πὼς ὁ ἴδιος ὁ φθόνος ἀποτελεῖ φοβερὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν εὐτυχία. Νομίζω πὼς ὁ φθόνος γεννιέται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀτυχίες τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὸ παιδί πού βλέπει νὰ δείχνεται προτίμηση σ' ἕναν ἀδελφὸ ἢ μιὰ ἀδελφή του ἀποκτᾶ τὴ συνήθεια τοῦ φθόνου, καὶ ὅταν βγεῖ στὸν κόσμο φάχνει γιὰ ἀδικίες πού μπορεῖ νὰ γίνεи θύμα τους, καὶ τὶς ὁποῖες, ἂν ἔλθουν τὶς καταλαβαίνει ἀμέσως, κι ἂν δὲν ἔλθουν τὶς φαντάζεται. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἀναπόφευκτα δυστυχησμένος καὶ γίνεται ἐνοχλητικὸς στοὺς φίλους του, πού δὲν μποροῦν συνέχεια νὰ τοῦ θυμίζον πὼς πρέπει νὰ βγάλει ἀπ' τὸ μυαλό του τὰ φανταστικὰ πράγματα. Ἐχοντας τὴν ἔμμομη ἰδέα πὼς κανεὶς δὲν τὸν ἀγαπᾶ, στὸ τέλος καταλήγει νὰ δικαιώσῃ τὴν ἀποφῆ του αὐτὴ μὲ τὴ συμπεριφορά του. Ἐνα ἄλλο ἀτύχημα τῆς παιδικῆς ἡλικίας πού ἔχει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, εἶναι νὰ ἔχει κανεὶς γονεῖς χωρὶς πολλή τρυφερότητα. Ἀκόμα κι ἂν δὲν ἔχει ἀδελφὸ ἢ ἀδελφή πού νὰ τοῦ δείχνουν ὑπερβολικὴ προτίμηση, τὸ παιδί θὰ ἀντιληφτεῖ πὼς τὰ παιδιὰ στὶς ἄλλες οἰκογένειες ἔχουν περισσότερη ἀγάπη ἀπὸ μέρους τοῦ πατέρα καὶ τῆς μητέρας τους. Αὐτὸ θὰ τὸ κάνει νὰ μισήσῃ τὰ ἄλλα παιδιὰ καὶ τοὺς γονεῖς του, καὶ ὅταν μεγαλώσῃ θὰ νιώθῃ ὡς τὸν Ἰσμαήλ, τὸ γιὸ τοῦ Ἀβραάμ. Ὅρισμένα εἶδη εὐτυχίας ἀποτελοῦν φυσικὸ καὶ ἀπαραράγραπτο δικαίωμα τοῦ καθενός, καὶ ὁποῖος τὰ στερηθεῖ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ νιώθῃ πίκρα καὶ μνησικαχία.

Ὅστόσο, ὁ φθονερὸς μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ: «Τί τὸ ὄφελος νὰ μοῦ λέτε πὼς τὸ φάρμακο τοῦ φθόνου εἶναι ἡ εὐτυχία; Δὲν μπορῶ νὰ νιώσω εὐτυχία ὅσο μὲ τρώει ὁ φθόνος, καὶ σεῖς μοῦ λέτε πὼς δὲν μπορῶ νὰ πάψω νὰ εἶμαι φθονερὸς ὅσο δὲν βρίσκω εὐτυχία». Ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ ζωὴ ἔχει τὴ δική της λογικὴ. Καὶ μόνο μὲ τὸ νὰ ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς αἰτίες τοῦ φθόνου του πραγματοποιεῖ σοβαρὸ βῆμα πρὸς τὴ θεραπεία. Ἡ συνήθεια νὰ σκεπτόμαστε μὲ συγκρίσεις εἶναι ὀλέθρια. Καθετὶ τὸ εὐχάριστο τὸ χαιρόμαστε ἀπόλυτα χωρὶς νὰ σταματᾶμε νὰ σκεφτοῦμε πὼς ἡ εὐχαρίστηση αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο μεγάλῃ ὅσο μιὰ ἄλλη πού μπορεῖ νὰ νιώθῃ κάποιος

ἄλλος. «Ναί —λέει ὁ φθονερός— εἶναι ἡλιόλουστη μέρα, καὶ εἶναι ἀνοιξη, καὶ τὰ πουλιὰ κελαηδοῦν, τὰ λουλούδια ἀνθίζουν, ἀλλὰ ἐγὼ ξέρω πὼς ἡ ἀνοιξη στὴ Σικελία εἶναι χίλιες φορές πιὸ ὁμορφη, ὅτι τὰ πουλιὰ κελαηδοῦν πιὸ γλυκὰ στὸν Ἑλικώνα καὶ ὅτι τὸ ρόδο τοῦ Σαρῶν εἶναι ὠραιότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ρόδα τοῦ κήπου μου». Καὶ καθὼς βασανίζεται ἀπὸ τὶς σκέψεις αὐτές, ὁ ἥλιος σκοτεινιάζει, τὸ κελάηδημα τῶν πουλιῶν χάνει τὴ γλύκα του, καὶ τὰ λουλούδια μαραίνονται πού οὔτε νὰ τὰ κοιτάξεις δὲν ἀξίζουν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀντικρύζει καὶ ὅλες τὶς ἄλλες χαρὲς τῆς ζωῆς. Ναί —θὰ πεῖ στὸν ἑαυτὸ του— ἡ γυναίκα πού ἀγαπῶ εἶναι ὠραία, τὴν ἀγαπῶ καὶ μὲ ἀγαπᾶ, ὅμως, πόσο πιὸ ὁμορφη πρέπει νὰ ἦταν ἡ βασίλισσα τοῦ Σαββᾶ! Ὡ! Ὡς ἐνιωθα κι ἐγὼ τὶς χαρὲς πού ἐνιωσε ὁ Σολομώντας! Ὡλες αὐτές οἱ συγκρίσεις εἶναι γελοῖες καὶ ἀνόητες. Εἴτε ἡ βασίλισσα τοῦ Σαββᾶ, εἴτε ἡ γειτόνισά μας ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῆς στενοχώριας μας, τὸ πρᾶγμα εἶναι τὸ ἴδιο ἀνόητο. Γιὰ τὸ λογικὸ ἄνθρωπο, αὐτὸ πού κατέχει δὲν παύει νὰ εἶναι εὐχάριστο ἐπειδὴ κάποιος ἔχει κάτι ἄλλο. Στὴν πραγματικότητα ὁ φθόνος εἶναι μιὰ μορφή ἐλαττώματος, κατὰ ἓνα μέρος ἠθικοῦ, κατὰ ἓνα μέρος πνευματικοῦ, πού μᾶς κάνει νὰ μὴ βλέπουμε τὰ πρᾶγματα ὅπως εἶναι, ἀλλὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλα πρᾶγματα. Ὡς ὑποθέσουμε πὼς παίρνω ἓνα μισθὸ ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσω τὶς ἀνάγκες μου. Πρέπει νὰ εἶμαι εὐχαριστημένος, μαθαίνω ὅμως πὼς κάποιος ἄλλος, πού δὲν εἶναι καθόλου ἀνώτερός μου, παίρνει διπλάσιο μισθὸ ἀπὸ μένα. Τότε, ἂν εἶμαι φθονερός, ἡ ἱκανοποίηση πού νιώθω μὲ ὅσα ἔχω χάνεται, καὶ ἀρχίζει νὰ μὲ φθείρει ἓνα αἶσθημα ἀδικίας. Ἀποτελεσματικὸ φάρμακο γιὰ τὴν κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἡ πνευματικὴ πειθαρχία, ἡ συνήθεια νὰ μὴν κάνουμε ἄσκοπες σκέψεις. Στὸ κάτω-κάτω, ὑπάρχει τίποτε πιὸ ζηλευτὸ ἀπὸ τὴν εὐτυχία; Καὶ ἂν μπορέσω νὰ θεραπεύσω τὸ ἄτομό μου ἀπὸ τὸ φθόνο τότε θὰ νιώσω τὴν εὐτυχία καὶ θὰ μὲ ζηλεύουν οἱ ἄλλοι. Ὁ ἄνθρωπος πού παίρνει διπλὸ μισθὸ ἀπὸ μένα βασανίζεται ἀναμφίβολα ἀπὸ τὴ σκέψη πὼς κάποιος ἄλλος παίρνει μὲ τὴ σειρά του διπλάσιο μισθὸ ἀπὸ αὐτὸν καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὡν ποθεῖτε τὴ δόξα, μπορεῖ νὰ φθονεῖτε τὸν Ναπολέοντα. Ὡλλὰ κι ὁ Ναπολέον φθονοῦσε τὸν Καίσαρα. Ὡ Καίσαρ τὸν Ὡλέξανδρο

καὶ ὁ Ἀλέξανδρος θὰ ἔλεγα πῶς φθονοῦσε τὸν Ἡρακλῆ πού ἦταν μυθικὸ πρόσωπο. Ἔτσι, δὲν μπορεῖτε νὰ ἀπαλλαγεῖτε ἀπὸ τὸ φθόνο μόνο μὲ τὴν ἐπιτυχία, γιατί πάντα θὰ ὑπάρχει κάποιον ἄλλο πρόσωπο στὴν ἱστορία ἢ στὸν μῦθο, πού θὰ εἶχε μεγαλύτερες ἐπιτυχίες στὴ ζωὴ του ἀπὸ σᾶς. Μπορεῖτε νὰ ἀπαλλαγεῖτε ἀπὸ τὸ φθόνο ἀπολαμβάνοντας τὶς εὐχαριστήσεις πού σᾶς δίνει ἡ ζωὴ, κάνοντας τὴν ἐργασία πού πρέπει νὰ κάνετε, καὶ ἀποφεύγοντας τὶς συγκρίσεις μ' ἐκείνους πού φαντάζεστε —δίκαια ἢ ἄδικα— πῶς εἶναι πιὸ εὐτυχημένοι ἀπὸ σᾶς.

Ἡ ὑπερβολικὴ μετριοφροσύνη ἔχει μεγάλη σχέση μὲ τὸ φθόνο. Ἡ μετριοφροσύνη θεωρεῖται ἀρετὴ, φρονῶ ὅμως ὅτι, στὶς περιπτώσεις πού φτάνει στὰ ἄκρα, δὲν τῆς ταιριάζει αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμός. Οἱ μετρίοφρονες χρειάζονται πάντοτε ἐνθάρρυνση καὶ δὲν τολμοῦν νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ κάμουν πράγματα πού εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ γίνουν. Οἱ μετρίοφρονες πιστεύουν πῶς ἐπισκιαζονται ἀπὸ ἐκείνους πού συνήθως συναναστρέφονται. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἔχουν ἰδιαιτέρη τάση πρὸς τὸ φθόνο καί, χάρη σ' αὐτὸ τὸ φθόνο, πρὸς τὴν δυσἀρέσκεια καὶ τὴν κακὴ θέληση. Ἐχω τὴ γνώμη πῶς ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα πού πρέπει νὰ λεχθοῦν γιὰ τὴν ἀνατροφὴ ἐνὸς παιδιοῦ μὲ τρόπο πού νὰ σκέφτεται πῶς εἶναι καλὸ παιδί. Δὲν πιστεύω πῶς τὸ ἓνα παγῶνι ζηλεύει τὸ ἄλλο γιὰ τὴν οὐρὰ του, γιατί τὸ κάθε παγῶνι ἔχει τὴν πεποιθήση πῶς ἡ δική του ἢ οὐρὰ εἶναι ἡ ὠραιότερη στὸν κόσμον. Γι' αὐτὸ τὰ παγῶνια εἶναι εἰρηνικὰ πουλιά. Φανταστεῖτε πόσο δυστυχημένο θὰ ἦταν ἓνα παγῶνι, ἂν τὸ εἶχαν διδάξει νὰ σκέφτεται πῶς εἶναι πολὺ κακὸ νὰ ἔχει κανεὶς καλὴ γνώμη γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Κάθε φορὰ πού θᾶβλεπε ἓνα ἄλλο παγῶνι νὰ ἀπλώνει τὴν οὐρὰ του, θᾶλεγε μέσα του: «Δὲν πρέπει νὰ φαντάζομαι πῶς ἡ οὐρὰ μου εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴ δική του, γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν ἔπαρση, ὅμως πολὺ θὰ τῷ-θελα νὰ ἦταν ἔτσι! Αὐτὸ τὸ ἀπαίσιο πουλι εἶναι τόσο σίγουρο γιὰ τὴ μεγαλοπρέπειά του! Νὰ μποροῦσα νὰ τοῦ βγάλω μερικὰ φτερά! Καὶ τότε ἴσως δὲν θὰ φοβόμουν νὰ μὲ συγκρίνουν μαζί του». Ἡ ἀκόμη μπορεῖ νὰ τοῦ ἔστηνε καμιὰ παγίδα, γιὰ νὰ ἀποδείξει πῶς πρόκειται γιὰ ἀπαίσιο παγῶνι πού ἦταν ἔνοχο γιὰ ἀντιπαγωνικὴ συμπεριφορὰ, καὶ νὰ τὸ καταγγεῖλει στὴ συνέλευ-

ση τῶν ἀρχηγῶν. Σιγά-σιγά θάφτανε στὸ συμπέρασμα πὼς τὰ παγῶνια πού ἔχουν ἰδιαίτερα ἄμορφες οὐρὲς εἶναι συνήθως διεστραμμένα, καὶ πὼς στὸ βασίλειο τῶν παγωνιῶν θὰ προτιμοῦσε τὸ ταπεινὸ πούλι μὲ τὰ λίγα ταπεινὰ πούπουλα. Ἐχοντας ἐπιβάλλει τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, θὰ διέταξε νὰ σφάξουν ὄλα τὰ ὠραῖα πουλιά, καὶ στὸ τέλος, οἱ ἄμορφες οὐρὲς τῶν παγωνιῶν θὰ ἦταν μιὰ θολὴ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος. Τέτια εἶναι ἡ νίκη τοῦ φθόνου πού παρουσιάζεται μὲ τὴ μάσκα τῆς ἠθικῆς. Ἄν ὁμοῦς κάθε παγῶνι νομίζει πὼς εἶναι πιὸ ὠραῖο ἀπὸ ὄλα τὰ ἄλλα, δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἐφαρμοστεῖ μιὰ τέτια καταπίεση. Κάθε παγῶνι περιμένει νὰ κερδίσει τὸ πρῶτο βραβεῖο στὸ διαγωνισμό του μὲ τὰ ἄλλα, καὶ τὸ καθένα, νομίζοντας πὼς μόνο αὐτὸ ἀξίζει, πιστεύει πὼς τὸ ἔχει πάρει κιόλας τὸ βραβεῖο.

Ὁ φθόνος συνδέεται, φυσικά, στενὰ μὲ τὸ συναγωνισμό. Δὲ ζηλεύουμε μιὰ καλὴ τύχη ὅταν καταλαβαίνουμε πὼς εἶναι ὀλότελα ἀπρόσιτη γιὰ μᾶς. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία εἶναι αὐστηρὰ διαμορφωμένη, οἱ κατώτερες τάξεις δὲν ζηλεύουν τίς ἀνώτερες, ὅσο πιστεύουν πὼς ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ πλοῦσιους καὶ φτωχοὺς εἶναι θέλημα Θεοῦ. Οἱ ζητιάνοι δὲν ζηλεύουν τοὺς ἑκατομμυριούχους, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ζηλεύουν ἄλλους ζητιάνους πού τὰ βολεύουν καλύτερα ἀπ' αὐτούς. Ἡ κοινωνικὴ ἀστάθεια τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ οἱ θεωρίες ἰσότητος τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἔχουν ἐπεκτείνει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ ὄρια τοῦ φθόνου. Γιὰ τὴν ὥρα αὐτὸ εἶναι κακὸ, εἶναι ὁμοῦς ἕνα κακὸ πού πρέπει νὰ τὸ ὑπομένουμε γιὰ νὰ φτάσουμε σὲ ἕνα πιὸ δίκαιο κοινωνικὸ σύστημα. Ἄν κοιτάξουμε τίς ἀνισότητες λογικά, θὰ διαπιστώσουμε πὼς εἶναι ἀδίκες, ἐκτὸς ἂν βασίζονται πάνω σὲ ἀνώτερη προσωπικὴ ἀξία. Μόλις διαπιστώσουμε πὼς εἶναι ἀδίκες, δὲν ὑπάρχει ἄλλο φάρμακο γιὰ τὸ φθόνο πού θὰ προκαλέσουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄρση τῶν ἀδικιῶν. Ἔτσι ἡ ἐποχὴ μας εἶναι τέτια πού ὁ φθόνος παίζει πολὺ μεγάλο ρόλο. Ὁ φτωχὸς φθονεῖ τὸν πλούσιο, τὰ φτωχότερα ἔθνη φθονοῦν τὰ πλουσιότερα ἔθνη, οἱ γυναῖκες φθονοῦν τοὺς ἄντρες, οἱ ἐνάρετες φθονοῦν ἐκεῖνες πού μολονότι δὲν εἶναι ἐνάρετες, παραμένουν ἀτιμώρητες. Ἐνῶ εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ φθόνος εἶναι ἡ βασικὴ κινητήρια δύναμη πού ὁδηγεῖ στὴ δικαιο-

σύνη κατά τή διαμάχη ανάμεσα στις διάφορες τάξεις, τὰ διάφορα ἔθνη, καί τὰ διάφορα φύλα, εἶναι ἐπίσης ἀληθινὸ πῶς ἡ δικαιοσύνη πού θά προκύψει ἀπὸ τὸ φθόνον, εἶναι πολλές φορές τοῦ χειρότερου εἴδους. Πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ δικαιοσύνη πού περισσότερο περιορίζει τίς ἀπολαύσεις τοῦ τυχεροῦ παρά αὐξάνει τίς ἀπολαύσεις τοῦ ἄτυχου. Τὰ πάθη πού καταστρέφουν τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ καταστρέφουν ἐπίσης καί τὴ δημόσια ζωὴ. Δὲν μπορούμε νὰ ἀναμένουμε πῶς ἀπὸ ἓνα πάθος, ὅπως ὁ φθόνος, θά προκύψει κάτι τὸ καλὸ. Ἔτσι, ἐκεῖνοι πού ἀπὸ λόγους ἰδεαλιστικῶν ἐπιθυμῶν βασιθεῖς ἀλλαγές καί τὴν ἐπιβολὴ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης στὸ κοινωνικὸ μας σύστημα, πρέπει νὰ ἐλπίζουν πῶς γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ αὐτὸ θά χρησιμέψουν σὰν ὄργανα δυνάμεις ἄλλες ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φθόνον.

Ἄλλα τὰ ἄσχημα πράγματα εἶναι ἀλληλένδετα καί τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ αἰτία τῶν ἄλλων. Ἡ κόπωση ἰδιαίτερα, ἀποτελεῖ πολὺ συχνὰ αἰτία φθόνου. Ὄταν ἓνας ἄνθρωπος νιώθει πῶς εἶναι ἀκατάλληλος γιὰ τὴ δουλειὰ πού κάνει, νιώθει μιὰ γενικὴ δυσἀρέσκεια πού τείνει περισσότερο νὰ παίρνῃ τὴ μορφὴ τοῦ φθόνου ἀπέναντι σ' ἐκείνους πού ἡ ἐργασία τους εἶναι λιγότερο ἐπίμοχθη. Ἔτσι, ἓνα ἀπὸ τὰ μέσα γιὰ νὰ λιγοστεύῃ ὁ φθόνος εἶναι νὰ περιοριστῇ ἡ κόπωση. Σπουδαιότερο ὅμως ἀπ' ὅλα εἶναι νὰ ἐξασφαλιστῇ μιὰ ζωὴ πού νὰ ἱκανοποιεῖ τὰ ἔνστικτά μας. Πολλές ζηλοτυπίες πού φαίνονται σὰν καθαρὰ ἐπαγγελματικές, στὴν πραγματικότητα εἶναι σεξουαλικῶς χαρακτήρα. Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι εὐτυχησμένος στὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ, πιθανὸν εἶναι πῶς δὲν θά νιώθει μεγάλο φθόνον γιὰ τοὺς ἄλλους πού ἔχουν μεγαλύτερα πλούτη ἢ εἶναι περισσότερο πετυχημένοι, ἂν ἔχει ἀρκετὰ γιὰ νὰ μεγαλώσῃ τὰ παιδιά του μὲ τὸν τρόπο πού νομίζει καλύτερο. Ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας εἶναι ἀπλή. Εἶναι τόσο ἀπλή, πού μόνο οἱ ξιπασμένοι δὲν μποροῦν νὰ συνειδητοποιήσουν τί χάνουν πραγματικά. Οἱ γυναῖκες γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος πρὶν ἀνω, πού ζηλεύουν τίς καλοντυμένες, βέβαιον εἶναι πῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εὐτυχημένες βαθιὰ μέσα τους. Ἡ ἐνστικτώδης εὐτυχία εἶναι πράγμα σπάνιον στὸν ἀγγλόφωνον κόσμον, ἰδιαίτερα στις γυναῖκες. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, φαίνεται πῶς ὁ

πολιτισμός έχει ξεστρατίσει από το σωστό δρόμο. Για να υπάρξει λιγότερος φθόνος, πρέπει να θρεθούν τα μέσα να θεραπεύσουμε την κατάσταση αυτή, κι αν δεν θρεθούν τα μέσα αυτά, ο πολιτισμός μας αντιμετωπίζει την καταστροφή μέσα σε ένα όργιο μίσους. Άλλοτε οι άνθρωποι φθονούσαν τους γείτονές τους, γιατί γνώριζαν πολύ λίγα πράγματα για τους άλλους. Σήμερα, με τη μόρφωση και τον Τύπο, οι άνθρωποι γνωρίζουν πάρα πολλά με άφηρημένο τρόπο για μεγάλες τάξεις της ανθρωπότητας, που προσωπικά δεν γνωρίζουν κανένα άτομό τους. Ο κινηματογράφος τους κάνει να νομίζουν πως ξέρουν με ποιό τρόπο ζούν οι πλούσιοι, από τις εφημερίδες μαθαίνουν πάρα πολλά για την κακοήθεια των άλλων εθνών, και ή προπαγάνδα τους πληροφορεί για τις αίσχρες πρακτικές εκείνων που το δέρμα τους είναι διαφορετικό από το δικό τους. Οι κίτρινοι μισούν τους λευκούς, οι λευκοί μισούν τους μαύρους κ.ο.κ. Μπορούμε να πούμε πως όλο αυτό το μίσος υποκινείται από την προπαγάνδα, όμως ή εξήγηση αυτή είναι κάπως επιπόλαιη. Γιατί ή προπαγάνδα να έχει μεγαλύτερη επιτυχία όταν υποκινεί το μίσος παρά όταν ενθαρρύνει τα φιλικά αίσθήματα; Η εξήγηση είναι προφανώς πως ή ανθρώπινη καρδιά, όπως την έχει διαπλάσει ο σύγχρονος πολιτισμός, τείνει περισσότερο προς το μίσος παρά προς την αγάπη. Και τείνει περισσότερο προς το μίσος γιατί είναι ανικανοποίητη, επειδή νιώθει βαθιά, προφανώς ασυνείδητα, ότι κατά κάποιο τρόπο έχει χάσει το νόημα της ζωής, ότι ίσως οι άλλοι, αλλά όχι έμεις, έχουν σφετεριστεί τα καλά πράγματα που ή φύση προσφέρει για να τα απολαμβάνει ο άνθρωπος. Το θετικό ποσό των απολαύσεων στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου είναι αναμφισβήτητα πιδό μεγάλο από όσο μπορούσαν να έχουν οι άνθρωποι στις πρωτόγονες κοινότητες, ή συνείδηση όμως για το πόσο μπορούσε να είναι, μεγαλώνει συνέχεια και περισσότερο. Όταν πηγαίνετε τα παιδιά σας στο ζωολογικό κήπο μπορείτε να παρακολουθήσετε στα μάτια των πιθήκων, όταν δεν κάνουν τα ακροβατικά τους κόλπα ή δέ σπανε φυσίκια, μιά παράξενη βαθιά θλίψη. Θα μπορούσε κανείς να πιστέψει πως νιώθουν ότι έπρεπε να είχαν γίνει άνθρωποι, αλλά δεν μπορούν να ανακαλύψουν το μυστικό για να το κάνουν αυτό. Έχασαν το δρόμο

τους στην πορεία της εξέλιξης. Τα ξαδέρφια τους προχώρησαν πολύ και τους άφησαν πίσω. "Ένα μέρος απ' αυτήν την κατάθλιψη και τὸ ἄγχος φαίνεται νὰ ἔχει εἰσχωρήσει στὴν καρδιά τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου. Ξέρει πῶς ὑπάρχει κάτι καλύτερο πού μόνις τοῦ ξεφεύγει, ὅμως δὲν ξέρει πῶς νὰ τὸ ζητήσει και πού νὰ τὸ βρεῖ. Στὴν ἀπελπισία του τὰ θάζει μὲ τὸν συνάνθρωπό του, πού εἶναι κι ἐκεῖνος τὸ ἴδιο χαμένος, τὸ ἴδιο δυστυχισμένος. Στὴν πορεία τῆς εξέλιξῆς μας ἔχουμε φτάσει σὲ ἕνα στάδιο πού δὲν εἶναι τὸ τελικό. Πρέπει νὰ τὸ ξεπεράσουμε γρήγορα, γιατί ἄλλιως, οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς θὰ χαθοῦν πρὶν γίνει αὐτό, ἐνῶ ἄλλοι θὰ παραπλανηθοῦν μέσα σ' ἕνα δάσος ἀμφιβολίας και φόβου. Ἔτσι ὁ φθόνος, ὅσο βλαβερός κι ἂν εἶναι, κι ὅσο τρομακτικά κι ἂν εἶναι τὰ ἀποτελέσματά του, δὲν εἶναι ἀποκλειστικά τὸ μόνο κακό. Εἶναι κατὰ ἕνα μέρος ἡ ἔκφραση ἑνὸς ἡρωϊκοῦ πάθους, τοῦ πάθους ἐκείνων πού βαδίζουν μέσα στὴ νύχτα στὰ τυφλά, προχωρώντας γιὰ νὰ φτάσουν ἴσως σὲ μιὰ καλύτερη κατοικία, ἴσως στὸ θάνατο και τὴν καταστροφή. Γιὰ νὰ βρεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸ σωστὸ δρόμο πού θὰ τὸν βγάλει ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἀπελπισίας, πρέπει νὰ πλάττει τὴν καρδιά του ὅπως πλάτυνε τὸ πνεῦμα του. Πρέπει νὰ μάθει νὰ ξεπερνᾷ τὸν ἑαυτό του και μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ κατακτήσει τὴν ἐλευθερία τοῦ Σύμπαντος.

Τὸ αἴσθημα ἐνοχῆς

Σχετικὰ μὲ τὸ αἴσθημα ἐνοχῆς, μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ Κεφάλαιο I, ἀλλὰ πρέπει τῶρα νὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο πάνω στὸ θέμα αὐτό, γιατί ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ βαθύτερα ψυχολογικὰ αἷτια δυστυχίας στὴ ζωὴ τοῦ ἐνήλικου.

Ἐπάρχει μιὰ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ ψυχολογία τῆς ἁμαρτίας πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ κανένα σύγχρονο ψυχολόγο. Πιστεύουν, ἰδιαίτερα οἱ Προτεστάντες, πὼς ἡ συνείδηση ἀποκαλύπτεται σὲ κάθε ἄνθρωπο πού μπαίνει στὸν πειρασμὸ νὰ κάνει μιὰ ἁμαρτωλὴ πράξη, καὶ πὼς ἂν διαπράξῃ τὴν ἁμαρτία, μπορεῖ νὰ δοκιμάσει, τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, δυὸ ὀδυνηρὰ αἰσθήματα: τύψεις, πού δὲν ἔχουν καμιὰ ἀξία, ἢ μετάνοια, πού εἶναι σὲ θέση νὰ τὸν ἐξιλεώσει. Στὶς Προτεσταντικὲς χῶρες, ἀκόμα καὶ πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἔχασαν τὴν πίστη τους συνέχισαν γιὰ κάμποσο ἀκόμα διάστημα νὰ ἀποδέχονται, λίγο ἢ πολὺ τροποποιημένη τὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἁμαρτία. Στὶς μέρες μας, καὶ κατὰ ἓνα λόγῳ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης, συμβαίνει τὸ ἀντίθετο: τὸ δόγμα περὶ ἁμαρτίας δὲν ἀπορρίπτεται μόνο ἀπὸ τοὺς ἀνορθόδοξους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἀπὸ ἐκείνους πού θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους ὀρθόδοξους. Ἡ συνείδηση ἔχει πάφει νὰ εἶναι κάτι τὸ μυστηριακὸ, πού, ἐπειδὴ εἶχε τὸν χαρακτήρα τοῦ μυστηριακοῦ, τὴ θεωροῦσαν σὰν τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Ξέρουμε πὼς ἡ ἡσυχὴ ἢ μὴ συνείδηση κρίνεται ἀπὸ διαφορετικὲς πράξεις σὲ διαφορετικὰ μέρη τοῦ κόσμου, καὶ πὼς γενικά, ἡ ἡσυχὴ συνείδηση θρίσκεται σὲ ἄρμονία μὲ τὰ διάφορα φυλετικὰ ἔθνη. Τί συμβαίνει λοιπὸν στὴν πραγματικότητά, ὅταν ἓνας ἄνθρωπος βασανίζεται ἀπὸ τὴ συνείδησή του;

Ἡ λέξη «συνείδηση» περιλαμβάνει ἀρκετὰ διαφορετικὰ αἰσθήματα. Τὸ πιὸ ἀπλὸ εἶναι ὁ φόβος μήπως μᾶς ἀνακαλύψουν. Εἶμαι βέβαιος, ἀναγνώστη, πὼς ἔχεις κάνει μιὰ ζωὴ ἄφογῳ, ἂν ὁμως

ρωτήσεις κάποιον που εκανε κάποτε κάτι για τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ ἂν τὸν ἀνακάλυπταν, θὰ διαπιστώσεις πὼς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη, τὸ πρόσωπο αὐτὸ θὰ μετανοιώσει γιὰ τὴν ἁμαρτία του. Δὲ θέλω νὰ πῶ πὼς αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἐπαγγελματία κλέφτη, πού τὸ ἐπάγγελμά του τὸν κάνει νὰ κινδυνεύει νὰ φάει κάμποσα χρόνια φυλακῆ, ἰσχύει ὁμως γι' αὐτὸν πού θὰ ἀποκαλούσαμε εὐυπόληπτο ἁμαρτωλό, ὅπως ὁ διευθυντῆς τῆς τράπεζας πού καταχράστηκε χρήματα σὲ μιὰ στιγμὴ δυσκολίας, ἢ ἓνας ἱερωμένος πού ἄφησε νὰ τὸν παρασύρει κάποιος σεξουαλικὸ πάθος. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ξεχάσουν τὰ κρίματά τους, ἂν δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸν κίνδυνο νὰ ἀνακαλυφτοῦν. Ἄν ὁμως ἀνακαλυφτοῦν ἢ κινδυνεύουν νὰ ἀνακαλυφτοῦν, μετανοοῦν πού δὲν ἦταν περισσότερο ἐνάρετοι, καὶ αὐτὸ τοὺς δίνει μιὰ ἔντονη αἴσθηση τοῦ μεγέθους τοῦ ἁμαρτήματός τους. Μὲ τὸ αἴσθημα αὐτὸ συνδέεται στενὰ ὁ φόβος μήπως γίνει κανεὶς ἀπόβλητος. Ἐνας πού κλέβει στὰ χαρτιά ἢ δὲν πληρώνει τὰ χρέη τιμῆς πού κάνει, ἂν ἀνακαλυφτεῖ, δὲν ἔχει μέσα του τίποτα πού νὰ μπορέσει νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀποδοκιμασία τοῦ πλήθους. Σ' αὐτὸ δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸν θρησκευτικὸ μεταρρυθμιστῆ, τὸν ἀναρχικὸ καὶ τὸν ἐπαναστάτη, πού νιώθουν πὼς, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ τωρινὴ τους τύχη, τὸ μέλλον εἶναι μαζί τους καὶ θὰ τοὺς ἀποδώσει τὶς τιμὲς πού στεροῦνται τώρα. Παρὰ τὴν ἐχθρότητα τοῦ πλήθους, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν νιώθουν πὼς εἶναι ἔνοχοι, ἐνῶ ἐκεῖνος πού δέχεται ἀνεπιφύλαχτα τὴν ἠθικὴ τοῦ πλήθους, ἂν τὴν παραβεῖ νιώθει πολὺ δυστυχισμένος πού γίνεται ἀπόβλητος, καὶ ὁ φόβος μὴν ὑποστῆ αὐτὴν τὴν συμφορὰ ἢ ὁ πόνος πού νιώθει ὅταν τοῦ συμβεῖ αὐτό, εὐκολα μπορεῖ νὰ τὸν κάνουν νὰ νιώθει τὶς πράξεις του ἔνοχες.

Ἄλλὰ τὸ αἴσθημα ἔνοχῆς, στὶς πιὸ σπουδαῖες μορφές του, εἶναι κάτι πού φτάνει θαυότερα. Εἶναι κάτι πού ἔχει τὶς ρίζες του στὸ ἀσυνείδητο, καὶ δὲν ἐμφανίζεται στὴ συνείδηση μὲ τὴ μορφή τοῦ φόβου μήπως μᾶς ἐπικρίνουν οἱ ἄλλοι. Στὴ συνείδηση ὀρισμένα εἶδη πράξεων ἔχουν τὴ σφραγίδα τοῦ κρίματος δίχως κανένα λόγο πού νὰ ἀποκαλύπτεται στὴν ἐνδοσκόπηση. Ὅταν ἓνας ἄνθρωπος κάνει τέτιες πράξεις, νιώθει δυσάρεστα χωρὶς νὰ ξέρεῖ γιατί. Θᾶθελε

ν' ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ἀνθρώπων πού μποροῦν νά ἀποφεύγουν πράξεις πού τίς θεωροῦν ἀμαρτωλές. Καί περιβάλλει μέ τόν ἠθικό θαυμασμό του μόνο ἐκείνους πού πιστεῦει πῶς ἔχουν καθαρή καρδιά. Ἀναγνωρίζει μέ περισσότερη ἢ λιγότερη λύπη πῶς δέν εἶναι ἀπό κείνους πού μπορεῖ νά εἶναι ἅγιοι. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἀντίληψή του γιά τήν ἁγιοσύνη εἶναι τέτια, πού δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στήν καθημερινή ζωή. "Ἔτσι, ζεῖ συνέχεια μέ ἕνα αἶσθημα ἐνοχῆς, νιώθοντας πῶς οἱ καλύτερες στιγμές του εἶναι οἱ στιγμές πού χύνει δάκρυα μετάνοιας.

Σ' ὄλες σχεδόν τίς περιπτώσεις, ὑπεύθυνη γιά τήν κατάσταση αὐτή εἶναι ἡ ἠθική ἀγωγή πού πῆρε ὁ ἄνθρωπος σέ ἡλικία πρὶν φθάσει τὰ ἔξι του χρόνια, ἀπό τή μητέρα του ἢ τήν παιδαγωγό του. Στή μικρή αὐτή ἡλικία, ἔμαθε πῶς εἶναι κακό νά βλαστημάει, πῶς δέν εἶναι καί τόσο ἄμορφο νά χρησιμοποιεῖ ἄλλη γλώσσα ἐκτός ἀπό τήν εὐγενική, πῶς μόνο οἱ κακοὶ ἄνθρωποι πίνουν, καί πῶς οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι δέν καπνίζουν. Ἐμαθε πῶς δέν πρέπει νά λέει ποτέ ψέματα. Καί πάνω ἀπ' ὅλα, ἔμαθε πῶς τὸ νά δείχνει ὁποιοδήποτε ἐνδιαφέρον γιά τὰ γεννητικά του ὄργανα εἶναι ἀμαρτία. Ἐμαθε πῶς αὐτή ἦταν ἡ γνώμη τῆς μητέρας του καί πίστεψε πῶς αὐτή ἦταν καί ἡ γνώμη τοῦ δημιουργοῦ του. Ἡ μεγαλύτερη χαρὰ τῆς ζωῆς του ἦταν νά τοῦ φέρεται στοργικά ἡ μητέρα του, καί ἂν ἐκείνη τὸ ξεχνοῦσε, ἡ νταντά του. Αὐτὸ μποροῦσε νά τὸ πετύχει μόνο ἂν δέν παρέβαινε τὸν ἠθικὸ κώδικα. Εἶχε λοιπὸν τήν τάση νά συνδέει μέ ἕνα ἀκαθόριστο αἶσθημα ἐνοχῆς κάθε πράξη του πού θά κατέκρινε ἡ μητέρα του ἢ ἡ νταντά του. Καθὼς μεγάλωνε, ξεχνοῦσε ἀπὸ ποῦ προερχόταν αὐτὸς ὁ ἠθικός κώδικας, καθὼς καί τίς ποινές πού ἐπέσυρε ἡ παραβίασή του, ἀλλὰ δέν ἀπέρριπτε τὸν ἠθικὸ κώδικα ἢ δέν ἔπαυε νά νοιώθει πῶς κάτι τρομερὸ θά τοῦ συνέβαινε ἂν τὸν παραβίαζε. Στὸ μεγαλύτερο μέρος της, αὐτή ἡ ἠθική ἀγωγή τῶν παιδιῶν στερεῖται κάθε λογικῆς βάσης καί σὰν τέτια δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στήν καθημερινή συμπεριφορὰ τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Ὡστόσο, ἂν προσπαθήσουμε νά φανταστοῦμε πῶς πρέπει νά εἶναι ἕνας ἅγιος, σημαντικὸ στοιχεῖο θά εἶναι: νά μὴ βλαστημάει. Ἄν τὸ κρίνουμε αὐτὸ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς λογικῆς, εἶναι ἀπλοῦστατα ἀνόητο.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ πιετὸ καὶ τὸ κάπνισμα. Σχετικὰ μὲ τὸ πιετὸ, τὸ αἴσθημα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει στὶς νότιες χῶρες καὶ ἡ ἀντίθεση πρὸς τὸ πιετὸ θεωρεῖται ἐκεῖ ἀσέβεια, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἔπιαν τὸ κρασάκι τους. Σχετικὰ μὲ τὸ κάπνισμα εἶναι εὐκόλο νὰ πάρει κανεὶς ἀρνητικὴ στάση, μιὰ καὶ ὅλοι οἱ μεγάλοι ἅγιοι ἔζησαν πρὶν ἀνακαλυφτεῖ τὸ κάπνισμα. Ἀλλὰ οὔτε καὶ δῶ δὲν ὑπάρχει κανένα λογικὸ ἐπιχειρήματα. Ἡ γνώμη πὼς κανένας ἅγιος δὲν θὰ κάπνιζε, βασίζεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὴν ἀποψη πὼς κανένας ἅγιος δὲν θὰ ἔκανε κάτι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἐπειδὴ τοῦ ἔδινε εὐχαρίστηση. Αὐτὸ τὸ ἀσκητικὸ στοιχεῖο στὴν κοινὴ ἠθικὴ ἔχει καταστήσει σχεδὸν ἀσυνεῖδητο, ὥστὸσο ἐπενεργεῖ μὲ ὅλους τοὺς τρόπους πού κάνουν τὸν ἠθικὸ μας κώδικα παράλογο. Σὲ μιὰ λογικὴ ἠθικὴ, θὰ θεωρούσαμε ἀξιέπαινο νὰ παρέχονται ἀπολαύσεις στὸν καθένα, ἀκόμα καὶ στὸν ἑαυτὸ μας, μὲ τὸν ὄρο νὰ μὴν πληρώνονταν αὐτὲς οἱ ἀπολαύσεις μὲ πόνο. Ἄν εἶχαμε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν ἀσκητισμὸ, ἰδανικὰ ἐνάρετος θὰ ἦταν ἐκεῖνος πού θὰ ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτὸ του νὰ ἀπολαμβάνει ὅλα τὰ καλὰ πράγματα, ὅταν οἱ ἀπολαύσεις του αὐτὲς δὲν θὰ ἀντισταθμίζονταν μὲ κακὲς συνέπειες. Ἄς πάρουμε καὶ πάλι τὸ θέμα τοῦ ψέματος. Δὲν ἀρνοῦμαι πὼς ὑπάρχει πολὺ ψέμα στὸν κόσμον καὶ πὼς θὰ εἴμαστε σὲ καλύτερη κατάσταση ἂν ἡ ἀλήθεια εἶχε μεγαλύτερη θέση, ὥστὸσο ἀρνοῦμαι, ὅπως φαντάζομαι θὰ κάνει κάθε λογικὸς ἄνθρωπος, πὼς τὸ ψέμα δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση. Κάποτε, σὲ μιὰ ἐκδρομὴ, βρέθηκα μπροστὰ σὲ μιὰ λαχανιασμένη ἀπὸ τὸ τρέξιμο ἄλεπού, ἔτοιμη νὰ πέσει κάτω ἀπὸ τὴν κούραση. Ὑστερα ἀπὸ λίγα λεπτά, εἶδα τοὺς κυνηγούς. Μὲ ρώτησαν ἂν εἶδα μιὰ ἄλεπού καὶ τοὺς εἶπα ναί. Μὲ ρώτησαν πρὸς τὰ ποῦ πῆγε, καὶ τοὺς εἶπα ψέματα. Δὲ νομίζω πὼς θὰ γινόμενον καλύτερος ἂν τοὺς ἔλεγα τὴν ἀλήθεια.

Ὅσὸσο, ἐκεῖ πού κάνει περισσότερη ζημιὰ ἢ πρῶιμη ἠθικὴ ἀγωγή εἶναι ὁ τομέας τοῦ σέξ. Ἄν ἓνα παιδὶ ἔχει διαπαιδαγωγηθεῖ συμβατικὰ ἀπὸ αὐστηροὺς γονεῖς ἢ κυβερνάντες, ἢ σύνδεση ἀνάμεσα στὸ ἀμάρτημα καὶ στὰ σεξουαλικά του ὄργανα ριζώνει τόσο βαθιὰ μέσα του, ὅταν φτάνει σὲ ἡλικία ἑξὶ χρόνων, πού πολὺ

δύσκολα μπορεί να ξεριζωθεί σ' ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του. Το αίσθημα αυτό, ένισχύεται φυσικά από το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, καθώς η γυναίκα που αγαπάμε περισσότερο στην παιδική μας ηλικία είναι η γυναίκα με την οποία απαγορεύεται κάθε σεξουαλική ελευθερία. 'Αποτέλεσμα αυτού είναι πολλοί άντρες να έχουν την έντύπωση πώς οι γυναίκες ταπεινώνονται με το σέξ, και δέν μπορούν να σεβαστούν τις γυναίκες τους, αν οι γυναίκες τους δέν απεχθάνονται τις σεξουαλικές σχέσεις. 'Αλλά ο άντρας που ή γυναίκα του είναι ψυχρή, θ' αναγκαστεί να αναζητήσει άλλου την ικανοποίηση. Μά ή ικανοποίηση αυτή, ακόμα κι αν τή βρει για λίγο, θά δηλητηριαστεί από το αίσθημα ένοχης κι έτσι δέν θά μπορεί να είναι εύτυχισμένος στή σχέση του με μιὰ γυναίκα, είτε στο γάμο είτε χωρίς γάμο. 'Από τήν πλευρά τής γυναίκας συμβαίνει το ίδιο πράγμα, αν έχει διαπαιδαγωγηθεί έμφατικά να είναι αυτό που λέμε «άγνη». Είναι ένστικτώδεια συγκρατημένη στις σεξουαλικές της σχέσεις με τόν άντρα της, και φοβάται να άντλήσει ήδονή από τις σχέσεις αυτές. 'Όστόσο, στις μέρες μας, τὰ αίσθήματα αυτά υπάρχουν στις γυναίκες σέ πολύ μικρότερο βαθμό απ' όσο πριν από 50 χρόνια. Μπορώ να πω πώς σήμερα, στους καλλιεργημένους κύκλους ή σεξουαλική ζωή τών άντρών διαστρέφεται και δηλητηριάζεται από το αίσθημα ένοχης περισσότερο απ' όσο ή σεξουαλική ζωή τών γυναικών.

'Αρχίζει να γίνεται όλοένα και σέ μεγαλύτερο βαθμό συνειδητή —όχι όμως και στις δημόσιες ύπηρεσίες— ή ζημιὰ που προκαλεί ή παραδοσιακή σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στους πολύ νέους. 'Ο σωστός κανόνας είναι πολύ απλός: ώσπου να φτάσει το παιδί στην έφηβεία, να μή διδάσκουμε στους νέους καμιά σεξουαλική ήθικη, και να άποφεύγουμε προσεχτικά να τού έμφυτέψουμε τήν ιδέα πώς υπάρχει κάτι το άποκρουστικό στις φυσικές λειτουργίες τού σώματος. 'Όταν φτάσει ο καιρός που είναι απαραίτητο να τού δώσετε ήθικές οδηγίες, βεβαιωθείτε πώς θά είναι λογικές, και πώς σέ κάθε σημείο είστε σέ θέση να δικαιολογήσετε αυτό που λέτε. 'Αλλά στο βιβλίο αυτό δέν έχω σκοπό να άσχοληθώ με τήν άγωγή. Πρόθεσή μου έδω είναι περισσότερο να άσχοληθώ με τὰ όσα μπορεί να κάνει ο ένήλικος για να περι-ορί-

σει τὰ κακὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀσύνητης ἀγωγῆς πού δημιουργεῖ παράλογα αἰσθήματα ἐνοχῆς.

Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ πρόβλημα πού ἀντιμετωπίσαμε σὲ προηγούμενα κεφάλαια, δηλαδή εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ νὰ ἐξαναγκάσουμε τὸ ὑποσυνείδητο νὰ λάβει ὑπόψη του τὶς λογικὲς ἀπόψεις πού κυβερνοῦν τὴ συνειδητὴ σκέψη μας. Οἱ ἄνθρωποι δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτὸ τους νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὴ διάθεσή τους καὶ ν' ἀλλάζουν γνώμη κάθε στιγμῆ. Τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς γίνεται ἰδιαίτερα ἐκδηλὸ σὲ στιγμὲς πού ἡ συνειδητὴ θέληση εἶναι ἐξασθενημένη ἀπὸ τὴν κόπωση, ἀπὸ τὴν ἀρρώστια, ἀπὸ τὸ πιότὸ ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη αἰτία. Ἐκεῖνο πού νιώθει ὁ ἄνθρωπος αὐτὲς τὶς στιγμὲς (ἐκτὸς ἂν θρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ οἶνοπνεύματος) τοῦ φαίνεται σὰν ἀποκάλυψη πού προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐγώ του. «Ὁ διάβολος ἦταν ἀρρωστος, ὁ διάβολος ἤθελε νὰ γίνεῖ ἅγιος.» Εἶναι ὁμως ἀνόητο νὰ πιστεύουμε πὼς οἱ στιγμὲς ἀδυναμίας εἶναι πιὸ ἀποκαλυπτικὲς ἀπὸ τὶς στιγμὲς δυνάμει. Σὲ στιγμὲς ἀδυναμίας εἶναι δύσκολο νὰ ἀντισταθοῦμε σὲ παιδικὲς ὑποβολές, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ θεωροῦμε τὶς ὑποβολές αὐτὲς προτιμότερες ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τοῦ ὄριμου ἀνθρώπου πού ἔχει ὅλες του τὶς πνευματικὲς δυνάμεις. Ἀπειναντίας, ἐκεῖνο πού πιστεύει θεληματικὰ ἕνας ἄνθρωπος μὲ ὑλόκληρο τὸ λογικὸ του ὅταν ἔχει πνευματικὴ διαύγεια, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ κανόνα σχετικὰ μὲ αὐτὸ πού θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ πιστεύει σὲ ὄλη του τὴ ζωὴ. Εἶναι ἀπόλυτα δυνατὸ νὰ κατανικήσουμε τὶς παιδικὲς ὑποβολές τοῦ ὑποσυνείδητου, ἀκόμα καὶ νὰ ἀλλάξουμε τὰ περιεχόμενα τοῦ ὑποσυνείδητου, μὲ τὴν κατάλληλη τεχνικὴ. Ἄν ἀρχίσετε νὰ νιώθετε τύψεις γιὰ μιὰ πράξη πού δὲν τὴν καταδικάζει ἡ λογικὴ σας, ἐξετάσετε τὰ αἴτια πού γεννοῦν τὶς τύψεις σας καὶ πείσετε πέρα γιὰ πέρα τὸν ἑαυτὸ σας γιὰ τὸν παραλογισμό τους. Οἱ συνειδητὲς πεποιθήσεις σας πρέπει νὰ εἶναι τόσο ζωντανές καὶ ἀπόλυτες, ὥστε ἡ ἐντύπωση πού ἀφήνουν πάνω στὸ ὑποσυνείδητο νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κατανικήσει τὶς ἐπιρροές πού ἄσκησαν πάνω σας στὴν παιδικὴ σας ἡλικία ἢ μητέρα σας ἢ ἡ νταντά σας. Μὴ σὰς καθυστερᾷ ἢ διαπίστωση ὅτι τὶς στιγμὲς παραλογοῦ ἀκολουθοῦν

στιγμές λογικής σκέψης. Ἐξετάστε ἀπὸ κοντὰ τὴν παράλογη συμπεριφορὰ σας ἀποφασισμένοι νὰ μὴν τὴν ἀνεχτεῖτε καὶ νὰ μὴν τὴν ἀφήσετε νὰ σᾶς κυριαρχήσῃ. Ἄν ρίχνει ἀνόητες σκέψεις ἢ αἰσθήματα στὴν συνείδησή σας, νὰ τὶς ξεριζώσετε ἀπὸ ἐκεῖ, νὰ τὶς ἐξετάσετε καὶ νὰ τὶς ἀπορρίψετε. Μὴν ἐπιτρέψετε στὸν ἑαυτὸ σας νὰ ἀμφιταλαντεύεται καὶ νὰ κλυδωνίζεται ἀνάμεσα στὴ λογικὴ καὶ στὶς παιδικὲς ἀνοησίες. Μὴ φοβόσαστε νὰ ἀσεδήσετε στὴ μνήμη ἐκείνων πού εἶχαν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὰ παιδικὰ σας χρόνια. Τότε σᾶς φαίνονταν δυνατοὶ καὶ σοφοί, γιατί ἐσεῖς εἴσατε ἀδύνατος καὶ ἀνώριμος. Τώρα πού δὲν εἴστε πιά, πρέπει νὰ ἐξετάσετε τὴν φαινομενικὴ δύναμη καὶ σοφία τους, νὰ ἀναρωτηθεῖτε ἂν ἀξίζουν αὐτὸν τὸ σεβασμὸ πού ἐξακολοθεῖτε νὰ τοὺς δείχνετε χάρη στὴν δύναμη τῆς συνήθειας. Ἀναρωτήστε σοβαρὰ τὸν ἑαυτὸ σας ἂν ὁ κόσμος ἔγινε καλύτερος μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἠθικὴ ἀγωγή πού δίνουν στοὺς νέους. Σκεφτεῖτε πόσες προλήψεις σχετικὲς μὲ τὴν ἀγνότητα συμμετέχουν στὴν διαφύρωση τοῦ συμβατικὰ ἐνάρετου ἀνθρώπου καὶ ἀναλογιστεῖτε ὅτι, ἐνῶ εἶχαν ἐπιβληθεῖ ἕνα σωρὸ ἀνόητες ἀπαγορεύσεις πού προφύλασσαν ἀπὸ κάθε λογῆς φανταστικὸς ἠθικοὺς κινδύνους, οἱ πραγματικοὶ ἠθικοὶ κίνδυνοι στοὺς ὁποίους ἦταν ἐκτεθειμένος ἕνας ἐνήλικος δὲ μνημονεύονταν σχεδὸν καθόλου. Ποιὲς εἶναι οἱ πραγματικὰ θλαθερὲς πράξεις πού βάζουν σὲ πειρασμὸ τὸ μέσο ἄνθρωπο; Κακὴ συμπεριφορὰ στὶς συναλλαγές πού δὲν τιμωρεῖτε ὅμως ἀπὸ τὸ νόμο, σκληρότητα πρὸς τοὺς ἐργαζομένους, ἀπανθρωπιὰ πρὸς τὴ γυναῖκα καὶ τὰ παιδιά, μοχθηρία πρὸς τοὺς ἀνταγωνιστές, ἀγριότητα στὶς πολιτικὲς διαμάχες — αὐτὰ εἶναι τὰ πραγματικὰ θλαθερὰ ἁμαρτήματα πού διαπράττουν συνήθως οἱ ἀξιοσέβαστοι εὐπόλητοι πολῖτες. Ὅποιος διαπράττει τὰ ἁμαρτήματα αὐτά, σκορπάει τὴν ἀθλιότητα στὸ ἄμεσο περιβάλλον του καὶ συμβάλλει κι αὐτὸς στὴν καταστροφὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, δὲν εἶναι οἱ πράξεις αὐτὲς πού κάνουν τὸν ἄνθρωπο, ὅταν πέφτει βαριὰ ἄρρωστος, νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἀπόβλητο πού ἔχει χάσει κάθε δικαίωμα στὴ θεία εὐνοια. Δὲν εἶναι οἱ πράξεις αὐτὲς ἐκείνες πού τὸν κάνουν νὰ βλέπει ἐφιάλτες, μὲ τὴ μητέρα του νὰ τὸν κεραυνοβολεῖ μὲ ἐπιτιμητικὸ βλέμμα. Γιατὶ ἔχει τόσο πολὺ δια-

χωριστεί ή ύποσυνείδητη ήθική του από τή λογική του; Ἐπειδή ή ήθική στήν όποία πίστευαν έκείνοι πού τόν διαπαιδαγώγησαν όταν ήταν παιδί ήταν άνόητη. Ἐπειδή δέν προερχόταν από κάποια μελέτη τών καθηκόντων τοῦ άτομου πρὸς τήν κοινότητα. Ἐπειδή ήταν καμωμένη από παλιά ξεφτίδια παράλογων ταμπού. Καί ἐπειδή περιείχε στοιχεῖα νοσηρότητας προερχόμενα από τήν πνευματική άσθένεια πού ταλάνιζε τήν Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία στήν παρακμή της. Ἡ όνομαστική ήθική μας ἔχει διαμορφωθεί από παπάδες καί υπόδουλες πνευματικά γυναίκες. Καιρός εἶναι πιά οἱ άνθρωποι πού θέλουν νά παίξουν κανονικό ρόλο στήν κανονική ζωή τοῦ κόσμου νά μάθουν νά ἐπαναστατοῦν ἐναντία σ' αὐτές τίς ἀρρωστημένες άνοησίες.

Ἄν θέλουμε ή ἐπανάσταση αὐτή νά ὀδηγήσει στήν ἀτομική εὐτυχία καί νά δώσει τή δυνατότητα στόν ἄνθρωπο νά ζήσει μέ βάση ἕνα κανόνα χωρίς νά ταλαντεύεται ἀνάμεσα σέ δύο, θά πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά σκέφτεται καί νά αἰσθάνεται βαθιά ἐκεῖνο πού τοῦ ὑπαγορεύει ή λογική του. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι, όταν ἀπορρίψουν ἐπιφανειακά τίς προλήψεις τῆς παιδικῆς τους ἡλικίας, πιστεύουν πὼς αὐτό ἀρκεῖ, δέν ἀναλογίζονται ὅτι οἱ προλήψεις αὐτές ἐξακολουθοῦν νά ἐλλοχεύουν ὑποσυνείδητα. Ὅταν φτάσουμε σέ μιὰ λογική πεποίθηση, εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐμμείνουμε σ' αὐτή, νά ἀκολουθοῦμε τίς συνέπειές της, νά ψάχνουμε μέσα μας γιά νά δοῦμε ἂν ἔχουν παραμείνει πεποιθήσεις ἀσυμβίβαστες μέ τήν καινούργια αὐτή πεποίθηση, καί όταν ξεχυλίζει τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς, ὅπως συμβαίνει ἀπό καιρὸ σέ καιρὸ, νά τὸ θεωροῦμε ὄχι ἀποκάλυψη καί κάλεσμα σέ ὑψηλότερα πράγματα, ἀλλὰ σάν ἀρρώστια καί ἀδυναμία, ἐκτὸς ἂν τὸ αἶσθημα αὐτὸ προκλήθηκε ἀπό κάποια πράξη πού καταδικάζεται ἀπὸ τήν ὀρθολογική ήθική. Δέ θέλω νά πῶ πὼς ἕνας ἄνθρωπος πρέπει νά ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ κάθε ήθική. Ἐννοῶ πὼς πρέπει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τίς ήθικές προλήψεις, πράγμα πού εἶναι ὀλότελα διαφορετικό.

Ἄλλὰ ἀκόμη κι ἂν ἕνας ἄνθρωπος παραδιάσει τὸ λογικὸ του κώδικα, ἀμφιβάλλω ἂν ή καλύτερη μέθοδος γιά νά φτάσει σ' ἕνα καλύτερο τρόπο ζωῆς εἶναι τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς. Στὸ αἶσθημα ἐνοχῆς ὑπάρχει κάποιο στοιχεῖο ἀποκρουστικό, κάποια ἔλλειψη αὐτο-

σεβασμοῦ. Τίποτα τὸ καλὸ δὲν προέκυψε ποτὲ σὲ κανένα μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ αὐτοσεβασμοῦ του. Ὁ λογικὸς ἄνθρωπος θεωρεῖ τὶς ἀνεπιθύμητες πράξεις του, τὰ σφάλματά του, ὅπως θεωρεῖ τὰ σφάλματα τῶν ἄλλων, σὰν πράξεις ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ ὀρισμένες περιστάσεις, καὶ ποὺ πρέπει νὰ τὶς ἀποφύγει εἴτε κατανοώντας πληρέστερα πὼς εἶναι βλαβερές, ἢ, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατὸ, ἀποφεύγοντας τὶς περιστάσεις ποὺ τὶς προκαλέσαν.

Στὴν πραγματικότητα τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς ὄχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ πηγὴ εὐτυχίας ἀλλὰ συμβαίνει ὀλοτέλα τὸ ἀντίθετο. Κάνει τὸν ἄνθρωπο δυστυχισμένο καὶ τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται κατωτερότητα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ νιώθει δυστυχισμένος, τείνει νὰ ἔχει ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀπολαύσει τὴν εὐτυχία στὶς προσωπικὲς του σχέσεις. Ἐχοντας ἓνα αἶσθημα κατωτερότητας, δὲ μπορεῖ νὰ χωνέψει ὄλους ἐκείνους ποὺ θεωρεῖ ἀνώτερούς του. Γι' αὐτὸν, ὁ θαυμασμὸς εἶναι δύσκολος, ἐνῶ ὁ φθόνος εἶναι εὐκολός. Θὰ καταντήσει ἓνα ἄτομο δυσάρεστο γενικὰ καὶ θὰ δλέπει νὰ ἀπομονώνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο. Μιὰ γεναιόφρονη καὶ ἐγκάρδια στάση ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ὄχι μόνον χαρίζει τὴν εὐτυχία στοὺς ἄλλους, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης καὶ πλούσια πηγὴ εὐτυχίας γι' αὐτὸν ποὺ τὴν υἱοθετεῖ, ἀφοῦ τοῦ ἐξασφαλίζει γενικὰ τὴ συμπάθεια. Ἀλλὰ μιὰ τέτια στάση σπάνια εἶναι δυνατὴ στὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸν βασανίζει κάποιον αἶσθημα ἐνοχῆς. Εἶναι ἀποτέλεσμα πνευματικῆς ἰσορροπίας καὶ αὐτοπεποίθησης. Ἀπαιτεῖ αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ πνευματικὴ ἀκεραιότητα, καὶ μὲ αὐτὸ ἐννοῶ μιὰ κατάσταση ὅπου ὅλες οἱ πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης, συνειδητό, ὑποσυνειδητο καὶ ἀσυνειδητο, συνεργάζονται ἀρμονικὰ, χωρὶς νὰ βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπη πάλη μεταξύ τους. Μιὰ τέτια ἀρμονία εἶναι δυνατὴ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἂν ἐφαρμοστεῖ σωστὴ διαπαιδαγώγηση, ὅταν ὅμως ἡ διαπαιδαγώγηση δὲν εἶναι ἡ κατάλληλη, τότε ἀπαιτεῖται μιὰ πολὺ δυσκολότερη διαδικασία. Πρόκειται γιὰ τὴν διαδικασία ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ ψυχαναλυτὲς, πιστεύω ὅμως ὅτι, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ὁ ἴδιος ὁ ἀσθενὴς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτελέσει τὸ ἔργο ποὺ στὶς πιὸ βαριές περιπτώσεις ἀπαιτεῖ τὴ βοήθεια ἐιδικοῦ. Μὴν πεῖτε: «Δὲν ἔχω καιρὸ γιὰ ψυχολογίες. Ἡ ζωὴ

μου είναι γεμάτη με υποθέσεις, και πρέπει να αφήσω ήσυχο το ύποσυνείδητό μου». Τίποτα δεν καταστρέφει τόσο, όχι μόνο την εύτυχία, αλλά και τις ικανότητες, όσο η διχασμένη προσωπικότητα. Ο χρόνος που καταναλώνεται για την αποκατάσταση της αρμονίας ανάμεσα στις διάφορες πλευρές της προσωπικότητας είναι ωφέλιμος χρόνος. Δεν ισχυρίζομαι πώς ένας άνθρωπος πρέπει να διαθέτει, ως ποῦμε, μιὰ ὥρα τὴν ἡμέρα για αὐτοέλεγχο. Ἀπεναντίας, πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι πολὺ κακὴ μέθοδος, γιατί μεγαλώνει τὴν αὐτοσυγκέντρωση, ἀρρώστια πὼς πρέπει νὰ θεραπευτεῖ, γιατί μιὰ ἀρμονικὴ προσωπικότητα δὲν εἶναι ἐσωστρεφῆς ἀλλὰ ἐξωστρεφῆς. Ἔχω τὴ γνώμη πὼς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποφασίσει ὀριστικὰ σχετικὰ μὲ ὅ,τι πιστεύει λογικά, καὶ νὰ μὴν ἀφήνει ποτὲ τίς ἀντίθετες παράλογες πεποιθήσεις νὰ περνοῦν ἀπαράτηρητες ἢ νὰ τὸν κυριαρχοῦν ἔστω καὶ για μιὰ στιγμή. Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, νὰ συνδιαλέγεται μὲ τὸν ἑαυτὸ του στίς στιγμὲς ἐκεῖνες πὼς μπαίνει στὸν πειρασμὸ νὰ φερθεῖ παιδιάστικα, ἢ αὐτοσυγκέντρωση ὅμως αὐτῇ, ἂν εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη, μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ σύντομη. Ἔτσι, ὁ χρόνος πὼς θὰ ἀφιερώνεται σ' αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀμελητέος.

Πολλοὶ ἄνθρωποι νιώθουν ἀποστροφή πρὸς τὴ λογικὴ καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς τὰ παραπάνω θὰ τοὺς φανοῦν ἄστοχα καὶ ἀσήμαντα. Πιστεύουν πὼς ἂν ἀφεθεῖ ἐλεύθερη ἢ λογικὴ, θὰ σκοτίσει ὅλα τὰ βαθύτερα αἰσθήματα. Ἡ γνώμη αὐτὴ μοῦ φαίνεται πὼς ὀφείλεται σὲ μιὰ ὀλοκληρωτικὰ λαθεμένη ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῆς λογικῆς στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ ρόλος τῆς λογικῆς δὲν εἶναι νὰ δημιουργεῖ αἰσθήματα, ἂν καὶ μιὰ ἀπὸ τίς λειτουργίες τῆς πρέπει νὰ εἶναι πὼς θὰ βρεῖ τρόπο νὰ μὴν ἐπιτρέπει νὰ δημιουργοῦνται αἰσθήματα πὼς ἀποτελοῦν ἐμπόδιο στὴν εὐημερία μας. Ἡ ἐξεύρεση τρόπων για τὸν περιορισμὸ τοῦ μίσους καὶ τοῦ φθόνου ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἕνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῆς ὀρθολογικῆς ψυχολογίας. Εἶναι ὅμως λάθος νὰ πιστεύουμε πὼς μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν παθῶν αὐτῶν περιορίζεται ταυτόχρονα καὶ ἡ δύναμη τῶν παθῶν ἐκείνων πὼς δὲν τὰ καταδικάζει ἢ λογικὴ μας. Στὴ φλογερὴ ἀγάπη, στὴν πατρικὴ στοργή, στὴ φιλία, στὴν καλοσύνη, στὴν ἀφοσίωση στὴν ἐπιστήμη ἢ τὴν τέχνη, δὲν ὑπάρχει

τίποτα πού θάπρεπε νά τὸ περιορίσει παρεμβαίνοντας ἡ λογική. Ἄν ὁ λογικὸς ἄνθρωπος νιώθει μερικὰ ἢ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἰσθήματα, θά πρέπει νά χαίρεται γι' αὐτό, καί νά μὴν κάνει τίποτα πού θά μπορούσε νά μειώσει τὴν ἔντασή τους, γιατί τὰ αἰσθήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν συστατικὰ τῆς καλῆς ζωῆς, τῆς ζωῆς δηλαδή πού συμβάλλει στὴν εὐτυχία καί τοῦ ἀτόμου καί τῶν ἄλλων. Σ' αὐτὰ τὰ καυτὰ, τὰ φλογερὰ αἰσθήματα δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ παράλογο, ἐνῶ οἱ περισσότεροὶ παράλογοι ἄνθρωποι νιώθουν τὰ πιὸ ταπεινὰ αἰσθήματα. Κανένας ἄνθρωπος δὲν πρέπει νά φοβᾶται πὼς ἡ λογική κάνει τὴ ζωὴ του ἄχρωμη. Ἀπεναντίας, ἀφοῦ ὀρθολογισμὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἐσωτερικὴ ἁρμονία, ὁ ἄνθρωπος πού πετυχαίνει νά θρίσκει σὲ τέτια κατάσταση ἔχει μεγαλύτερη ἐλευθερία στὴ διαμόρφωση τῆς κοσμοθεώρησής του καί στὴ χρησιμοποίηση τῶν ἐνεργειῶν του γιὰ νά πετύχει ἐξωτερικοὺς σκοποὺς, παρὰ ὁ ἄνθρωπος πού σπαράζεται συνέχεια ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις. Τίποτα δὲν εἶναι τόσο βαρετὸ ὅσο τὸ νά κλείνεται κανεὶς στὸν ἑαυτό του, καί ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τίποτα δὲ δίνει τόσο κέφι καί χαρὰ ὅσο τὸ νά κατευθύνει κανεὶς τὴν προσοχὴ καί τίς ἐνεργειῆς του πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ παραδοσιακὴ ἠθικὴ εἶναι ὑπερβολικὰ ἐγωκεντρικὴ καί ἡ ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν ἁμαρτία ἐντάσσεται μέσα σ' αὐτὴν τὴν παράλογη συγκέντρωση τῆς προσοχῆς μας στὸ ἄτομό μας. Γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν ζήσει αὐτὴ τὴν ὑποκειμενικὴ κατάσταση πού προκαλεῖ αὐτὴ ἡ λαθεμένη ἠθικὴ, ἡ λογικὴ μπορεῖ νά εἶναι ἄχρηστη. Γιὰ κείνους ὅμως πού κάποτε πέρασαν αὐτὴ τὴν ἀρρώστια, ἡ λογικὴ εἶναι κάτι τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ θεραπεία τους. Μπορεῖ αὐτὴ ἡ ἀρρώστια νά ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο στάδιο στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη. Τεῖνω νά πιστέψω πὼς ὁ ἄνθρωπος πού ξεπέρασε αὐτὸ τὸ στάδιο μὲ τὴ βοήθεια τῆς λογικῆς, ἔχει φτάσει σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού μπόρεσε νά φτάσει ὁ ἄνθρωπος εἴτε μὲ τὴν ἀρρώστια εἴτε μὲ τὴν θεραπεία. Τὸ μῖσος κατὰ τῆς λογικῆς, πού εἶναι τόσο συνηθισμένο στὴν ἐποχὴ μας, ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ ὅτι δὲν ἔχουμε συλλάβει σὲ ὄλο τους τὸ βάθος τίς λειτουργίες τῆς λογικῆς. Ὁ διχασμένος ἐναντία στὸν ἑαυτό του ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τίς ἰσχυρὲς συγκινήσεις καί τίς διασκεδάσεις.

Τοῦ ἀρέσουν τὰ φλογερὰ πάθη, ὄχι γιὰ λόγους σοβαροῦς, ἀλλὰ γιὰ τὸν κἀνον νὰ ξεφεύγει γιὰ λίγο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ ἀνάγκη νὰ σκεφετῆ. Κάθε πάθος ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν μιὰ μορφή τοξίνωσης, καὶ καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ νιώσει βαθύτερη εὐτυχία, τοῦ φαίνεται πὼς μπορεῖ νὰ πετύχει τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τὸν πόνο μόνο μὲ τὴ μορφή τῆς τοξίνωσης. Αὐτὸ ὁμῶς εἶναι σύμπτωμα μιᾶς βαθιᾶς ριζωμένης ἀρρώστιας. Ὅπου δὲν ὑπάρχει μιὰ τέτλια ἀρρώστια, δημιουργὸς τῆς μεγαλύτερης εὐτυχίας εἶναι ἡ ἀπόλυτη κυριάρχησις ἀπὸ τὸ ἄτομο τῶν ἱκανοτήτων του. Αὐτὸ συμβαίνει στὶς στιγμὲς πού τὸ πνεῦμα εἶναι πιὸ δραστήριο, καὶ ὅταν γευόμαστε τίς πιὸ μεγάλες χαρὲς, τότε ξεχνᾶμε τὰ λιγότερα πράγματα. Νὰ ποιά εἶναι ἡ καλύτερη λυδία λίθος τῆς εὐτυχίας. Ἡ εὐτυχία πού δίνει ἡ κάθε εἶδους τοξίνωση εἶναι πλασματική, χωρὶς νὰ προσφέρει ἱκανοποίησις. Ἡ εὐτυχία πού προσφέρει γνήσια ἱκανοποίησις συνοδεύεται ἀπὸ τὴν πληρέστερη ἄσκηση τῶν ἱκανοτήτων μας καὶ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ κόσμου μέσα στὸν ὁποῖον ζοῦμε.

Ἡ μανία καταδιώξεως

Ἡ μανία καταδιώξεως εἶναι στίς ὀξύτερες ἐκδηλώσεις τῆς μιᾶ ἀναγνωρισμένη μορφῆ ψυχοπάθειας. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού φαντάζονται πὼς κάποιος θέλει νὰ τοὺς σκοτώσει, ἢ νὰ τοὺς φυλακίσει ἢ νὰ τοὺς προκαλέσει κάποια σοβαρὴ ζημιὰ. Ἡ ἐπιθυμία νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ φανταστικούς κινδύνους, τοὺς ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ πράξεις βίας πού κάνουν ἀπαραίτητο τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας τους. Αὐτό, ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες μορφές ψυχοπάθειας, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ὀξεία ἐκδήλωση μιᾶς τάσης πού συναντᾶμε πολὺ συχνὰ σὲ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ὀμαλοί. Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ἐξετάσω τίς ὀξύτερες μορφές, γιατί αὐτὸ ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ ψυχιάτρου. Θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τίς πιὸ ἤπιες περιπτώσεις γιατί ἀποτελοῦν συχνὰ πηγὴ δυστυχίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι, καθὼς δὲν ἔχουν φτάσει σὲ βαθμὸ πού νὰ προκαλέσουν τὴν ὀριστικὴ ψυχοπάθεια, ὑπάρχει ἀκόμα ἡ δυνατότητα νὰ θεραπευτεῖ μόνος του ὁ ἄρρωστος, ἀρκεῖ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διαγνώσει ὁ ἴδιος τὴν ἀρρώστια του, καὶ νὰ καταλάβει πὼς τὰ αἰτίαι τῆς θρίσκονται μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του καὶ δὲν εἶναι, ὅπως ὑποθέτει, ἡ ὑποτιθέμενη ἐχθρότητα ἢ μοχθηρία τῶν ἄλλων.

Σὲ ὄλους μας εἶναι γνωστὸς ὁ τύπος, ἄντρας ἢ γυναίκα, πού, ὅπως φαντάζεται, εἶναι πάντοτε θύμα ἀχαριστίας, μοχθηρίας καὶ προδοσίας. Οἱ ἀφηγήσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι συνήθως πάρα πολὺ πειστικές, καὶ προκαλοῦν τὴ συμπάθεια ἐκείνων πού δὲν τοὺς γνωρίζουν πολὺν καιρό. Κατὰ κανόνα, δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀπίθανο σὲ κάθε ἱστορία πού ἀφηγοῦνται. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ εἶδος τῆς κακομεταχείρισης γιὰ τὸ ὁποῖο παραπονοῦνται δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐξωπραγματικὸ. Ἐκεῖνο πού ἀρχίζει νὰ προκαλεῖ τὴ δυσπιστία τοῦ ἀκροατῆ, εἶναι πὼς τὸ θύμα εἶχε τὴν κακοτυχία νὰ συναντήσῃ στὴν ζωὴ του μεγάλο ἀριθμὸ μοχθηρῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῶν πιθανοτήτων, τὰ διάφορα ἄτομα πού ζοῦν σὲ μιὰ κοινωνία εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουν

στή διάρκεια τῆς ζωῆς τους τὴν ἴδια κακομεταχείριση. "Ἄν ἓνα πρόσωπο μιᾶς ὀρισμένης ομάδας γίνεται, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, ἀντικείμενο κακομεταχείρισης ἀπὸ ὄλους, τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἢ αἰτία πού τὸ προκαλεῖ αὐτὸ βρίσκεται μέσα στὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο καὶ πὼς εἴτε φαντάζεται ὅτι τοῦ ἔχουν γίνει προσβολές καὶ ἀδικίες εἴτε συμπεριφέρεται ἀσυνείδητα μὲ τέτιο τρόπο, ὥστε νὰ προκαλεῖ μεγάλο ἐκνευρισμὸ στοὺς ἄλλους. "Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν κάποια πείρα δυσπιστοῦν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους πού ἰσχυρίζονται πὼς ὄλος ὁ κόσμος τοὺς κακομεταχειρίζεται. Μὴ νιώθοντας συμπάθεια γι' αὐτοὺς τοὺς δυστυχημένους, τείνουν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν φανταστικὴ τους ἄποψη, ὅτι δηλαδὴ ὄλος ὁ κόσμος εἶναι ἐναντίον τους. Τὸ θέμα αὐτὸ δύσκολα ἀντιμετωπίζεται, γιατί ἢ ἀναταραχὴ προκαλεῖται καὶ ἀπὸ συμπάθεια καὶ ἀπὸ ἔλλειψη συμπάθειας. "Ἄν ἓνα πρόσωπο πού ρέπει πρὸς τὴν μανία καταδιώξεως διαπιστώσει ὅτι οἱ φανταστικὲς ἱστορίες γιὰ τὴν κακοδαιμονία του γίνονται πιστευτές, τίς ἐξωραΐζει μὲ ἄλλα στοιχεῖα ὡς τὸ σημεῖο πού νὰ γίνουν σχεδὸν ἀπίστευτες. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἂν δεῖ πὼς δὲν τὸν πιστεύουν, τὸ θεωρεῖ αὐτὸ ἀπλούστατα ὡς ἓνα καινούργιο δεῖγμα τῆς εὐαισθησίας πού δείχνουν οἱ ἄνθρωποι ἀπέναντί του. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀρρώστια πού μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μόνον μὲ τὴν κατανόηση καὶ ἢ κατανόηση αὐτὴ πρέπει νὰ γίνεται γνωστὴ στὸν ἀσθενῆ ἂν θέλουμε νὰ τοῦ εἶναι ὠφέλιμη. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ σκοπὸ ἔχω νὰ διατυπώσω μερικὲς γενικὲς σκέψεις πού πιστεύω πὼς θὰ βοηθήσουν τὸν καθένα νὰ ἐντοπίσει μέσα του τὰ στοιχεῖα μανίας καταδιώξεως (ἀπὸ τὴν ὁποία ὑποφέρουμε ὄλοι σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ) καί, ἀφοῦ τὰ ἐντοπίσει, νὰ τὰ ἐξαλείψει. Αὐτὸ ἀποτελεῖ σημαντικὸ βήμα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας, γιατί εἶναι ὀλόκληρα ἀδύνατο νὰ νιώθουμε εὐτυχημένοι, ἂν πιστεύουμε πὼς ὄλοι μᾶς ἀδικοῦν καὶ μᾶς κακομεταχειρίζονται.

Μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ διαδομένους μορφές παραλογισμοῦ εἶναι ἢ στάση πού παίρνουμε πρακτικὰ ὄλοι μας ἀπέναντι στὸ κακόβουλο κουτσομπολιό. Λίγοι εἶναι ἐκείνοι πού μποροῦν νὰ ἀντισταθοῦν στὸν πειρασμὸ νὰ ποῦν κακόβουλα πράγματα γιὰ τοὺς γνωστούς τους, ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς φίλους τους. Ὡστόσο, ἂν κανένας ἀκούσει πὼς

κάποιος εἶπε κάτι κακὸ γι' αὐτόν, ἐκδηλώνει μιὰ ἐκπληξη γεμάτη ἀγανάκτηση. Φαίνεται πὼς ποτὲ δὲν σκέφτηκε, ὅτι ὅπως αὐτὸς κακολογεῖ τοὺς ἄλλους, ἔτσι καὶ οἱ ἄλλοι κουτσομπολεύουν αὐτὸν τὸν ἴδιον. Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἥπιες μορφές τῆς τάσης πού, ἂν φτάσει σὲ ὑπερβολές, ὁδηγεῖ στὴ μαγία καταδιώξεως. Ἔχουμε τὴν ἀπαίτηση νὰ νιώθουν ὅλοι τρυφερὴ ἀγάπη γιὰ μᾶς καθὼς καὶ τὸ βαθὺ σεβασμὸ πού νιώθουμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας. Καὶ δὲν περνᾷ ἀπὸ τὸ μυαλό μας πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ ἔχουν γιὰ μᾶς καλύτερη ἰδέα ἀπὸ ἐκείνη πού ἔχουμε ἐμεῖς γι' αὐτούς, καθὼς καὶ ὅτι ὁ λόγος πού τὸ ἀπαιτοῦμε αὐτὸ εἶναι πὼς οἱ δικές μας ἀρετές εἶναι μεγάλες καὶ ὀλοφάνερες, ἐνῶ οἱ ἀρετές τῶν ἄλλων, στὴν περίπτωσή πού ὑπάρχουν κίβλας, εἶναι εὐδιάκριτες μόνο γιὰ τὸν πιὸ κλιβόλο παρατηρητὴ. Ὅταν μαθαίνετε πὼς κάποιος εἶπε κάτι κακὸ γιὰ σᾶς, θυμηθεῖτε τὶς 99 στίς 100 περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες σᾶς δόθηκε ἢ εὐκαιρία νὰ ἐκφράσετε τὴν πιὸ σωστὴ καὶ δίκαιη κριτικὴ γι' αὐτόν καὶ δὲν τὸ κάνατε, καὶ ξεχάσατε τὴ μία στίς 100 περιπτώσεις, ὅποτε σὲ μιὰ στιγμή αὐθορμητισμοῦ διακηρύξατε αὐτὰ πού πιστεύετε γι' αὐτόν. Αὐτὴ, θὰ σκεφτεῖτε, εἶναι ἡ ἀνταμοιβή μου γιὰ τὴν μακροχρόνια ἐπιφυλακτικότητά μου; Σὲ κείνον, ὅμως, ἢ συμπεριφορὰ σας θὰ φανεῖ ἀκριβῶς ὅπως φαίνεται ἢ δική του συμπεριφορὰ σὲ σᾶς. Δὲν ξέρει τίποτα γιὰ τὶς περιπτώσεις πού δὲ μιλήσαμε γιὰ τὸ ἄτομό του, ξέρει ὅμως γιὰ τὴν ἑκατοστὴ φορὰ πού μιλήσατε. Ἄν ὅλοι εἶχαμε τὴ μαγικὴ δύναμη νὰ διαβάζουμε ὁ ἕνας τὶς σκέψεις τοῦ ἄλλου, πιστεύω πὼς τὸ πρῶτο ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν νὰ διαλυθοῦν ὅλες οἱ φιλίες. Ἄλλὰ τὸ δεύτερο θὰ ἦταν ἴσως θαυμάσιο, γιατί ἕνας κόσμος δίχως φίλους θὰ φαινόταν ἀνυπόφορος καὶ τότε θὰ μαθαίναμε ν' ἀγαπᾶμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον χωρὶς νᾶχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα πέπλο αὐταπάτης πού θὰ μᾶς ἀποκρύβει πὼς δὲν βρίσκουμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ἀπόλυτα τέλειο. Ξέρουμε πὼς οἱ φίλοι μας ἔχουνε τὰ ἐλαττώματά τους, γενικὰ ὅμως εἶναι εὐχάριστοι ἄνθρωποι, πού μᾶς ἀρέσουν. Ὅστόσο, δὲν ἀνεχόμαστε νὰ ἔχουν τὴν ἴδια στάση ἀπέναντί μας. Θέλουμε νὰ σκέφτονται γιὰ μᾶς πὼς, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα, δὲν ἔχουμε ἐλαττώματα. Καὶ ὅταν ὑποχρεωθοῦμε νὰ πα-

ραδεχτούμε πώς έχουμε ελαττώματα, παίρνουμε αυτό το δλοφάνερο γεγονός πολύ στά σοβαρά. Κανείς δέν πρέπει νά νομίζει πώς είναι τέλειος, ή νά τόν άνησυχεί τó δτι δέν είναι.

Ἡ μανία καταδιώξεως έχει πάντοτε τις ρίζες της σέ μιὰ πάρα πολύ παραφουσκωμένη αντίληψη πού έχει ó καθένας γιά τις άρετές του. Ἄς ύποθέσουμε πώς είναι συγγραφέας θεατρικῶν έργων. Γιά όλους όσοι δέν είναι προκατειλημμένοι ενάντιά μου, πρέπει νά είναι προφανές δτι είμαι ó διαπρεπέστερος δραματοουργός τῆς εποχῆς μου. Ὡστόσο, γιά κάποιον λόγο τά έργα μου σπάνια παίζονται, καί όταν παίζονται δέν έχουν έπιτυχία. Ποιά είναι ή εξήγηση γιά τó παράδοξο αυτό γεγονός; Είναι δτι γιά τόν ένα ή τόν άλλο λόγο, διευθυντές, ήθοποιοί καί κριτικοί έχουν συμμαχήσει ενάντιά μου. Ὁ λόγος, φυσικά, είναι πολύ τιμητικός γιά μένα: άρνήθηκα νά ύποκληθῶ μπροστά στους μεγάλους τού θεατρικοῦ κόσμου. Δέν κολακεύω τούς κριτικούς. Τά έργα μου περιέχουν αλήθειες πού είναι άνυπόφορες γιά κείνους πού άφοροῦν. Καί έτσι ή μεγάλη αξία μου παραμένει δίχως άναγνώριση.

Ἐπάρχει καί ó εφευρέτης, πού ποτέ δέ βρῆκε κάποιον νά δει τά άγαθά τῆς εφεύρεσῆς του. Οί βιομήχανοί έχουν μπει στό δρόμο τῆς ρουτίνας καί δέν ενδιαφέρονται γιά καινοτομίες, ένῶ οί έλάχιστοι πού είναι προοδευτικοί έχουν δικούς τους εφευρέτες, πού δέν έπιτρέπουν στους ξένους νά πατήσουν τά χωράφια τους. Τά έπιστημονικά σωματεία, όσο καί αν φαίνεται παράξενο, χάνουν τά χειρόγραφα ή τά έπιστρέφουν χωρίς νά τά διαβάσουν. Τά πρόσωπα στά όποια καταφεύγει ó εφευρέτης τού δείχνουν μιὰ άνεξήγητη ψυχρότητα. Πώς πρέπει νά εξηγήσουμε αυτή τήν κατάσταση; Σίγουρα ύπάρχει ένας κλειστός κύκλος ανθρώπων πού επιδιώκουν νά μοιράζονται ανάμεσά τους τά άγαθά πού προσφέρει ή εφεύρεση. Ὁ άνθρωπος πού δέν άνήκει στόν κλειστό αυτό κύκλο δέν πρόκειται νά άκουστεϊ.

Ἐπάρχει επίσης καί ó άνθρωπος πού έχει πραγματικά παράπονα πού στηρίζονται σέ πραγματικά γεγονότα, αλλά πού γενικεύει τή δική του περίπτωση καί φτάνει στό συμπέρασμα πώς ή άτυχία του δίνει τó κλειδί γιά τά μυστήρια τού σύμπαντος. Ἄντακαλύπτει, άς πούμε, κάποιον σκάνδαλο πού άφορᾷ τή Μυστική Ὑ-

πηρεσία και πού συμφέρει τήν κυβέρνηση νά παραμείνει μυστικό. Δύσκολα θά βρεῖ κάποιον νά δημοσιεύσει τήν ἀνακάλυψη πού ἔκανε, και ἔκεινοι πού παρουσιάζονται ὡς οἱ πιό ὑψηλόφρονες, ἀρνοῦνται νά κουνήσουν και τὸ δαχτυλάκι τους ἀκόμα γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ πού τὸν γεμίξει μὲ ἀγανάκτηση. Ὡς ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι ὅπως τὰ περιγράφει. Οἱ ἀποτυχίες του ὁμως τοῦ ἔχουν δημιουργήσει μιὰ τέτια ἐντύπωση πού πιστεύει πὼς ὅλοι οἱ ἰσχυροὶ ἄνθρωποι δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νά καλύψουν τὰ ἐγκλήματα στὰ ὁποῖα χρωστοῦν τὴ δύναμή τους. Οἱ ἄνθρωποι πού ἀνακαλύπτουν τέτιες περιπτώσεις εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίμονοι, ἐξαιτίας τοῦ μέρους τῆς ἀλήθειας πού περιέχει ἢ περίπτωσή τους. Εἶναι φυσικὸ ὅτι αὐτὸ πού ἔπενε στὴν ἀντίληψή τους προκαλεῖ μεγαλύτερη ἐντύπωση ἀπὸ ὅση ὁ ἀπέραντος ἀριθμὸς θεμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἄμεση ἀντίληψη. Ἔτσι, ἀποκοτῶν μιὰ λαθεμένη αἴσθηση τῶν ἀναλογιῶν, και αὐτὸ τοῦς σπρώχνει νά δίνουν ὑπερβολικὴ σημασία σὲ γεγονότα πού ἀποτελοῦν περισσότερο ἐξαίρεση παρά κανόνα.

Ἐνα ἄλλο ὄχι σπάνιο θῦμα μανίας καταδιώξεως εἶναι ἕνας ὀρισμένος τύπος φιλανθρώπου, πού θέλει πάντα νά κάνει καλὸ στους ἄλλους παρά τὴ θέλησή τους και τοῦ προξενεῖ κατάπληξη και φρίκη ἢ ἀχαριστία τους. Τὰ κίνητρα πού μᾶς ὠθοῦν νά κάνουμε τὸ καλὸ σπάνια εἶναι τόσο ἀγνά ὅσο θέλουμε νά πιστεύουμε. Ἡ πόθος νά ἔχουμε δύναμη εἶναι ὕπουλος. Παίρνει πολλές ὀψεις και συχνὰ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῆς εὐχαρίστησης πού νιώθουμε μὲ τὸ νά κάνουμε αὐτὸ πού πιστεύουμε πὼς εἶναι καλὸ γιὰ τοῦς ἄλλους. Πολλὲς φορές, ὁμως, παρεμβάλλεται και ἕνα ἄλλο στοιχεῖο. Ἐδ «κάνε τὸ καλὸ» στοὺς ἀνθρώπους γενικά, σημαίνει νά τοῦς ἀποστερεῖς κάποια εὐχαρίστηση: τὸ πιὸ τὸ ἢ τὴ χαρτοπαιξία ἢ τὴν τεμπελιά ἢ κάτι ἄλλο. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει σὲ μεγάλου βαθμοῦ τὴν κοινωνικὴ ἠθική. Πρόκειται γιὰ τὸ φθόγο πού νιώθουμε γιὰ κείνους πού βρίσκονται σὲ θέση νά διαπράττουν ἀμαρτήματα τὰ ὁποῖα ἡμεῖς δὲν πρέπει νά κάνουμε, ἀν θέλουμε νά ἔχουμε τὴν ἐκτίμησή τῶν φίλων μας. Λόγου χάρι, ἔκεινοι πού ψηφίζουν γιὰ νά θεσπιστεῖ ἕνας νόμος πού ἀπαγορεύει τὸ κάπνισμα (τέτιοι νόμοι ὑπάρχουν ἢ ὑπῆρχαν

σὲ ἀρκετὲς ἀμερικανικὲς πολιτείες) προφανῶς δὲν εἶναι καπνιστὲς, καὶ γι' αὐτοὺς ἡ εὐχαρίστηση ποὺ ἀπολαμβάνουν οἱ ἄλλοι μὲ τὸ κάπνισμα ἀποτελεῖ πηγὴ πόνου. Ἄν νομίζουν πῶς οἱ πρώην μαγιώδεις καπνιστὲς θὰ τοὺς στείλουν μιὰ ἀντιπροσωπεία γιὰ νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ ποὺ τοὺς ἀπάλλαξαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ βρωμερὴ συνήθεια, τὸ πιθανότερο εἶναι πῶς θὰ ἀπογοητευθοῦν. Καὶ τότε θὰ ἀρχίσουν νὰ σκέφτονται πῶς θυσιάσανε τὴ ζωὴ τους γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ, καὶ ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν κάθε λόγο νὰ τοὺς εἶναι εὐγνώμονες γιὰ τὶς καλοκάγαθες δραστηριότητές τους, εἶναι οἱ τελευταῖοι ποὺ δείχνουν καὶ τὴν παραμικρὴ εὐγνωμοσύνη.

Τὴν ἴδια συμπεριφορὰ τηροῦσαν ἄλλοτε οἱ κυρίες ἀπέναντι στοῦ ὑπηρετικῆ τους προσωπικῆ, γιὰ νὰ διαφυλάξουν τὴν ἠθικὴ τους. Στὶς μέρες μας, ὅμως, τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπηρετικῆ προσωπικῆ ἔχει φτάσει σὲ τέτια ὀξύτητα, ποὺ δὲν εἶναι καὶ πολὺ συνηθισμένον νὰ βλέπουμε νὰ ἐκδηλώνεται μιὰ τέτια μορφὴ καλοσύνης ἀπέναντι στὶς ὑπηρετίες.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ ἀνώτερα πολιτικὰ ἀξιώματα. Ὁ πολιτικὸς ποὺ συγκέντρωσε σιγὰ - σιγὰ στὰ χέρια του ὅλες τὶς ἐξουσίες γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιήσῃ ὑψηλοὺς καὶ εὐγενικοὺς σκοποὺς ποὺ τὸν ὑποχρέωσαν νὰ παρατήσῃ ὅλες τὶς ἀνέσεις τῆς ζωῆς καὶ νὰ μπεῖ στὸ στίβο τῆς πολιτικῆς, θὰ νιώθει μεγάλη ἐκπληξὴ μὲ τὴν ἀχαριστία τῶν ἀνθρώπων ποὺ καταφέρονται ἐναντίᾱ του. Δὲν περνάει ποτὲ ἀπὸ τὸ μυαλὸ του ἡ ἰδέα πῶς τὸ ἔργο του κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει γιὰ κίνητρό του τὸ δημόσιο συμφέρον, ἢ ὅτι εἶναι δυνατὸ οἱ δραστηριότητές του νὰ ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ διευθύνει. Οἱ φράσεις ποὺ τόσο συχνὰ χρησιμοποιοῦν ἀπὸ τὸ βῆμα ἢ στὸν κομματικὸ τύπο ἔφτασαν σιγὰ - σιγὰ νὰ τοῦ φαίνονται σὰν οἱ μόνες ἀλήθειες καὶ ἔφτασε νὰ θεωρεῖ τὴν κομματικὴ ρητορικὴ σὰν αὐθεντικὴ ἀνάλυση τῶν κινήτρων. Ἀηδισμένος καὶ ἀπογοητευμένος, ἀποσύρεται ἀπὸ τὸν κόσμον ὅταν πιά ὁ κόσμος τὸν ἀπομονώσῃ, καὶ μετανιώγει ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του σὲ ἓνα τόσο ἀχάριστο ἔργο, ὅπως ἡ ἐπιδίωξη τοῦ κοινῆ συμφέροντος.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ βγαίνουν τέσσερα γενικὰ συμπεράσματα, ποὺ ἂν ἡ ἀλήθεια τους κατανοηθεῖ σωστά, μπορεῖ νὰ

ἀποτελέσουν ἀποτελεσματικό φάρμακο ἐνάντια στή μανία καταδιώξεως. Τὸ πρῶτο εἶναι: Ἕως μὴ ξεχνᾶμε πὼς τὰ κίνητρά μας δὲν εἶναι πάντα τόσο ἀλτρουϊστικά ὅσο φαίνονται σὲ μᾶς τοὺς ἴδιους. Τὸ δεῦτερο εἶναι: Ἕως μὴ ὑπερτιμᾶμε τὶς ἀρετὲς μας. Τὸ τρίτο εἶναι: Μὴ περιμένουμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους νὰ ἐνδιαφερθοῦν πολὺ γιὰ μᾶς, ἀκριβῶς ὅπως κάνουμε καὶ μεῖς γι' αὐτούς. Καὶ τὸ τέταρτο εἶναι: Ἕως μὴ περνᾶει ἀπὸ τὸ μυαλό μας πὼς οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι μᾶς σκέφτονται καὶ τόσο, ὥστε νὰ ἔχουν κάποια εἰδικὴ ἐπιθυμία νὰ μᾶς καταδιώξουν. Θὰ ἀναφερθῶ μὲ λίγα λόγια σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ συμπεράσματα.

Σχετικὰ μὲ τὰ κίνητρα τῆς δραστηριότητάς τους, θὰ πρέπει νὰ δυσπιστοῦν ἰδιαίτερα ὁ φιλόανθρωπος καὶ ἐκείνος πὺ διευθύνει κάποιον τομέα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔχουν ἕνα δικό τους δράμα γιὰ τὸ πὼς θάπρεπε νάναί ὁ κόσμος ἢ ἕνα μέρος τοῦ κόσμου, καὶ φαντάζομαι, πολλές φορές σωστά, πολλές φορές λαθεμένα, πὼς πραγματοποιώντας τὸ δράμά τους, θὰ προσφέρουν μεγάλες ὑπηρεσίες στήν ἀνθρωπότητα. Δὲ σκέφτονται ὁμως πὼς τὰ ἄτομα πάνω στὰ ὁποῖα ἐπιδρᾶ ἡ δράση τους ἔχουν καὶ αὐτὰ τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει τὸ καθένα τὴ δική του ἀποψη σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος τοῦ κόσμου πὺ ἐπιθυμεῖ. Ὁ ἄνθρωπος πὺ διευθύνει ἕνα τομέα εἶναι σίγουρος πὼς τὸ δράμά του εἶναι τὸ σωστὸ καὶ πὼς τὸ ἀντίθετο εἶναι λαθεμένο. Ὡστόσο, ἡ ὑποκειμενικὴ του βεβαιότητα δὲν τοῦ παρέχει καμιά ἀπόδειξη πὼς ἀντικειμενικὰ ἔχει δίκιο. Ἀκόμη, ἡ βεβαιότητά του αὐτὴ προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση πὺ νιώθει βλέποντας τὶς ἀλλαγές πὺ πραγματοποιεῖ ὁ ἴδιος. Στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ τὴν ἐξουσία, ὑπάρχει καὶ ἕνα ἄλλο κίνητρο πὺ ἐνεργεῖ ἔντονα: ἡ ματαιοδοξία. Ὁ ἰδεαλιστὴς μὲ τὶς ὑψηλές ἰδέες πὺ θέτει ὑποψηφιότητα βουλευτῆ —στὸ θέμα αὐτὸ μιλῶ ἀπὸ προσωπικὴ πείρα— μένει κατάπληκτος μπροστὰ στὸν κυνισμό τῶν ψηφοφόρων, πὺ πιστεύουν πὼς μοναδικό του κίνητρο εἶναι νὰ ἀποκτήσει τὸν τίτλο τοῦ βουλευτῆ. Ὄταν τερματιστεῖ ὁ ἐκλογικὸς ἀγώνας καὶ βρεῖ καιρὸ νὰ σκεφτεῖ, τότε μπορεῖ νὰ δεῖ πὼς στὸ κάτω - κάτω οἱ ψηφοφόροι μπορεῖ νὰ ἔχουν δίκιο. Ὁ ἰδεαλισμὸς δίνει καὶ στὰ πιὸ ἀπλά κίνητρα τὶς πιὸ παράξενες ὄψεις, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ, ὀρισμένα στοιχεῖα κυνισμοῦ

δὲ ζημιώνουν τοὺς πολιτικούς μας. Ἡ συμβατική ἠθικὴ ἀπαιτεῖ ἓνα βαθμὸ ἀλτρουϊσμοῦ ποὺ πολὺ σπάνια μπορεῖ νὰ φτάσει ἢ ἀνθρώπινη φύση, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ περηφανεύονται γιὰ τὴν ἀρετὴ τους, φαντάζονται συχνὰ πὼς ἔχουν πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ ἀπρόσιτο ἰδανικό. Στὴ μεγάλη τους πλειονότητα, οἱ πράξεις μας, ἀκόμη καὶ τῶν πιδ εὐγενικῶν προσώπων, ἔχουν ἐγωκεντρικὰ κίνητρα, αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ μᾶς στενοχωρεῖ, γιατί ἂν τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικά, τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιζήσει. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ περνοῦσε τὸν καιρὸ του φροντίζοντας νὰ τρέφονται οἱ ἄλλοι καὶ θὰ ξεχνοῦσε νὰ θρέψει τὸν ἑαυτό του, θὰ πέθαινε. Μπορεῖ, φυσικά, νὰ τρώει κάτι μὲ τὸ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ ἀνακτήσει τὶς ἀπαραίτητες δυνάμεις γιὰ νὰ ριχτεῖ καὶ πάλι στὴ μάχη ἐνάντια στοὺς κακὸ, εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν θὰ χῶνευε κανονικὰ τρώγοντας μὲ τέτιο κίνητρο, καθὼς ἡ ἔκκριση τοῦ σάλιου κατὰ τὸ μάσημα δὲ θὰ ἦταν ἐπαρκής. Ἔτσι, εἶναι προτιμότερο νὰ τρώει ὁ ἄνθρωπος μόνο γιὰ τὴν ἀπόλαυση ποὺ δίνει τὸ φαγητό του, παρὰ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ἔχοντας σὰ μοναδικὸ κίνητρο τὴν ἐπιθυμία του γιὰ τὸ γενικὸ καλό.

Καὶ αὐτὸ ποὺ ἰσχύει γιὰ τὸ φαγητό, ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Ὅσα κάνουμε, πρέπει νὰ γίνονται σωστὰ μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς κάποιου ζήλου, καὶ ὁ ζήλος εἶναι κάτι τὸ δύσκολο χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐγωκεντρικὸ κίνητρο. Στὰ ἐγωκεντρικὰ κίνητρα θὰ μπορούσα νὰ συμπεριλάβω ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν πρόσωπα συνδεδεμένα οἰολογικὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, ὅπως τὸ κίνητρο ποὺ ὤθει τὸν ἄντρα νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιά του μπροστὰ στοὺς ἐχθρούς. Ὁ βαθμὸς αὐτοῦ ἀλτρουϊσμοῦ ἀνήκει στὴν ὀμαλὴ ἀνθρώπινη φύση, ἀλλὰ ὁ βαθμὸς ποὺ ἀπαιτεῖ ἢ συμβατικὴ ἠθικὴ ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ γι' αὐτὸ ἢ πραγματικὴ προσφορά του σπανίζει πάρα πολὺ. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχουν ὑψηλὴ γνώμη γιὰ τὴν ἠθικὴ τους ὑπεροχή, πρέπει νὰ πειστοῦν πὼς ἔχουν φτάσει σὲ ἓνα βαθμὸ ἀνιδιοτέλειας ποὺ ἢ πραγματοποίησή του εἶναι ἀπίθανη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἢ προσπάθειά τους νὰ γίνουν ἅγιοι ἔχει τελικὰ σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ αὐταπάτη τέτιου εἴδους, ποὺ εὐκολὰ ὁδηγεῖ στὴν μανία καταδιώξεως.

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τέσσερα συμπεράσματά μας, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἀσύνητο νὰ ὑπερεκτιμοῦμε τὶς ἀρετὲς μας, ἔχει ἀναπτυχθεῖ λεπτομερειακᾶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴν, μὲ τὰ ὅσα εἶπαμε παραπάνω. Πρέπει ὁμοίως νὰ μὴν ὑπερεκτιμοῦμε ὄχι μόνον τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν μας, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετὲς μας. Ὁ θεατρικὸς συγγραφεὺς πού τὰ ἔργα του ποτὲ δὲν ἔχουν ἐπιτυχία, θὰ πρέπει νὰ σκεφτεῖ ψύχραιμα τὴν ὑπόθεσιν μήπως πρόκειται γιὰ ὄχι καλὰ ἔργα. Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείει τὴν ἀποψη αὐτὴν ὡς ὀλίγη ἀβάσιμη. Ἐάν διαπιστώσῃ πῶς συμφωνεῖ μὲ τὰ γεγονότα, τότε θὰ πρέπει, ὡς ἐπαγωγικὸς φιλόσοφος, νὰ τὴν υἱοθετήσῃ. Εἶναι ἀλήθεια πῶς στὴν ἱστορίαν ὑπῆρξαν πολλὲς περιπτώσεις μὴ ἀναγνωρισμένης ἀξίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁμοίων εἶναι συντριπτικᾶ μικρότερος σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν περιπτώσεων ἀναγνώρισης τῆς ἀσημαντότητας. Ἐάν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι μεγαλοφυΐα πού δὲν τὴν ἀναγνωρίζει ἡ ἐποχὴ του, θὰ κάνει πολὺ καλὰ νὰ συνεχίσει τὸ δρόμον του παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἀναγνώρισης. Ἐάν ὁμοίως δὲν ἔχει ταλέντον καὶ πρόκειται γιὰ ἄνθρωπον ματαιόδοξον, καλὰ θὰ κάνει νὰ μὴ συνεχίσει. Δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ μάθει κανεὶς σὲ ποιᾶν ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίας ἀνήκει, ἂν βασανίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ δημιουργεῖ παραγνωρισμένα ἀριστουργήματα. Ἐάν ἀνήκετε στὴν πρώτη κατηγορίαν, ἡ ἐπιμονὴ σας εἶναι ἠρωϊκὴ. Ἐάν ἀνήκετε στὴν δευτέραν, εἶναι γελοία. Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατόν σας, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ μαντέψῃ κανεὶς σὲ ποιᾶν κατηγορίαν ἀνήκετε. Στὸ μεταξύ, ὑπάρχει ἓνα κριτήριον ἂν ὄχι ἀλάθητον, τουλάχιστον σημαντικό, μὲ τὸ ὁποῖον θὰ μπορούσατε νὰ κρίνετε τὸν ἑαυτὸν σας, ἂν νομίζετε πῶς εἴσατε μεγαλοφυΐαν ἐνῶ οἱ φίλοι σας σᾶς θεωροῦν μετριότητα. Τὸ κριτήριον εἶναι τοῦτο: δημιουργεῖτε ἐπειδὴ νιώθετε μέσα σας τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκφράσετε ὁρισμένους ἰδέας ἢ αἰσθήματα, ἢ παρακινεῖσθε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ σᾶς χειροκροτήσουν; Στὸν πραγματικὸν καλλιτέχνην ἡ ἐπιθυμία γιὰ χειροκρότημα, μολοντί ὑπάρχει συνήθως ἔντονον, κατέχει δευτερεύουσαν θέσιν, μὲ τὴν ἔννοιαν πῶς ὁ καλλιτέχνης ἐπιθυμεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ὁρισμένον εἶδος ἔργου, καὶ ἐλπίζει πῶς τὸ ἔργον του μπορεῖ νὰ χειροκροτηθῇ, δὲν πρόκειται ὁμοίως νὰ μεταβάλλῃ τὸ στυλ του στὴν περίπτωσιν πού δὲν θὰ ὑπάρξουν χειροκροτήματα. Ἐκτὸς τοῦ ἄλλου

μέρος, ὁ ἄνθρωπος πού ἡ ἐπιθυμία του γιά χειροκρότημα ἀποτελεῖ τὸ κύριο κίνητρό του, δὲ νιώθει καμιὰ δύναμη μέσα του πού νὰ τὸν σπρώχνει νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος ἐκφρασης, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ κάνει κάτι ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ἂν δὲν καταφέρει νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιδοκιμασία μὲ τὴν τέχνη του, καλύτερα θὰ εἶναι νὰ παραιτηθεῖ. Καί, μιλώντας γενικότερα, ὅποια γραμμὴ κι ἂν ἀκολουθεῖτε στὴν ζωὴ σας, ἂν διαπιστώσετε πὼς οἱ ἄλλοι δὲν ἐκτιμοῦν τίς ἱκανότητές σας τὸ ἴδιο ὅπως τίς ἐκτιμᾶτε ἐσεῖς ὁ ἴδιος, μὴν ἔχετε καὶ τόσο μεγάλη βεβαιότητα ὅτι ἐκεῖνοι λαθεύουν. Ἄν ἀφήσετε τὸν ἑαυτό σας νὰ πιστέψει κάτι τέτιο μπορεῖ εὐκολὰ νὰ σᾶς ἐντυπωθεῖ ἢ πεποίθησι πὼς ὑπάρχει κάποια συνωμοσία πού σκοπὸ ἔχει νὰ μὴν ἐπιτρέψει τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας σας, καὶ ἡ πεποίθησι αὐτὴ μπορεῖ σίγουρα νὰ ἀποτελέσει πηγὴ δυστυχίας. Ἡ ἀναγνώριση πὼς ἡ ἀξία σας δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο ἐλπίζατε, μπορεῖ γιὰ λίγο διάστημα νὰ εἶναι περισσότερο ὀδυνηρὴ, πρόκειται ὅμως γιὰ ἓνα πόνον πού μπορεῖ νὰ γιαιτρεφτεῖ καὶ νὰ ἐπακολουθήσει καὶ πάλι ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ.

Τὸ τρίτο συμπέρασμά μας ἀναφέρει πὼς δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε πολλὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Οἱ ἡλικιωμένες ἀνάπηρες κυρίες ἀπαιτοῦν συνήθως νὰ θυσιάσει τὴ ζωὴ της μιὰ ἀπὸ τίς κόρες της ἐκτελώντας καθήκοντα νοσοκόμας, γιὰ νὰ τὴν περιποιηταῖ, ἐγκαταλείποντας ἀκόμη καὶ τὴν ιδέα τοῦ γάμου. Αὐτὸ σημαίνει τὸ νὰ περιμένεις ἀπὸ κάποιον ἄλλο ἓνα βαθμὸ ἀλτρουϊσμοῦ πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν λογικὴ, ἀφοῦ ἡ ζημιὰ πού θὰ ὑποστεῖ ὁ ἀλτρουϊστὴς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ κέρδος τοῦ ἐγωιστῆ. Στίς σχέσεις μας μὲ τοὺς ἄλλους, ἰδιαίτερα μὲ ἐκείνους πού εἶναι πιὸ κοντινοὶ καὶ πιὸ ἀγαπητοὶ μας, εἶναι ἀπαραίτητο, ἂν καὶ ὄχι πάντα εὐκολο, νὰ θυμόμαστε πὼς ὀλέπουν τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ δική τους σκοπιὰ καὶ τὴ σχέση μὲ τὸ ἐγὼ τους, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ δική μας σκοπιὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ δικό μας ἐγὼ. Ἀπὸ κανένα δὲν πρέπει νὰ ζητᾶμε νὰ ξεστρατίσει ἀπὸ τὸν κύριο δρόμον τῆς ζωῆς του γιὰ χατίρι κάποιου ἄλλου. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ τόσο μεγάλη ἀφοσίωση, πού ἀκόμη καὶ οἱ μεγαλύτερες θυσιές νὰ φαίνονται φυσικές. Ἄν ὅμως δὲν εἶναι φυσικές, δὲ θὰ πρέπει νὰ γίνονται, καὶ δὲν πρέπει νὰ κατηγοροῦμε κανένα ἐπειδὴ

δὲν τις προσφέρει. Πολὺ συχνά, ἢ συμπεριφορὰ πού ἀποδοκιμάζουμε στοὺς ἄλλους δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ λογικὴ ἀντίδραση τοῦ φυσικοῦ ἐγωισμοῦ ἐνάντια στὴ ληστρικὴ ἀρπαχτικότητα ἐνὸς προσώπου, πού ὁ ἐγωισμὸς του ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀνεκτὸ ὄριο.

Τὸ τέταρτο συμπέρασμα πού ἀναφέραμε τονίζει πὼς πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι οἱ ἄλλοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἄτομό μας πολὺ λιγότερο ἀπ' ὅσο ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Τὸ θῦμα τῆς παθολογικῆς μανίας καταδιώξεως φαντάζεται ὅτι ἓνα σωρὸ ἀνθρώποι, πού εἶναι στὴν πραγματικότητά ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὶς ἀσχολίες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά τους, ἐπιδίδονται ἀδιάκοπα σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ βλάψουν τὸν ἄμοιρο ψυχοπαθῆ. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, τὸ θῦμα μιᾶς ἐλαφρᾶς μανίας καταδιώξεως βλέπει πὼς οἱ πράξεις τῶν ἄλλων ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἄτομό του, πράγμα πού δὲ συμβαίνει στὴν πραγματικότητά. Φυσικά, ἡ ἰδέα αὐτὴ κολακεύει τὴ ματαιοδοξία του. **Θ**ὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἀληθινὴ, ἀν ἦταν μιὰ κάπως μεγάλη προσωπικότητα. Ἐπὶ ὀλόκληρα χρόνια, οἱ ἐνέργειες τῆς βρετανικῆς κυβέρησης κατέτειναν κατὰ κύριο λόγο στὸ πὼς θὰ ἐξουδετερωθεῖ ὁ Ναπολέοντας. Ὅταν, ὅμως, ἓνα πρόσωπο χωρὶς καμιὰ εἰδικὴ σπουδαιότητα φαντάζεται πὼς οἱ ἄλλοι σκέφτονται προσωπικὰ τὸ ἄτομό του, βρίσκεται στὸ δρόμο πού ὁδηγεῖ στὴν τρέλα. Βγάζετε, ἄς ποῦμε, ἓνα λόγο σὲ κάποιον δημόσιον γεῦμα. Στὶς ἐφημερίδες ἐμφανίζονται οἱ φωτογραφίες τῶν ἄλλων ὁμιλητῶν, ὄχι ὅμως καὶ ἡ δική σας. Πὼς θὰ τὸ ἐξηγήσετε αὐτό; Ἀσφαλῶς θὰ πεῖτε πὼς δὲν ὑφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἄλλοι ὁμιλητὲς θεωρήθηκαν περισσότερο σπουδαῖοι. **Θ**ὰ τὸ ἀποδώσετε στὸ ὅτι οἱ ἐκδότες τῶν ἐφημερίδων ἔδωσαν ἐντολὲς νὰ σᾶς ἀγνοήσουν. Καὶ γιατί ἔδωσαν αὐτὲς τὶς ἐντολές; Ἀσφαλῶς ἐπειδὴ φοβοῦνται τὴ σπουδαιότητά σας. **Μ**' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ παράλειψη τῆς φωτογραφίας σας μετατρέπεται ἀπὸ προσβολὴ σὲ αὐτοκολακεία. Ἡ αὐταπάτη, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ στέρεη εὐτυχία. Στὸ βάθος τοῦ μυαλοῦ σας θὰ ξέρετε ὅτι τὰ γεγονότα εἶναι διαφορετικά, καὶ γιὰ νὰ μπορέσετε νὰ τὸ ἀποκρῦψετε αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτό σας ὅσο εἶναι δυνατό, εἴσαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπινοεῖτε συνέχεια φανταστικὲς ὑποθέσεις. Ἡ προσπάθεια πού καταβάλλετε προσπα-

θώντας να πιστέψετε τις υποθέσεις αυτές, θα προκαλέσει στο τέλος καταθλιπτική ξηταση. Και καθώς σ'ας κάνουν να πιστέψετε ότι είσατε τὸ ἀντικείμενο μιᾶς γενικῆς ἐχθρότητας, ὁ μόνος τρόπος διάσωσης τοῦ αὐτοσεβασμοῦ σας εἶναι νὰ γιώσετε τὸ πολὺ ὀδυνηρὸ αἶσθημα πὼς βρίσκεσθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν κόσμο.

Κάθε ἱκανοποίηση ποὺ βασίζεται στὴν αὐταπάτη εἶναι σαθρή, καί, ὅσο δυσάρεστη καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀλήθεια, εἶναι προτιμότερο νὰ τὴν ἀντικρύζετε κατὰ πρόσωπο, νὰ συνηθίσετε πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, καὶ νὰ ἀρχίσετε νὰ φτιάχνετε τὴ ζωὴ σας σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια αὐτή.

Ὁ φόβος τῆς κοινῆς γνώμης

Λίγοι ἄνθρωποι μποροῦν νὰ εἶναι εὐτυχημένοι ἂν ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους γιὰ τὸν κόσμο δὲν ἐπιδοκιμάζονται ἀπὸ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν κοινωνικὲς σχέσεις, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους συναναστρέφονται. Μιὰ ἰδιομορφία τῶν σύγχρονων κοινοτήτων εἶναι ὅτι χωρίζονται σὲ στρώματα πού διαφέρουν ἔντονα μεταξύ τους ὡς πρὸς τὰ ἤθη καὶ τὶς πεποιθήσεις τους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἄρχισε μὲ τὴ Μεταρρύθμιση ἢ ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε μὲ τὴν Ἀναγέννηση, καὶ ἀπὸ τότε συνέχισε νὰ γίνεται πιδ ἔντονη. Ὑπῆρχαν Προτεστάντες καὶ Καθολικοὶ πού εἶχαν διαφορὲς μεταξύ τους ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴ θεολογία ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πρακτικὰ θέματα. Ὑπῆρχαν ἀριστοκράτες, στοὺς ὁποίους ἐπιτρέπονταν διάφορες ἐνέργειες πού δὲν ἦταν ἀνεκτὲς ἀνάμεσα στὴν ἀστική τάξη. Ἐπειτα, παρουσιάστηκαν οἱ λατιτουδιναριοὶ (αὐτοὶ πού εἶχαν ἐλευθερία ἀντιλήψεων στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα) καὶ οἱ ἐλεύθεροὶ στοχαστές, πού δὲν ἀναγνώριζαν κανένα θρησκευτικὸ καθῆκον. Στὴν ἐποχὴ μας, σ' ὅλη τὴν εὐρωπαϊκὴ ἡπειροὺς ὑπάρχει ἕνας ἔντονος διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στοὺς σοσιαλιστὲς καὶ στοὺς ἄλλους, πού καλύπτει ὄχι μόνο τὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς. Στὶς ἀγγλόφωνες χῶρες οἱ διαφορὲς αὐτὲς εἶναι πολυάριθμες. Ὅρισμένες κοινωνικὲς ὁμάδες θαυμάζουν τὴν τέχνη, ἐνῶ ἄλλες τὴ θεωροῦν ἔργο τοῦ σατανᾶ, ἰδιαίτερα ἂν εἶναι σύγχρονη. Γιὰ μερικὲς ὁμάδες, ἡ ἀφοσίωση στὴν αὐτοκρατορία εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀρετὴ, ἐνῶ ἄλλες τὴ θεωροῦν κακία καὶ ἄλλες πάλι ἀνοησία. Οἱ συντηρητικοὶ θεωροῦν τὴ μοιχεία σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ χειρότερα ἐγκλήματα, ἐνῶ μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἂν δὲν τὴν ἐπικροτοῦν, τουλάχιστον τὴν συγχωροῦν. Στους Καθολικοὺς ἀπαγορεύεται ἀπόλυτα τὸ διαζύγιο, ἐνῶ οἱ περισσότεροι μὴ Καθολικοὶ τὸ δέχονται: σὰν ἀνακούφιση ἀπὸ τὸν ἔγγαμο βίο.

Χάρη σέ όλες αυτές τις διαφορές, ένα άτομο με ορισμένες προτιμήσεις και πεποιθήσεις μπορεί να θεωρηθεί πρακτικά απόβλητος ζώντας σε μια ορισμένη κοινωνική ομάδα, ενώ σε μια άλλη κοινωνική ομάδα θα γινόταν δεκτός σαν ένας συνηθισμένος άνθρωπος. Μεγάλο μέρος της δυστυχίας, ιδιαίτερα ανάμεσα στη νεολαία, προκαλείται ακριβώς απ' αυτό. Ένας νέος ή μια νέα συλλαμβάνει κατά κάποιο τρόπο ιδέες που κυκλοφορούν γύρω του. Διαπιστώνει, όμως, ότι οι ιδέες αυτές αποτελούν ανάθεμα για το ιδιαίτερο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει. Έτσι, είναι εύκολο για τους νέους να νομίζουν ότι το δικό τους περιβάλλον, με το οποίο έχουν συνηθίσει, αντιπροσωπεύει ολόκληρο τον κόσμο. Δύσκολα μπορούν να πιστέψουν ότι, σ' έναν άλλον τόπο ή ένα άλλο κοινωνικό στρώμα, οι αντιλήψεις που δεν τολμούν να ομολογήσουν από το φόβο μήπως θεωρηθούν υπερβολικά διεφθαρμένοι, γίνονται αποδεκτές σά συνηθισμένα πράγματα της εποχής. Έτσι, έχοντας άγνοια του κόσμου, υποφέρουν από μια μεγάλη και άδικαιολόγητη δυστυχία, που κάποτε διαρκεί μονάχα όσο είναι νέοι, αλλά πολλές φορές και σ' ολόκληρη τη ζωή τους. Η απομόνωση αυτή δεν αποτελεί μόνο πηγή λύπης αλλά έχει επίσης σαν αποτέλεσμα μια μεγάλη σπατάλη ενέργειας, στην περιττή προσπάθεια να διατηρήσουν την πνευματική τους ανεξαρτησία μέσα σ' ένα έχθρικό περιβάλλον, και στις 99 από τις 100 περιπτώσεις, τους κάνει να γιώθουν κάποια άτολμία στο να ακολουθήσουν τις ιδέες τους μέχρι τις λογικές συνέπειές τους. Μέχρι να κυκλοφορήσουν τα βιβλία τους, οι αδελφές Μπροντέ δεν είχαν συναντήσει κανένα που να είχε τις ίδιες ιδέες μ' αυτές. Αυτό δεν επηρέασε καθόλου την Έμιλυ, που ήταν ήρωικός και μεγαλόψυχος χαρακτήρας, σίγουρα όμως επηρέασε αρκετά τη Σαρλότ, που παρά το ταλέντο της, διατήρησε σε μεγάλο βαθμό τις απλοϊκές αντιλήψεις της κουβερνάντας. Ο Μπλέικ έζησε, όπως και η Έμιλυ Μπροντέ, σε αυστηρή ψυχική απομόνωση, ήταν όμως, όπως και εκείνη, αρκετά μεγάλο πνεύμα, ώστε να ξεπεράσει τις κακές επιδράσεις της απομόνωσης, καθώς ήταν πάντα βέβαιος πως αυτός είχε δίκιο και οι επικριτές του άδικο. Η στάση του απέναντι στην κοινή γνώμη εκφράζεται με τους ακόλουθους στίχους:

Ἄπ' ὄλους ὄσους γνῶρισα ὡς τῶρα στὴ ζωὴ μου,
ἔναν δὲν ἔσιχάθηκα μὲ τ' ὄνομα Φουζέλη.
Ἦτανε Τοῦρκος καὶ Ὀθριός. Μὰ τάχα τί σᾶς μέλει
ποιόν ἔχω φίλο ἢ ὄχτρο, ἀδέλφια, χριστιανοὶ μου.

Λίγοι ὑπάρχουν πού ἔχουν μέσα τους τόση δύναμη. Γιὰ νὰ μποροῦν ὄλοι σχεδόν οἱ ἄνθρωποι νὰ νιώσουν τὴν εὐτυχία, τοὺς εἶναι ἀπαραίτητο ἔνα περιβάλλον μὲ κατανόηση. Φυσικά, γιὰ τὴν πλειονότητα, τὸ περιβάλλον πού τυχαίνει νὰ ζοῦν δείχνει κατανόηση γι' αὐτοὺς. Στὰ νεανικά τους χρόνια διαποτίζονται μὲ τίς προκαταλήψεις πού ἐπικρατοῦν στὸ περιβάλλον αὐτό, καὶ ἐνστικτώδεια προσαρμόζονται στίς πεποιθήσεις καὶ τὰ ἔθιμα πού βρίσκουν νὰ ἀσκοῦνται γύρω τους. Γιὰ τὴ μεγάλη, ὄμως, μειονότητα στὴν ὄποια περιλαμβάνονται πρακτικά ὄλοι ὄσοι συμβαίνει νὰ ἔχουν πνευματική ἢ καλλιτεχνική ἀξία, ὄ τρόπος αὐτὸς προσαρμογῆς εἶναι ἀδύνατος. Ἔνα ἄτομο πού γεννήθηκε σὲ κάποια ἐπαρχιακὴ πόλη συναντᾶει ἀπὸ τὰ πρῶτα του ὄήματα παντοῦ τὴν ἐχθρότητα πρὸς καθετί πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνοδο. Ἄν θέλει νὰ διαβάσει σοβαρὰ βιβλία, τὰ ἄλλα παιδιὰ τὸν περιφροῦν καὶ οἱ δάσκαλοί του τοῦ λένε πῶς τέτια ἔργα εἶναι ἀνώφελα. Ἄν δείχνει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τέχνη, οἱ συνομήλικοί του τὸν θεωροῦν ὄνειροπαρμένο καὶ οἱ μεγαλύτεροί του ἀνήθικο. Ἄν ἐκδηλώσει τὴν προτίμησή του σὲ μιὰ κάπως ἀξιοπρεπῆ σταδιοδρομία, ὄχι τόσο συνηθισμένη στὸν κύκλο πού ἀνήκει, τοῦ λένε πῶς ἔχουν πάρει τὰ μυαλά του ἀέρα, καὶ πῶς αὐτὸ πού ἦτανε καλὸ γιὰ τὸν πατέρα του πρέπει νὰ εἶναι καλὸ καὶ γι' αὐτόν. Ἄν δείχνει κάποια τάση νὰ ἐπικρίνει τίς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις ἢ τίς πολιτικὲς πεποιθήσεις τῶν γονιῶν του, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ βρεθεῖ σὲ μεγάλες φασαρίες. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἢ περίοδος τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας εἶναι γιὰ τοὺς περισσότερους νέους καὶ νέες πού ἔχουν κάποια ἀξία, περίοδος μεγάλης δυστυχίας. Γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν ἀπλοϊκῶν συντρόφων τους μπορεῖ νὰ εἶναι περίοδος χαρᾶς καὶ εὐθυμίας, ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ νέοι καὶ νέες ἐπιθυμοῦν κάτι πιὸ σοβαρὸ, κάτι πού δὲν μποροῦν νὰ τὸ βροῦν οὔτε ἀνάμεσα στοὺς μεγαλύτερους τους οὔτε ἀνάμεσα στοὺς συνομήλικούς τους μέσα

στην κοινωνική ομάδα που έτυχε να γεννηθούν.

Όταν οί νέοι αυτοί πάγε στο πανεπιστήμιο, θα συναντήσουν προφανώς αδελφές ψυχές με τις ίδιες αντιλήψεις και θα περάσουν μερικά χρόνια μεγάλης ετυχίας. "Αν είναι αρκετά τυχεροί, μπορεί, τελειώνοντας το πανεπιστήμιο, να πετύχουν καμιά καλή δουλειά, που να τους παρέχει και πάλι τη δυνατότητα να κάνουν συντροφιά με ομοϊδεάτες τους. Ένας έξυπνος άνθρωπος που ζει σε μιὰ μεγάλη πόλη όπως το Λονδίνο ή τη Νέα Υόρκη, μπορεί γενικά να βρει μιὰ ομάδα με τις ίδιες αντιλήψεις μέσα στην οποία να μην είναι υποχρεωμένος να προβαίνει σε συμβιβασμούς ή να υποκρίνεται. "Αν όμως ή δουλειά του τον υποχρεώνει να ζει σε κάποια μικρότερη πόλη, και ακόμα περισσότερο, αν του είναι απαραίτητο να διατηρήσει την εκτίμηση τών κοινών ανθρώπων, όπως συμβαίνει, λόγου χάρη, με ένα δικηγόρο ή γιατρό, μπορεί να υποχρεωθεί σε όλη του τη ζωή να κρύβει τις πραγματικές του προτιμήσεις και πεποιθήσεις από τους περισσότερους ανθρώπους που συναναστρέφεται καθημερινά. Αυτό αληθεύει ιδιαίτερα στην Αμερική, που είναι μιὰ τόσο εκτεταμένη χώρα. Στις πιά άπίθανες περιοχές της, το βορρά, το νότο, την ανατολή, και τη δύση, συναντάμε μοναχικά άτομα που ξέρουν μόνον από τα βιβλία πώς υπάρχουν άλλοι τόποι, όπου δέ θα έχουν τόση μοναξιά. Δέν έχουν καμιά πιθανότητα να ζήσουν σ' αυτούς τους τόπους, και πολύ σπάνια τους συμβαίνει να έχουν την ευκαιρία μιὰς ευχάριστης συζήτησης με ομοϊδεάτη τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ή πραγματική ετυχία είναι άπρόσιτη σε όσους έχουν μικρότερη μεγαλοσύνη από ένα Μπλέικ ή μιὰ Έμιλυ Μπροντέ. Για να μπορέσουν να φτάσουν ως την ετυχία αυτή, πρέπει να βρεθεί κάποιος τρόπος να περιορίσουν ή να ξεφύγουν από την τυραννία τής κοινής γνώμης, έτσι που τα μέλη τής πνευματικής μειονότητας να μπορέσουν να συναντήσουν το ένα το άλλο και να χαρουν ό ένας τη συντροφιά του άλλου.

Υπάρχουν αναρίθμητες περιπτώσεις όπου μιὰ άδικαιολόγητη δειλία κάνει τα πράγματα χειρότερα απ' όσο είναι. Η κοινή γνώμη είναι πάντα περισσότερο τυραννική απέναντι σ' εκείνους που τη φοβούνται φανερά, παρά απέναντι σ' εκείνους που δείχνουν

ἀδιαφορία γι' αὐτήν. Ἕνας σκύλος γαυγίζει πιὸ δυνατὰ καὶ δαγκώνει πιὸ πρόθυμα τοὺς ἀνθρώπους πού τὸν φοβοῦνται παρά ἐκείνους πού τὸν περιφρονοῦν. Κάτι ἔχει τὸ ἀνθρώπινο κοπάδι ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτό. Ἄν δείξεις πὼς φοβάσαι, θὰ σὲ στρώσουν στὸ κυνηγητό. Ἄν ὅμως δείξεις ἀδιαφορία, οἱ ἄλλοι θὰ ἀρχίσουν νὰ ἀμφιβάλουν γιὰ τὴν δύναμή τους καὶ στὸ τέλος θὰ σ' ἀφήσουν ἤσυχο. Φυσικὰ δὲν μιλῶ γιὰ τὶς ἔσχατες περιπτώσεις περιφρόνησης. Ἄν ὑποστηρίξεις στὸ Κένσινγκτον τὶς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦν στὴ Ρωσία ἢ στὴ Ρωσία τὶς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦν στὸ Κένσινγκτον, πρέπει νὰ ἀποδεχτεῖς τὶς συνέπειες τῆς τόλμης σου. Δὲν ἀναφέρομαι σὲ τέτοιους ἐξτρεμισμούς, ἀλλὰ σὲ πολὺ ἡπιότερες παραδιάσεις τῆς συμβατικότητας, ὅπως νὰ παραμελεῖς τὴν ἐμφάνισή σου ἢ νὰ ἀνήκεις σὲ κάποια θρησκευτικὴ αἵρεση ἢ νὰ μὴ διαβάξεις ἔξυπνα βιβλία. Οἱ παραδιάσεις αὐτές, ἂν γίνονται εὐθύμα καὶ ξέγνοιαστα, ὄχι περιφρονητικὰ ἀλλὰ αὐθόρμητα, τελικὰ θὰ γίνουν ἀνεκτές καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ συντηρητικὴ κοινωνία. Μπορεῖ σιγὰ - σιγὰ νὰ ἀναγνωριστεῖτε σὰν ὁ τρελός, στὸν ὁποῖον ἐπιτρέπονται ὀρισμένα πράγματα πού σὲ κάποιον ἄλλον θὰ ἦταν ἀσυγχώρητα. Αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ζήτημα καλοῦ χαρακτήρα καὶ φιλικότητας. Οἱ συντηρητικοὶ ἄνθρωποι ἐξαγριώνονται μὲ κάθε ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ συνηθισμένα, κατὰ κύριο λόγο ἐπειδὴ αὐτὴ τὸ θεωροῦν σὰν ἐπίκριση τῆς συμπεριφορᾶς τους. Θὰ συγχωρῆσουν, ὅμως, τέτιες παραδιάσεις τῆς συμβατικότητας σὲ κάποιον πού, ἀπλὰ καὶ φιλικὰ, θὰ κάνει φανερό, ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ ἠλίθιο, πὼς δὲν ἔχει καμιὰ πρόθεση νὰ κατακρίνει τὴ συμπεριφορὰ τους.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀποφυγῆς τῆς λογοκρισίας εἶναι ἀδύνατη γιὰ πολλοὺς ἀπὸ ἐκείνους πού οἱ προτιμήσεις ἢ οἱ ἀντιλήψεις τους τοὺς κάνουν ἀντιπαθεῖς στὸ εὐρύτερο κοινό. Ἡ ἔλλειψη συμπάθειας πρὸς τὸ πρόσωπό τους τοὺς κάνει νὰ νιώθουν ἄβολα καὶ νὰ τηροῦν ἐριστικὴ στάση, ἀκόμα κι ὅταν ἐκδηλώνουν κάποια προσπάθεια προσαρμογῆς ἢ προσπαθοῦν νὰ ἀποφεύγουν κάθε ὀξύ θέμα. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι πού δὲ βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ τὶς συμβατικότητες τῆς δικῆς τους κοινωνικῆς ομάδας, ἀποκτοῦν τὴν τάση νὰ εἶναι στρυφνοὶ καὶ δηκτικοὶ καὶ νὰ μὴ βρί-

σκονται ποτέ σε καλή διάθεση. Αυτοί οι ίδιοι άνθρωποι, αν βρεθούν σε μια άλλη ομάδα, όπου οι αντιλήψεις τους δε θεωρούνται παράδοξες, θα φαίνονται σαν να έχουν αλλάξει ριζικά χαρακτήρα. Από σοβαροί, ατολμοί και συγκρατημένοι που είναι, μπορεί να γίνουν εύθυμοι, γεμάτοι αυτοπεποίθηση, από απότομοι, μπορεί να γίνουν ήρεμοι και γαλήνιοι, από έγωκεντρικοί, κοινωνικοί και ανοιχτόκαρδοι.

Έτσι, όταν είναι δυνατό, οι νέοι άνθρωποι που δε βρίσκονται σε αρμονία με το περιβάλλον τους, πρέπει να φροντίζουν να διαλέγουν ένα επάγγελμα που να τους δίνει τη δυνατότητα να συναναστρέφονται ανθρώπους με τις ίδιες αντιλήψεις, έστω κι αν αυτό τους ζημιώσει οικονομικά. Συχνά, δεν μπορούν να φανταστούν πως είναι δυνατό κάτι τέτοιο, καθώς η γνώση τους για τον κόσμο είναι πολύ περιορισμένη και μπορεί εύκολα να φαντάζονται ότι οι προκαταλήψεις στις οποίες έχουν συνηθίσει αποτελούν γενικό φαινόμενο, Στο θέμα αυτό πρέπει οι πιο ηλικιωμένοι να είναι σε θέση να δώσουν στους νέους σημαντική βοήθεια, μια και η πείρα των μεγάλων είναι απαραίτητη για τις νέες γενιές.

Συνηθίζεται στις μέρες μας να υποθέτουμε ότι, όταν ένας νέος δεν βρίσκεται σε αρμονία με το περιβάλλον του, αίτια θα είναι κάποια ψυχολογική διαταραχή. Κατά τη γνώμη μου, αυτό είναι μεγάλο λάθος. "Ας υποθέσουμε, λόγου χάρη, πως κάποιος νέος έχει γονείς που πιστεύουν ότι η θεωρία της εξέλιξης είναι χυδαία. Σε μια περίπτωση, αν έχει έστω και λίγο μυαλό, φυσικό είναι πως θαρθεί σε σύγκρουση μαζί τους. Το να ξρθει κανείς σε σύγκρουση με το περιβάλλον του αποτελεί, φυσικά, ατύχημα, δεν είναι όμως κάτι που θα πρέπει να το αποφύγει με κάθε θυσία. Όταν το περιβάλλον είναι ανόητο ή προκατειλημμένο ή θάρβαρο, τότε είναι δείγμα αξίας το να μη βρίσκεται σε αρμονία μαζί του. Και σε κάποιο βαθμό τα χαρακτηριστικά αυτά υπάρχουν σχεδόν σε όλα τα περιβάλλοντα. Ο Γαλιλαίος και ο Κέπλερ είχαν «επικίνδυνες σκέψεις», και το ίδιο συμβαίνει με τους περισσότερους έξυπνους ανθρώπους της εποχής μας. Στις περιπτώσεις αυτές, δεν πρέπει να είναι το κοινωνικό αίσθημα τόσο ισχυρά αναπτυγμένο, ώστε να υποχρεώσει αυτούς τους ανθρώπους να φοβούνται την κοι-

ωνομική έχθρότητα που μπορεί να προκαλέσουν οι γνώμες τους. Αυτό που χρειάζεται, είναι να βρεθεί τρόπος να γίνει ή έχθρότητα αυτή όσο το δυνατό πιο ασθετική και πιο ανώδυνη.

Στο σύγχρονο κόσμο το μεγαλύτερο μέρος αυτού του προβλήματος το αντιμετωπίζει ή νεολαία. "Αν ένας άνθρωπος ξεκινήσει με τη σωστή σταδιοδρομία και βρεθεί στο κατάλληλο περιβάλλον, μπορεί στις περισσότερες περιπτώσεις να ξεφύγει τον κοινωνικό διωγμό, μα όσο είναι νέος και δεν έχει δοκιμαστεί ακόμα ή αξία του, θα αντιμετωπίσει τον κίνδυνο να βρεθεί στη διάκριση αμόρφωτων ανθρώπων, που θεωρούν τον έαυτό τους ίκανό να κρίνει πάνω σε θέματα σχετικά με τα όποια έχουν πλήρη άγνοια και που θγαίνουν από τα ρούχα τους αν τους πεις πως ένας νέος μπορεί να ξέρει τα πράγματα καλύτερα απ' αυτούς, με την τόση πείρα του κόσμου που έχουν. Πολλοί από κείνους που τελικά κατόρθωσαν να ξεφύγουν από την τυραννία της άγνοιας, αγωνίστηκαν τόσο σκληρά και υπέφεραν τόσο πολύ κάτω από την καταπίεση, που τελικά έχουν διαποτιστεί από πικρία και ή ένεργητικότητά τους έχει στομώσει. Ύπάρχει μιá βολική θεωρία, σύμφωνα με την όποια ή ιδιοφυία θα βρει το δρόμο της σ' όλες τις περιπτώσεις, και με βάση τη θεωρία αυτή, πολλοί πιστεύουν ότι το να θέσεις κάτω από διωγμό ένα νέο ταλέντο, δεν είναι και μεγάλη ζημιά. Πρόκειται, όμως, για μιá θεωρία δίχως βάση. Μοιάζει με τη θεωρία που λέει πως ό δολοφόνος στο τέλος θα ανακαλυφτεί. Βέβαια, όλες οι δολοφονίες που γνωρίζουμε έχουν αποκαλυφτεί. Ποιός, όμως, ξέρει πόσες ακόμη έγιναν, που ποτέ δεν ακούσαμε γι' αυτές τίποτα; Κατά τον ίδιο τρόπο, όλες οι ιδιοφυίες για τις όποιες έχουμε ακούσει, κατώρθωσαν τελικά να θριαμβεύσουν, παρά τις αντίξοες συνθήκες. Αυτό όμως δεν μάς εμποδίζει να υποθέσουμε ότι υπήρξαν πάρα πολλές άλλες ιδιοφυίες, που καταπνίγηκαν πριν ώριμάσουν. Ακόμη, δεν είναι μόνο ζήτημα ιδιοφυίας αλλά και ταλέντου, που είναι επίσης απαραίτητο στην κοινωνία. Και το ζήτημα δεν είναι μόνο να αναδειχτούν οι άνθρωποι που έχουν ιδιοφυία ή ταλέντο, αλλά και να αναδειχτούν έτσι, που να μη γιώθουν πικρία και να μη στομώσει ή ένεργητικότητά τους. Για όλους αυτούς τους λόγους, ό δρόμος της νεολαίας δεν πρέπει να γίνεται τόσο δύσκολος.

Ἐγὼ πρέπει οἱ μεγάλοι νὰ σέβονται τὶς ἐπιθυμίες τῶν νέων, δὲν πρέπει οἱ νέοι νὰ σέβονται τὶς ἐπιθυμίες τῶν μεγάλων. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις, αὐτὸ πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ ζωὴ τῶν νέων καὶ ὄχι ἡ ζωὴ τῶν μεγάλων. Ἄν οἱ νέοι προσπαθοῦν νὰ ρυθμίσουν τὴ ζωὴ τῶν ἡλικιωμένων, ὅπως, λόγου χάρη, φέρνοντας ἀντίρρηση στὸ νὰ ξαναπαντρεφτεῖ ἕνας γονιὸς πού χήρεψε, τότε κι ὁ νέος ἔχει ἄδικο, ὅπως κι ὁ γέρος πού προσπαθεῖ νὰ ρυθμίσει τὴ ζωὴ τοῦ νέου. Ἡλικιωμένοι καὶ νέοι, ὅταν ἔλθει ὁ καιρὸς πού θὰ πρέπει νὰ ζήσουν χωριστά, ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ κάνουν τὴν ἐκλογή τους καί, ἂν εἶναι ἀπαραίτητο, καὶ τὰ σφάλματά τους. Εἶναι ἄσχημο νὰ συμβουλευοῦμε τοὺς νέους νὰ ὑποχωροῦν στὴν πίεση τῶν ἡλικιωμένων πάνω σὲ κάποιον ζωτικὸ τους ζήτημα. Ἄς ὑποθέσουμε, λόγου χάρη, πὼς εἴσαστε νέος καὶ ἐπιθυμεῖτε νὰ ὀγειτε στὸ θέατρο, καὶ πὼς οἱ γονεῖς φέρνουν ἀντίρρηση στὴν ἐπιθυμία σας αὐτή, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι τὸ θέατρο εἶναι ἀνήθικο ἢ ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἠθοποιῦ εἶναι κοινωνικὰ κατώτερο. Μπορεῖ νὰ ἀσκήσουν ἐπάνω σας κάθε εἶδους πίεση. Μπορεῖ νὰ σᾶς ποῦν ὅτι θὰ σᾶς ξεγράψουν ἂν ἀγνοήσετε τὶς ἐντολές τους. Μπορεῖ νὰ σᾶς ποῦν ὅτι σύντομα θὰ μετανοήσετε σὲ λίγα χρόνια. Μπορεῖ νὰ σᾶς ἀραδιάσουν τὸ ἕνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀναρίθμητα φρικτὰ παραδείγματα νεαρῶν, πού μὲ τὴν ἐπιμονή τους κατάφεραν αὐτὸ πού ἤθελαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν κακὸ τέλος. Φυσικά, μπορεῖ νὰ ἔχουν δίκιο πὼς τὸ θέατρο δὲν εἶναι γιὰ σᾶς. Μπορεῖ νὰ μὴν ἔχετε ταλέντο ἠθοποιῦ, ἢ νὰ ἔχετε ἄσχημη φωνή. Ὅμως, ἂν συμβαίνει κάτι τέτιο, θὰ σᾶς τὸ ποῦν οἱ γινῶστες τοῦ θεάτρου, καὶ ἔτσι θὰ ἔχετε ἀρκετὸ χρόνο γιὰ νὰ βρεῖτε ἕνα ἄλλο ἐπάγγελμα. Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν γονιῶν δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἐπαρκῆ λόγο γιὰ νὰ ἐγκαταλείψετε τὴν προσπάθεια. Ἄν, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τους, πετύχετε τὸ σκοπὸ σας, θὰ ξαναγυρίσουν κοντὰ σας πολὺ πιὸ σύντομα ἀπ' ὅσο φανταζόσαστε ἐσεῖς ἢ ἐκεῖνοι. Ἄν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, διαπιστώσετε ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ γνώμη αὐτῶν πού ξέρουν σχετικὰ δὲν εἶναι ἐνθαρρυντικὴ, αὐτὸ εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα, γιατί ἡ ἐπαγγελματικὴ γνώμη θὰ πρέπει πάντοτε νὰ γίνεται σεβαστὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους.

Πιστεύω ὅτι, γενικά, ἐκτὸς ἀπὸ τῆ γνώμη τῶν εἰδικῶν, ἀποδίδουμε μεγάλη σημασίαν στίς γνώμες τῶν ἄλλων, τόσο στὰ μεγάλα ζητήματα ὅσο καὶ στὰ ἀσήμαντα. Κατὰ κανόνα, πρέπει νὰ σέβεται κανεὶς τὴν κοινὴν γνώμην ὡς τὸ σημεῖον πὸν εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν πείνα ἢ νὰ μὴ πάει φυλακὴ. Ἡ ὑπέρβαση, ὅμως, αὐτοῦ τοῦ ὁρίου ἀποτελεῖ ἐθελοντικὴ ὑποταγὴ σὲ μιὰ δίχως λόγον τυραννίαν, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ φραγμὸν γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς εὐτυχίας. Ἐὰς πάρουμε σὰν παράδειγμα τὸ θέμα τῆς δαπάνης. Πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι ξοδεύουν χρήματα κατὰ τρόπο ὀλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκείνον πὸν ταιριάζει στίς ψυχικὰς προτιμήσεις τους, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι ὁ σεβασμὸς τῶν γειτόνων τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν ἔχουν ἓνα καλὸ αὐτοκίνητον ἢ ἂν ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ δύνουν πλούσια γεύματα. Στὴν πραγματικότητά, ὁ καθένας πὸν εἶναι φανερὸν πὸς ἔχει τὰ μέσα νὰ ἀγοράσῃ αὐτοκίνητον, ἀλλὰ προτιμᾷ ἐιλικρινῶς τὰ ταξίδια ἢ μιὰ καλὴ βιβλιοθήκην, θὰ γίνῃ στὸ τέλος περισσότερον σεβαστὸς παρὰ ἂν συμπεριφερόταν ἀκριβῶς ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι. Φυσικὰ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ εἰρωνευόμεσθε θεληματικὰ τὴν κοινὴν γνώμην. Κι ὅταν τὴν εἰρωνευόμεσθε, σημαίνει ὅτι δὲν παύουμε νὰ θρυσκόμασθε κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς, ἂν καὶ κατὰ τρόπο ἀντίστροφο. Ἀλλὰ τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀδιάφορος στὴν κοινὴν γνώμην εἶναι καὶ δύναμις καὶ πηγὴ εὐτυχίας. Καὶ μιὰ κοινωνία πὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄντρες καὶ γυναῖκες πὸν δὲν ὑποκύπτουν πάρα πολὺ στίς συμβάσεις, παρουσιάζει πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέρον ἀπὸ μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία ὅλοι συμπεριφέρονται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Στίς κοινωνίας πὸν ὁ χαρακτήρας τοῦ καθενὸς ἀναπτύσσεται ξεχωριστά, ὑπάρχουν ποικιλίαι τύπων, καὶ ἀξίζει τὸν κόπον νὰ γνωρίζῃ κανεὶς νέους ἀνθρώπους, γιὰτὶ ὁ καθένας δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸν ἀντίγραφο τῶν ἄλλων. Αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἀριστοκρατίας, γιὰτὶ ὅπου ἡ κοινωνικὴ θέσις ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν καταγωγὴν, ἐπιτρεπόταν καὶ ἡ ἰδιόρρυθμη συμπεριφορά. Στὸ σύγχρονον κόσμον χάνουμε συνεχῶς αὐτὴ τὴν πηγὴν τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἔτσι ἔχει γίνῃ ἀπαραίτητον νὰ κηθίσουμε νὰ σκεφτοῦμε τοὺς κινδύνους πὸν παρουσιάζει ἡ ὁμοιομορφία. Μ' αὐτὸ δὲν ἐννοῶ πὸς οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ

πρόθεση έκκεντρικοί, όποτε θά ήταν τó ίδιο άδιάφορο όπως και στην περίπτωση πού θά ήταν συνηθισμένοι άνθρωποι. Έννοώ πώς οί άνθρωποι πρέπει νά είναι φυσικοί, και πώς πρέπει νά ακολουθούν τίσ ανθρώπινες προτιμήσεις τους, έφόσο οί προτιμήσεις αυτές δέν είναι όπωσδήποτε άντικοινωνικές.

Χάρη στις ταχύτατες μεταφορές, στό σύγχρονο κόσμο οί άνθρωποι έξαρτιώνται άπό τούς γεωγραφικά πλησιέστερους γειτόνους τους πολύ λιγότερο άπ' όσο παλιότερα. "Όποιος έχει αυτόκίνητο μπορεί νά θεωρεί γείτονά του όποιονδήποτε ζει σέ άπόσταση 40 χλμ. Έτσι, έχουν πολύ μεγαλύτερη εύχέρεια άπ' όσο παλιότερα νά διαλέγουν τίσ συντροφίες τους. Σέ κάθε πυκνοκατοικημένη περιοχή, πρέπει νά είναι κανείς πολύ άτυχος για νά μή μπορεί νά βρει όμοιδεάτες του σέ άχτίνα 40 χλμ. Η άντίληψη ότι πρέπει νά γνωρίζει κανείς τούς κοντινούς γειτόνους του, έχει ξεφτίσει στα μεγάλα αστικά κέντρα, έξακολουθεί όμως νά υπάρχει στις μικρές πόλεις και στην ύπαιθρο. Σήμερα, αυτό είναι άνόητο, μιās και έχουμε τή δυνατότητα νά διαλέξουμε τίσ συναναστροφές μας άπό ένα πολύ μεγάλο κύκλο. Γίνεται όλοένα και περισσότερο δυνατό νά διαλέξουμε τίσ συντροφίες μας περισσότερο σύμφωνα μέ τίσ ιδέες μας παρά μέ βάση τή γειτονία. Η εύτυχία προάγεται μέ τή συναναστροφή προσώπων πού έχουν τίσ ίδιες προτιμήσεις και τίσ ίδιες γνώμες. Φαίνεται πώς οί κοινωνικές συναναστροφές θά έξελιχτούν περισσότερο πάνω σ' αυτή τή βάση, και μπορούμε νά έλπίζουμε πώς έτσι, ή μοναξιά πού σήμερα καταθλίβει μεγάλο αριθμό ανθρώπων πού δέν δέχονται τίσ συμβατικότητες, θά περιοριστεί σιγά - σιγά στό μηδέν. Αυτό θά μεγαλώσει, χωρίς άμφιβολία, τήν εύτυχία τους, ταυτόχρονα όμως θά περιορίσει τή σαδιστική εύχαρίστηση πού νιώθουν σήμερα οί άνθρωποι τής συμβατικότητας μέ τó νά έχουν στό έλεός τους τούς ασύμβατους. Πάντως, δέν πιστεύω πώς ή εύχαρίστηση αυτή είναι άπό κείνες πού για τή διατήρησή τους θά πρέπει νά δείξουμε μεγάλο ένδιαφέρον.

"Όπως κάθε άλλη μορφή φόβου, ό φόβος τής κοινής γνώμης είναι τυραννικός και έμποδίζει κάθε ανάπτυξη. Είναι δύσκολο νά φτάσουμε κάπου ψηλά, όταν μās συνέχει έντονα ένας τέτοιος φό-

θος, και είναι αδύνατο να αποκτήσουμε εκείνη την ελευθερία του πνεύματος που μας χαρίζει την ευτυχία, γιατί για να μαστε ευτυχισμένοι, είναι απαραίτητο ο τρόπος της ζωής μας να πηγάζει από τις βαθύτερες παρορμήσεις μας και όχι από τις συμπτωματικές προτιμήσεις και επιθυμίες εκείνων που συμβαίνει να είναι γείτονές μας ή ακόμη και συγγενείς μας. Ο φόβος των κοντινών γειτόνων είναι αναμφισβήτητο λιγότερος απ' όσο πριν, σήμερα όμως υπάρχει ένα νέο είδος φόβου, δηλαδή ο φόβος σχετικά με το τί θα πουν οι έφημερίδες. Ο φόβος αυτός είναι το ίδιο τρομακτικός όπως όλα που συνδέονταν με το μεσαιωνικό κυνήγι των μαγισσών. Όταν οι έφημερίδες αποφασίσουν να βάλουν στο μάτι κάποιον δολοφόνο κίνδυνο άτομο, τα αποτελέσματα μπορεί να είναι τρομακτικά. Ευτυχώς που οι περισσότεροι αποφεύγουν την τύχη αυτή με την αφάνειά τους, καθώς όμως ή δημοσιότητα τελειοποιεί όλοένα και περισσότερο τις μεθόδους της, ο κίνδυνος αυτής της νέας μορφής κοινωνικού κατατρογμού θα γίνεται όλοένα και πιο μεγάλος. Το θέμα αυτό είναι πάρα πολύ σοβαρό, ώστε να το αντιμετωπίζει με περιφρόνηση το άτομο που θα αποτελέσει το θύμα του, και όλα και αν λέγονται για την μεγάλη αρχή της ελευθερίας του Τύπου, νομίζω ότι θα πρέπει να υπάρχει μια πιο σαφής διαχωριστική γραμμή από εκείνη που παρέχουν οι υπάρχοντες νόμοι περί δυσφημείας και να απαγορευτεί καθετί που κάνει ανυπόφορη τη ζωή των άθωων ατόμων, ακόμη και στην περίπτωση που έχουν κάνει ή που έχουν πει πράγματα τα οποία, δημοσιεύονται κακόβουλα, μπορεί να καταστήσουν τα άτομα αυτά αντιπαθή στην κοινή γνώμη. Ωστόσο, η μοναδική έσχατη θεραπεία αυτού του κακού είναι να μεγαλώσει ή ανοχή του κοινού. Και ο καλύτερος τρόπος για να μεγαλώσει ή ανοχή είναι να πολλαπλασιαστεί ο αριθμός των ατόμων που είναι πραγματικά ευτυχισμένα και έτσι να μη θεωρούν σαν κύρια ευχαρίστησή τους το πως θα δλάψουν τους συνανθρώπους τους.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

Είναι ακόμη δυνατή ή εύτυχια;

Ὡς τώρα μιλήσαμε για τὸ δυστυχισμένο ἄνθρωπο. Τώρα μᾶς μένει τὸ εὐχάριστο καθήκον νὰ μιλήσουμε για τὸν εὐτυχισμένο ἄνθρωπο. Ἀπὸ συζητήσεις καὶ τὰ βιβλία μερικῶν φίλων μου εἶχα σχεδὸν καταλήξει στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ εὐτυχία στὸ σύγχρονο κόσμο ἔχει γίνει ἀδύνατη. Πάντως, διαπιστώνω πὼς ἡ ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ με τὴν ἐνδοσκόπηση, με τὰ ταξίδια στὸ ἐξωτερικὸ καὶ με τὴ συνομιλία με τὸν κηπουρό μου. Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἐξέθεσα τὴ δυστυχία τῶν μορφωμένων φίλων. Στὸ κεφάλαιο τοῦτο ἐπιθυμῶ νὰ κάνω μιὰ ἐπισκόπηση τῶν εὐτυχισμένων ἀνθρώπων ποὺ συνάντησα στὸ δρόμο τῆς ζωῆς.

Εὐτυχία ὑπάρχει δύο εἰδῶν, με ἐνδιάμεσες, φυσικά, διαβαθμίσεις. Τὰ δύο εἶδη ποὺ ἐγνοῶ ἐδῶ μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ πραγματικὴ καὶ φανταστικὴ εὐτυχία, σὲ ζωώδη καὶ πνευματικὴ, σὲ εὐτυχία τῆς καρδιάς καὶ σὲ εὐτυχία τοῦ πνεύματος. Ὁ ὀρισμὸς ποὺ θὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα στὶς παραπάνω διακρίσεις ἐξαρτᾶται, φυσικά, ἀπὸ τὴν περίπτωσή ποὺ θέλουμε νὰ ἀποδείξουμε. Για τὴν ὥρα δὲν ἐνδιαφέρομαι για τὴν ἀπόδειξη ὁποιασδήποτε περιπτώσεως, ἀλλὰ κυρίως για τὴν περιγραφή. Προφανῶς ὁ πιὸ ἀπλὸς τρόπος για νὰ δώσει κανεὶς τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο εἶδη εὐτυχίας, εἶναι λέγοντας πὼς τὸ ἓνα εἶδος εἶναι προσιτὸ σὲ κάθε ἄνθρωπο, καὶ τὸ ἄλλο μόνο σὲ κείνους ποὺ μποροῦν νὰ διαβάσουν καὶ νὰ γράψουν. Ὅταν ἤμουν παιδί, γνώριζα κάποιον ποὺ ξεχύλιζε ἀπὸ εὐτυχία καὶ ποὺ τὸ ἐπάγγελμά του ἦταν πηγαδάς. Ἦταν πανύψηλος καὶ εἶχε μεγάλη μυικὴ δύναμη. Δὲν ἤξερε γραφὴ καὶ ἀνάγνωση, καὶ ὅταν τὸ 1885 τοῦ δόθηκε τὸ δικαίωμα ψήφου, τότε ἔμαθε για πρώτη φορὰ πὼς ὑπῆρχε ὁ θεσμὸς τοῦ Κοινοβουλίου. Ἡ εὐτυχία του δὲν ἐξαρτιόταν ἀπὸ πνευματικὲς πηγές. Δὲν εἶχε σὰ βάση της τὴν πίστη στὸ φυσικὸ νόμο ἢ στὴν τελειότητα τῶν

ειδῶν ἢ στήν κρατική ἰδιοκτησία τῶν ἐπιχειρήσεων κοινῆς ὠφελείας ἢ στὸν τελικὸ θρίαμβο τῶν Χιλιαστῶν ἢ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο θρησκευτικὸ δόγμα, πού οἱ διανοούμενοι θεωροῦν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ χαίρονται τὴ ζωὴ. Βασιζόταν στὴ φυσικὴ δύναμη, στήν μπόλικη ἐργασία, καθὼς καὶ στήν ὑπερνίκηση ὄχι ἀνυπέρβλητων ἐμποδίων πού συναντοῦσε, μὲ τὴ μορφὴ βράχου. Ἡ εὐτυχία τοῦ κηπουροῦ μου ἀνήκει στήν ἴδια κατηγορία. Ἔχει κηρύξει ἀμείλικτο πόλεμο στὰ κουνέλια, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλεῖ ὅπως ἀκριβῶς ἡ Σκότλαντ Γυάρντ γιὰ τοὺς Μπολσεβίκους. Τὰ θεωρεῖ σκοτεινά, πανοῦργα καὶ θηριώδη, καὶ ἔχει τὴ γνώμη πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει μόνο μὲ μιὰ πανουργία τὸ ἴδιο μεγάλη μὲ τὴ δική τους. Ὅπως οἱ ἥρωες τῆς Βαλχάλλας, πού περνοῦσαν τὴ μέρα τους κυνηγώντας κάποιο ἀγριογούρουνο, πού τὸ σκότωναν τὸ βράδυ, ἀλλὰ αὐτὸ ἀπὸ κάποιο θαῦμα ξαναζωντάνευε τὸ πρωί, ἔτσι καὶ ὁ κηπουρός μου μπορεῖ νὰ ἐξολοθρεύει κάθε μέρα τὸν ἐχθρό του χωρὶς νὰ φοβᾶται πὼς ὁ ἐχθρὸς αὐτὸς θὰ ἐξαφανιστεῖ τὴν ἄλλη μέρα. Μολονότι ἔχει περάσει τὰ 70, δουλεύει ὀλημερίς καὶ πηγαινοέρχεται ἀπὸ τὸ σπίτι στὴ δουλειὰ μὲ τὸ ποδήλατο κάνοντας μιὰ ἀπόσταση 25 χλμ. κάθε φορά, ἀνηφορικὸ δρόμο. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ πηγὴ τῆς χαρᾶς του εἶναι ἀνεξάντλητη, καὶ εἶναι «τὰ κουνέλια» πού τὴν τροφοδοτοῦν.

Μά, θὰ μοῦ πεῖτε, οἱ μικροαπολαύσεις αὐτὲς δὲν εἶναι γιὰ ἀνθρώπους ἀνώτερους σὰν καὶ μᾶς. Τί εἶδους εὐχαρίστηση μπορούμε νὰ νιώσουμε καταπολεμώντας ἀδύναμα πλάσματα ὅπως τὰ κουνέλια; Πιστεύω, ὅμως, πὼς τὸ ἐπιχείρημά σας δὲν εἶναι καθόλου γερό. Ἐνα κουνέλι εἶναι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἕνα θάκιλο τοῦ κίτρινου πυρετοῦ. Ὡστόσο, ἕνας ἀνώτερος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ νιώσει μεγάλη εὐτυχία καταπολεμώντας τὸ θάκιλο. Ἀπολαύσεις ὀλότελα ὅμοιες μὲ τίς ἀπολαύσεις πού νιώθει ὁ κηπουρός μου σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ συναισθηματικὸ τους περιεχόμενο, εἶναι προσιτὲς καὶ στοὺς πιὸ μορφωμένους ἀνθρώπους. Ἡ διαφορὰ πού δημιουργεῖ ἢ μὀρφωση ἀναφέρεται μόνο στὶς δραστηριότητες μὲ τίς ὁποῖες μπορούν νὰ ἀποκτηθοῦν αὐτὲς οἱ ἀπολαύσεις. Γιὰ νὰ ἀπολαύσει κανεὶς τὴν ἐπιτυχία, πρέπει νὰ συναντήσῃ τέτιες δυσκολίες, πού νὰ φαίνεται ἀμφίβολη ἀπὸ τὰ πρὶν αὐτὴ ἢ ἐπιτυχία, τὴν ὁποῖα

ὁμως τελικὰ κατακτοῦμε. Καὶ αὐτὸς εἶναι ἴσως ὁ κύριος λόγος ποὺ γίνεται πηγὴ εὐτυχίας ἢ μὴ ὑπερεκτίμηση τῶν δυνάμεών μας. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ὑποτιμᾷ τὸν ἑαυτό του, νιώθει συνέχεια κατὰθλιψη ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες του, ἐνῶ ἐκεῖνος ποὺ ὑπερτιμᾷ τὸν ἑαυτό του, νιώθει καὶ κείνος κατὰθλιψη ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἀποτυχίες του. Τὸ πρῶτο εἶδος κατὰθλιψης εἶναι εὐχάριστο καὶ τὸ δεύτερο δυσάρεστο. Ἀποτελεῖ λοιπὸν σύνεση τὸ νὰ μὴν εἶμαστε φαντασμένοι, μὰ οὔτε καὶ πολὺ μετριόφρονες, σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴ τολμᾶμε νὰ κάνομε τίποτα.

Σήμερα, ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας μας τὴ μεγαλύτερη εὐτυχία νιώθουν οἱ ἐπιστήμονες. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πιὸ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες διακρίνονται γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν αἰσθημάτων τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἐργασία τους ἀποκομίζουν μιὰ τόσο βαθιὰ ἱκανοποίηση, ποὺ μποροῦν νὰ βροῦν εὐχαρίστηση στὸ φαγητὸ ἢ ἀκόμη καὶ στὸ γάμο. Οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων θεωροῦν ἀπαραίτητο τὸ νὰ ἀτυχῆσουν στὸ γάμο τους, ἀλλὰ οἱ ἐπιστήμονες παραμένουν συνήθως πιστοὶ στὴν ξεπερασμένη πιά οἰκογενειακὴ εὐτυχία. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ οἱ ἀνώτερες σφαῖρες τοῦ πνεύματός τους εἶναι δλόττερα ἀπορροφημένες ἀπὸ τὴν ἐργασία τους καὶ ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ ὑπείσέλθουν σὲ ζητήματα ὅπου δὲν ἔχουν νὰ ἐκτελέσουν κάποια ἀποστολή. Στὴν ἐργασία τους βρίσκουνε εὐτυχία, γιὰτὶ στὸ σύγχρονο κόσμο ἡ ἐπιστήμη εἶναι προοδευτικὴ καὶ παντοδύναμη καὶ γιὰτὶ τὴ σπουδαιότητά της δὲν τὴν ἀμφισβητοῦν οὔτε οἱ ἴδιοι οὔτε οἱ ἀμήτοι. Ἔτσι, δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ περίπλοκα συναισθήματα, ἀφοῦ καὶ τὰ πιὸ ἀπλὰ συναισθήματά τους δὲ συναντοῦν δυσκολίες. Τὰ περίπλοκα συναισθήματα μοιάζουν μὲ τὸν ἀφρὸ σ' ἕνα ποτάμι. Δημιουργοῦνται ἀπὸ τὰ ἐμπόδια ποὺ συναντᾷ στὸ δρόμο τους τὸ ἡρεμὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ. Ἄν ὁμως οἱ ζωτικὲς τους ἐνέργειες παραμείνουν ἀνεμπόδιστες, δὲ δημιουργεῖται οὔτε ἡ παραμικρὴ πυχὴ στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἡ δύναμή τους μένει ἀπαρατήρητη γιὰ ὅποιον δὲν μπορεῖ νὰ εἰσχωρήσει βαθιά.

Στὴ ζωὴ τῶν ἐπιστημόνων ὑπάρχουν ὅλες οἱ προϋποθέσεις τῆς εὐτυχίας. Ὁ ἐπιστήμονας ἀσχολεῖται μὲ μιὰ δραστηριότητα ὅπου χρησιμοποιεῖ ὅλες του τὶς ἱκανότητες, καὶ πετυχαίνει ἀποτελέσμα-

τα πού φαίνονται σημαντικά όχι μόνο στον ίδιο, αλλά και στο ευρύ κοινό, ξέσω και αν το κοινό αυτό δεν τα καταλαβαίνει σχεδόν καθόλου. Στο σημείο αυτό, ο επιστήμονας είναι πιο τυχερός από τον καλλιτέχνη. "Όταν το κοινό δεν μπορεί να καταλάβει ένα πίνακα ή ένα ποίημα καταλήγει στο συμπέρασμα πώς πρόκειται για κακότεχο πίνακα ή για άνούσιο ποίημα. "Όταν όμως δεν μπορούν να καταλάβουν την θεωρία της σχετικότητας καταλήγουν στο συμπέρασμα (πολύ σωστά) πώς ή μόρφωσή τους είναι ανεπαρκής. "Έτσι, ο Αϊνστάιν απολαμβάνει κάθε εκτίμηση, ενώ οι καλύτεροι ζωγράφοι πετιώνται στις σοφίτες, με αποτέλεσμα ο Αϊνστάιν να είναι ευτυχισμένος και οι ζωγράφοι δυστυχισμένοι. Πολύ λίγοι άνθρωποι μπορούν να είναι πραγματικά ευτυχισμένοι σε μια ζωή που απαιτεί να επιβάλει κανείς αδιάκοπα την αξία του απέναντι στο σκεπτικισμό της ανθρώπινης μάζας, εκτός αν μπορούν να κλειστούν στον εαυτό τους και να ξεχάσουν την παγωσιά του έξωτερικού κόσμου. Ο επιστήμονας δεν έχει καμιά ανάγκη να κλειστεί στον εαυτό του, γιατί όλοι έχουν καλές σκέψεις γι' αυτόν, εκτός από τους συναδέλφους του. Ο καλλιτέχνης θρίσκειται, αντίθετα, στην οδυνηρή θέση να διαλέξει ανάμεσα στην καταφρόνια και στην αφάνεια. "Αν είναι δυναμικός, πρέπει να εκτεθεί σε μια από τις δυο αυτές άτυχίες. Στην πρώτη, αν χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις του, και στη δεύτερη, αν δεν τις χρησιμοποιήσει. Αυτό δεν γινόταν παντού και πάντα. Ύπηρξαν εποχές όπου, οι καλοί καλλιτέχνες, ακόμα και όταν ήταν νέοι, είχαν μεγάλη εκτίμηση. Ο Πάπας Ίούλιος Β', μολονότι κακομεταχειρίστηκε τον Μιχαήλ Άγγελο, ποτέ δεν τον θεώρησε ανίκανο να ζωγραφίζει. Στο σύγχρονο εκατομμυριοῦχο, μολονότι μπορεί να σκορπά άπλόχερα τα πλούτη του σε γερασμένους και ξεπερασμένους καλλιτέχνες, ποτέ δεν περνάει ή ιδέα πώς ή εργασία τους είναι το ίδιο σημαντική όπως και ή δική του. Μπορεί οι συνθήκες αυτές να έχουν κάποια σχέση με τη διαπίστωση ότι οι καλοί καλλιτέχνες είναι κατά μέσο όρο λιγότερο ευτυχισμένοι από τους επιστήμονες.

Νομίζω πώς πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι πιο έξυπνοι νέοι άνθρωποι στις δυτικές χώρες τείνουν να περιπέσουν στο είδος

εκεινο τῆς θρησκείας πού πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν μπό-
ρεσαν νὰ ἀπασχολήσουν τὰ ταλέντα τους στὸν κατάλληλο τομέα.
Κάτι τέτιο δὲ συμβαίνει στὶς ἀνατολικές χώρες. Στὴν ἐποχὴ μας,
οἱ ἔξυπνοὶ νέοι εἶναι προφανῶς εὐτυχησμένοι στὴ Ρωσία παρὰ σὲ
ὅποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου. Στὴ Ρωσία ἔχουν νὰ δημι-
ουργήσουν ἓνα καινούργιο κόσμο, καθὼς καὶ τὴ φλογερὴ πίστη
μὲ βάση τὴν ὁποία θὰ τὸν δημιουργήσουν. Ἡ παλιὰ γενιὰ ἐκτε-
λέστηκε, πέθανε τῆς πείνας, ἐξορίστηκε, ἢ ἔφυγε ἀπ' τὴ μέση μὲ
κάποιον ἄλλον τρόπο, κι ἔτσι δὲν μπορεῖ, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε
δουτικὴ χώρα, νὰ ὑποχρεώσει τοὺς νέους νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα
στὸ νὰ κάμουν κακὸ ἢ νὰ μὴ κάμουν τίποτα. Στὸν ἐκλεπτυσμένο
Δυτικὸ, ἢ πίστη τοῦ νεαροῦ Ρώσου μπορεῖ νὰ φαίνεται ὠμὴ, ἀλλὰ
στὸ κάτω-κάτω τί μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ἐναντίά της; Ὁ νέος τῆς
Ρωσίας δημιουργεῖ π ρ α γ μ α τ ι κ ἄ ἓνα καινούργιο κόσμο. Ὁ
κόσμος αὐτὸς εἶναι τῆς ἀρεσκείας του. Καὶ εἶναι σχεδὸν σίγουρο
ὅτι, ὅταν δημιουργηθεῖ αὐτὸς ὁ καινούργιος κόσμος, θὰ κάνει τὸ
μέσο Ρῶσο πιὸ εὐτυχημένο ἀπ' ὅσο ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανά-
σταση. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἓνας κόσμος ὅπου ὁ ἐκλεπτυσμένος
Δυτικὸς διανοούμενος θὰ ἦταν εὐτυχησμένος, ἀλλὰ ὁ ἐκλεπτυσμέ-
νος Δυτικὸς διανοούμενος δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ζήσει σ' αὐ-
τὸν τὸν κόσμο. Ἔτσι, σὲ ὅποια ἀνάλυση καὶ ἂν τὴν ὑποβάλουμε,
ἢ πίστη τοῦ νεαροῦ Ρώσου εἶναι δικαιολογημένη, καὶ ἢ καταδίκη
της μὲ τὴν αἰτιολογία πὼς εἶναι ὠμὴ ἔχει μόνον θεωρητικὴ δι-
καίωση.

Στὴν Ἰνδία, τὴν Κίνα καὶ τὴν Ἰαπωνία, ἢ εὐτυχία τῶν νέων
διανοουμένων παρεμποδίζεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς συνθήκες πολιτικῆς
φύσης. Δὲν ὑπάρχουν, ὅμως, τὰ ἐσωτερικὰ ἐμπόδια, ὅπως στὴ
Δύση. Ὑπάρχουν δραστηριότητες πού φαίνονται ἀξιόλογες στοὺς
νέους καὶ ἂν αὐτὲς οἱ δραστηριότητες ἔχουν ἐπιτυχία, οἱ νέοι εἶναι
εὐτυχεῖς. Νιώθουν πὼς ἔχουν νὰ παίξουν κάποιο σημαντικὸ ρόλο
στὴ ζωὴ καὶ πὼς ἐπιδιώκουν σκοποὺς πού, μολονότι δύσκολοι, δὲν
εἶναι ἀκατόρθωτοι. Ὁ κυνισμὸς πού συναντᾶμε πολὺ συχνὰ ἀνά-
μεσα στοὺς πιὸ μορφωμένους νέους καὶ νέες τοῦ δυτικοῦ κόσμου,
εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ συνδυασμοῦ ἀνεσης καὶ ἀδυναμίας. Ἡ ἀδυ-
ναμία κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ αἰσθάνονται πὼς τίποτα δὲν ἀξι-

ζει τόν κόπο, και ή άνεση κάνει τò òδυνηρό αυτό αΐσθημα ύποφερτό. Στην Άνατολή, ò φοιτητής πανεπιστημίου μπορεί νά ελπίζει πώς ή επίδρασή του πάνω στην κοινή γνώμη μπορεί νά είναι μεγαλύτερη απ' òσο θά ήταν στη σύγχρονη Δύση, έχει όμως πολύ πιò λιγότερες πιθανότητες νά εξασφαλίσει ένα πλούσιο εισòδημα. Μή έχοντας ούτε την άδυναμία ούτε την άνεση τού φοιτητή της Δύσης, γίνεται μεταρρυθμιστής ή επαναστάτης, òχι όμως και κυνικός. Η εύτυχία τού μεταρρυθμιστή ή τού επαναστάτη εξαρτιέται από την πορεία τών δημόσιων ύποθέσεων, αλλά ακόμα και òταν αντιμετωπίζει τò έκτελεστικό άποσπασμα, άπολαμβάνει πολύ περισσότερο πραγματική εύτυχία απ' òση μπορεί νά άπολαύσει ένας κυνικός πού ζει στην εύμάρεια. Θυμάμαι κάποιον νεαρό Κινέζο στη σχολή μου, πού γύριζε στην πατρίδα του νά ιδρύσει μιá παρόμοια σχολή σέ κάποια αντιδραστική περιοχή της Κίνας. Πίστευε πώς τò άποτέλεσμα θά ήταν τελικά νά τού κόψουν τò κεφάλι. Ώστόσο, ξνιωθε μιá γαλήνια εύτυχία και έγώ τόν ζήλευα πού òέν μπορούσα νά γευθώ κάτι τέτοιο.

Πάντως, òέ θέλω νά νομιστεί πώς πιστεύω òτι αυτό είναι τò μόνο είδος εύτυχίας πού μπορεί νά γευτεί κανείς. Τò είδος αυτό είναι προσιτò μόνο σέ μιá μειονότητα, γιατί άπαιτεί νά έχει κανείς ένα είδος ικανότητας και ένα εύρος ένδιαφερόντων πού òέν μπορεί νά είναι πολύ συνηθισμένο. Δέν είναι μόνο οί διαπρεπείς έπιστήμονες πού μποροϋν νά άντλήσουν εύχαρίστηση από τή δουλειά τους, ούτε μόνο οί μεγάλοι πολιτικοί πού μποροϋν νά άντλήσουν εύχαρίστηση με την ύπεράσπιση μιáς ύπόθεσης. Η εύχαρίστηση της έργασίας είναι προσιτή στòν καθένα πού μπορεί νά άναπτύξει κάποια ειδική ικανότητα, με τόν òρο òτι θά άντλεί ικανοποίηση από την άσκηση της ικανότητάς του χωρίς νά άπαιτεί γενικά άναγνώριση. Γνώρισα κάποιον πού είχε χάσει από μικρόσ και τά δυò του πόδια, και παρ' òλα αυτά έζησε òλη του τή ζωή μέσα σέ μιá μακάρια εύδαιμονία. Αυτό τò κατάφερε γράφοντας ένα πεντάτομο έργο για μιá άρρώστια της τριανταφυλλιάς, κατορθώνοντας νά άναδειχτεί στò θέμα αυτό, òπως κατάλαβα, ò μεγαλύτερος ειδικός. Δέν είχα την εύχαρίστηση νά γνωρίσω πολλούς ειδικούς στην κογχυλιολογία, μá απ' òσους γνώρισα, κατάλαβα

πὼς ἡ μελέτη τῶν κογχυλιῶν ἐνθουσιάζει ὄσους καταπιάνονται μ' αὐτήν. Γνώρισα κάποτε κάποιον πού ἦταν ὁ καλύτερος συνθέτης τοῦ κόσμου καὶ ἦταν περιζήτητος ἀπ' ὄλους ὄσους ἀφιερώνονται στὴν ἀνακάλυψη καλλιτεχνικῶν τύπων. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀντλοῦσε χαρὰ, ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση πού ἔτρεφαν γι' αὐτὸν πρόσωπα πού ἡ ἐκτίμησή τους δὲ δινόταν τόσο εὐκόλα, ὄσο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀπόλαυση πού ἐνιωθε ἀσκώντας τὴν τέχνη του, ἀπόλαυση σχεδὸν ὅμοια μ' ἐκείνη πού ἀντλοῦν ἀπὸ τὸ χορὸ τους οἱ καλοὶ χορευτές. Γνώρισα ἀκόμη μουσουργοὺς πού ἦταν εἰδικοί στὴ λύση μαθηματικῶν τύπων ἢ στὴν νεστοριανὴ γραφὴ ἢ στὴ σφηνοειδῆ γραφὴ ἢ σὲ ὄ,τιδήποτε ἄλλο ὄχι συνηθισμένο ἀλλὰ δύσκολο. Δὲν ἐξακρίβωσα ἂν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἦταν εὐτυχημένοι στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ, ἀλλὰ στὶς ὥρες τῆς δουλειᾶς τους τὰ δημιουργικὰ τους ἔνστικτα ἔμεναν ἀπόλυτα ἱκανοποιημένα.

Συνηθίζουμε νὰ λέμε ὄτι στὴ μηχανικὴ ἐποχὴ μας ὑπάρχει λιγότερος χῶρος ἀπὸ ἄλλοτε γιὰ τὴ χαρὰ πού νιώθει ὁ τεχνίτης στὴν εἰδικευμένη ἐργασία. Δὲν εἶμαι καθόλου βέβαιος πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα: ὁ εἰδικευμένος τεχνίτης εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀσχολεῖται σήμερα σὲ δουλειᾶς πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἀπασχολοῦσαν ἄλλοτε τὴν προσοχὴ τῶν συντεχνιῶν τοῦ μεσαίωνα, ὄμως ὁ ρόλος τους ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ σημαντικὸς καὶ ἀπαραίτητος στὴ μηχανικὴ οἰκονομία. Ὑπάρχουν ἐκεῖνοι πού κατασκευάζουν ἐπιστημονικὰ ὄργανα καὶ μηχανὲς ἀκριβείας, ὑπάρχουν οἱ σχεδιαστὲς, οἱ μηχανικοὶ ἀεροπλάνων, οἱ ὄδηγοι καὶ πλῆθος ἄλλοι πού ἀσκοῦν ἓνα ἐπάγγελμα, στὸ ὄποιο ἡ δεξιότητά τους μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ ἀπεριόριστο βαθμὸ. Ὁ ἐργάτης γεωργίας καὶ ὁ ἀγρότης στὶς συγκριτικὰ πρωτόγονες κοινωνίες, δὲν εἶναι, ὄπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, τόσο εὐτυχημένος ὄσο ὁ ὄδηγὸς αὐτοκινήτου ἢ ἓνας χειριστὴς μηχανῆς. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἐργασία τοῦ ἀγρότη πού καλλιεργεῖ τὸ χωράφι του παρουσιάζει ποικιλία. Ὅργώνει, σπέρνει, θερίζει. Βρίσκεται, ὄμως, στὸ ἔλεος τῶν στοιχείων τῆς φύσης. Καὶ ἔχει συναίσθηση αὐτῆς του τῆς ἐξάρτησης, ἐνῶ ἐκεῖνος πού χειρίζεται μιὰ σύγχρονη μηχανὴ ἔχει τὴ συναίσθηση τῆς δυνάμεως καὶ ἀποκτᾶ τὴν αἴσθηση πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι κυρίαρχος, καὶ ὄχι δούλος, τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Εἶναι ἀλή-

θεια, θέβαια, πὼς ἡ ἐργασία δὲν παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπλῶν ἐργατῶν ἐργοστασίου, πού ἐπαναλαμβάνουν συνέχεια κάποια μηχανικὴ κίνηση μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές. Ὅσο, ὅμως, λιγότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ ἐργασία, τόσο εὐκολότερο εἶναι νὰ ἀνατεθεῖ ἢ ἐκτέλεσθῆ τῆς σὲ μιὰ μηχανή. Ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς — ἀπὸ τὸν ὁποῖον, εἶναι ἀλήθεια, βρισκόμαστε ἀκόμη μακριὰ — εἶναι ἓνα σύστημα, στὸ ὁποῖο ὅλα ὅσα δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον θὰ γίνονται ἀπὸ μηχανές, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐκτελοῦν ἐργασίες πού παρουσιάζουν ποικιλία καὶ ἀπαιτοῦν πρωτοβουλία. Σ' ἓναν τέτιο κόσμον, ἡ ἐργασία θὰ εἶναι λιγότερο βαρετὴ καὶ λιγότερο καταθλιπτικὴ ἀπ' ὅσο ἦταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ ἐπιδίδεται στὴν γεωργία. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι καταπιάστηκαν μὲ τὴν γεωργία, ἀποφάσισαν νὰ ὑποταχτοῦν στὴν μονοτονία καὶ στὴν πλήξη γιὰ νὰ περιορίσουν τὸν κίνδυνον λιμοκτονίας. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐξασφάλιζαν τὴ συντήρησή τους ἀπὸ τὸ κυνήγι, ἡ ἐργασία ἦτανε χαρὰ, ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πλούσιοι ἐξακολουθοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον νὰ ἀσχοῦν αὐτὲς τὲς προγονικὲς ἀπασχολήσεις γιὰ διασκέδαση. Ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς γεωργίας, ἡ ἀνθρωπότητα πέρασε σὲ μιὰ μακριὰ περίοδο κακομοιριάς, ἀθλιότητος καὶ παραφροσύνης, ἀπὸ τὴν ὁποία σήμερον μόλις ἀπελευθερώνεται χάρις στὴν εὐεργετικὴ λειτουργία τῆς μηχανῆς. Στους αἰσθηματίες ἀρέσει νὰ μιλοῦν γιὰ ἐπαφή μὲ τὴ γῆ καὶ γιὰ τὴν ὄριμη σοφία τῶν φιλοσοφημένων χωρικῶν τοῦ Χάρντνυ, ἀλλὰ μοναδικὴ ἐπιθυμία κάθε νέου πού ζεῖ στὴν ὑπαιθρο εἶναι νὰ βρεῖ κάποια δουλειὰ στὴν πόλη, ὅπου μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ σκλαβιά τοῦ ἀνέμου καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ ἀπὸ τὴν μοναξιά πού νιώθει τὰ ἀτέλειωτα χειμωνιάτικα βράδια, γιὰ νὰ ζήσει μέσα στὴ γεμάτη σιγουριά ἀνθρώπινη ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐργοστασίου καὶ τοῦ κινηματογράφου. Ἡ συντροφικότητα καὶ ἡ συνεργασία ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ μέσου ἀνθρώπου, καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι πληρέστερα στὴ βιομηχανία παρὰ στὴ γεωργία.

Ἡ πίστη σὲ μιὰ ὑπόθεση ἀποτελεῖ πηγὴ εὐτυχίας γιὰ μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων. Δὲν ἀναφέρομαι μόνο στους ἐπαναστάτες, τοὺς

σοσιαλιστές, τούς έθνικιστές στις καταπιεζόμενες χώρες κλπ. Ἐνα-
φέρομαι καί σέ πολύ ταπεινότερα εἶδη πίστεως. Οἱ ἄνθρωποι πού
γνώρισα καί πού πίστευαν πώς οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ δέκα χαμένες
φυλές, ἦταν πάρα πολύ εὐτυχημένοι. Ὅσο γιά κείνους πού πί-
στευαν πώς οἱ Ἕλληνες ἦταν μόνο οἱ φυλές τοῦ Εὐφρατῆ καί τοῦ
Μανασσῆ, ἡ εὐτυχία τους δέν εἶχε ὄρια. Δέν θέλω νά πῶ πώς ὁ
ἀναγνώστης θά πρέπει νά υἱοθετήσῃ αὐτή τήν πίστη, γιατί δέν
μπορῶ νά συνηγορήσω γιά μιᾶ εὐτυχία πού βασίζεται σέ ἀπόψεις
πού μοῦ φαίνονται λαθεμένες. Γιά τόν ἴδιο λόγο, δέν μπορῶ νά
παροτρύνω τόν ἀναγνώστη νά πιστέφῃ πώς οἱ ἄνθρωποι πρέπει
νά ζοῦν ἀποκλειστικά μέ φυσίκια, ἀν καί, ἀπ' ὅσα ἔχω ὑπόψη
μου, ἡ ἀποψη αὐτή ἐξασφαλίζει πάντα τέλεια εὐτυχία. Εἶναι ὁμοίως
εὐκόλο νά βρεῖ κανεῖς μιᾶ ὑπόθεση πού νά μὴν εἶναι καθόλου φαν-
ταστική, καί ἐκεῖνοι πού δείχνουν πραγματικό ἐνδιαφέρον γιά μιᾶ
τέτια ὑπόθεση ἔχουν κάτι μέ τὸ ὁποῖο νά ἀπασχολοῦνται στίς ὥρες
ἀνάπαυσής τους, πού ἀποτελεῖ παράλληλα καί τὸ τέλειο ἀντίδοτο
στό αἶσθημα πώς ἡ ζωὴ εἶναι ἄδεια.

Ἡ ἀπορρόφηση σέ ἕνα χόμπυ δέν ἀπέχει καί πολύ ἀπὸ τήν
ἀφοσίωση σέ κάποια ἀκαθόριστη ὑπόθεση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς διαση-
μότερους μαθηματικούς τοῦ καιροῦ μας μοιράζει τὸν καιρὸ του
ἐξίσου ἀνάμεσα στὰ μαθηματικά καί στὴ συλλογὴ γραμματοσήμων.
Φαντάζομαι πὺς ἡ δευτέρῃ του ἀπασχόληση θά τὸν παρηγορεῖ
στίς στιγμὲς ἐκεῖνες πού δέν μπορεῖ νά λύσει κάποιο πρόβλημα.
Ἡ δυσκολία στὴν ἀπόδειξη τῶν προτάσεων στὴ θεωρία τῶν ἀριθμῶν
δέν εἶναι ἡ μόνη λύπη πού μπορεῖ νά τὴ θεραπεύσει ἡ συλλογὴ
γραμματοσήμων καί οὔτε τὰ γραμματόσημα εἶναι τὸ μόνο εἶδος
πού μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο συλλογῆς. Φανταστεῖτε τί
ἀπέραντοι ἐκστατικοὶ ὀρίζονται στὴ φαντασία, δταν
σκέφτεται κανεῖς παλιὰ κινεζικά κομφοτεχνήματα, ταμπακιέρες,
ρωμαϊκὰ νομίσματα, αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, καί λίθινα ἐργαλεῖα. Εἶναι
ἀλήθεια πὺς πολλοὶ ἀπὸ μᾶς θεωροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας πολὺ «ἀνώ-
τερο» γιά τέτιες ἀπλοϊκὲς ἀπολαύσεις. Τίς ἔχουμε ὅλοι δοκιμάσει
στὴν παιδικὴ μας ἡλικία, ἀλλὰ γιά τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, τίς
θεωροῦμε ἀνάξιες γιά ἕνα ἐνήλικο. Πρόκειται γιά μεγάλο λά-
θος. Κάθε ἀπόλαυση πού δὲ βλάπτει τοὺς ἄλλους, ἔχει τὴν ἀξία

της. "Όσο για μένα είμαι συλλέκτης ποταμιών: Αισθάνομαι μεγάλη ευχαρίστηση πού κάτέβηκα τὸ Βόλγα καὶ ἀνέβηκα τὸ Γιανγκτσέ καὶ λυπᾶμαι πάρα πολὺ πού δὲν ἔχω δεῖ ὡς τώρα τὸν Ἄμαζόνιο ἢ τὸν Ὀρινόκο. "Όσο κι ἂν φαίνονται ἀπλοϊκὲς αὐτὲς οἱ συγκινήσεις, δὲ νιώθω καμιά ντροπή. Ἡ, ἄς πάρουμε τὴ χαρὰ ἐνός ὁπαδοῦ τοῦ μπέιζ μπῶλ: διαβάζει τὴν ἐφημερίδα του μὲ ἀπληστία καὶ τὸ ραδιόφωνο τοῦ προσφέρει τίς πιὸ θατιῆς συγκινήσεις. Θυμᾶμαι πού συνάντησα γιὰ πρώτη φορὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους λογοτέχνες τῆς Ἀμερικῆς, ἕναν ἄνθρωπο πού τὸν φανταζόμουν ἀπὸ τὰ βιβλία του γεμάτο μελαγχολία. Ἐτυχε, ὅμως, ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού τὸν γνώρισα, νὰ μεταδίνονται ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο τὰ πιὸ κρίσιμα ἀποτελέσματα τοῦ μπέιζ μπῶλ. Ἐέχασε καὶ μένα, καὶ τὴ φιλοσοφία, καὶ ὅλες τίς θλίψεις τῆς ἐπίγειας ζωῆς κι ἄρχισε νὰ ξεφωνίζει ἀπὸ τὴ χαρὰ του ἀκούγοντας πῶς νίκησε ἡ ὁμάδα του. Μετὰ τὸ περιστατικὸ αὐτό, μποροῦσα νὰ διαβάξω τὰ βιβλία του χωρὶς νὰ νιώθω κατάθλιψη γιὰ τίς ἀτυχίες τῶν ἡρώων του.

Πάντως, οἱ φαντασιοπληξίες καὶ τὰ χόμπυ, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, μπορῶ νὰ πῶ στίς περισσότερες, δὲν εἶναι πηγὴ στέρεης εὐτυχίας, ἀλλὰ μέσο φυγῆς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ ξεχνάμε γιὰ λίγο κάποια στενοχώρια πού δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε. Ἡ στέρεη εὐτυχία ἐξαρτιέται, πάνω ἀπ' ὅλα, ἀπὸ αὐτὸ πού θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε σὰ φιλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

Τὸ φιλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πρόσωπα εἶναι μιὰ μορφή συναισθηματικότητας, ὄχι ὅμως μιὰ μορφή ἀρπαχτικῆ καὶ κατακτητικῆ, πού ζητάει πάντα ἔντονη ἀνταπόκριση. Αὐτὴ ἡ τελευταία μορφή ἀποτελεῖ πολὺ συχνὰ πηγὴ δυστυχίας. Ἡ μορφή συναισθηματικότητας πού συμβάλλει στὴν εὐτυχία εἶναι τὸ εἶδος πού μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε εὐχάριστα τοὺς ἀνθρώπους, παρατηρώντας τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά τους, νὰ προσέχουμε τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τίς χαρὲς ἐκείνων μὲ τοὺς ὁποίους ἐρχόμαστε σὲ ἐπαφή, χωρὶς νὰ νιώθουμε τὴν ἐπιθυμία νὰ κυριαρχήσουμε πάνω τους ἢ νὰ ἀποσπάσουμε τὸν ἐνθουσιαστικὸ θαυμασμὸ τους. Τὸ πρόσωπο πού ἡ στάση του πρὸς τοὺς ἄλλους ἔχει πραγματικὰ αὐτὴ τὴ μορφή

θά ἀκτινοβολεῖ εὐτυχία καὶ θά εἶναι δέκτης ἀμοιβαίας συμπάθειας. Οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους, ἐπιφανειακὲς ἢ σοβαρὲς, θά ἱκανοποιοῦν καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ αἰσθηματά του. Δὲ θά πληγώνεται ἀπὸ τὴν ἀχαριστία, γιατί σπάνια θά τὴν συναντᾶ, καὶ ὅταν συμβαίνει αὐτό, δὲ θά τὴν ἀντιλαμβάνεται. Οἱ τύποι ἐκεῖνοι πού θά ἔκαναν κάποιον ἄλλον νὰ θγαίνει ἀπὸ τὰ ρούχα του, θά εἶναι γι' αὐτὸν πηγὴ ἐλαφριάς διασκέδασης. Θά πετυχαίνει χωρὶς προσπάθεια ἀποτελέσματα πού κάποιος ἄλλος, ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονο ἀγώνα, θά τὰ θεωροῦσε ἀκατόρθωτα. Ὅντας εὐτυχημένος μὲ τὸν ἑαυτό του, θά εἶναι εὐχάριστος σύντροφος, καὶ αὐτὸ θά μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο τὴν εὐτυχία του. Ὅλα αὐτά, ὅμως, πρέπει νὰ εἶναι γνήσια. Δὲν πρέπει νὰ ξεπηδοῦν ἀπὸ κάποια ἰδέα αὐτοθυσίας, πού τὴν ἐπιβάλλει ἢ αἰσθησὴ τοῦ καθήκοντος. Ἡ αἰσθησὴ τοῦ καθήκοντος εἶναι χρήσιμη στὴν ἐργασία, ἀλλὰ προσβλητικὴ στὶς προσωπικὲς σχέσεις. Οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ εἶναι ἀρεστοί, κι ὄχι νὰ τοὺς ἀνέχονται οἱ ἄλλοι μὲ παθητικὴ ἐγκαρτέρηση. Τὸ νὰ κατορθώνεις νὰ σοῦ ἀρέσουν πολλοὶ ἄνθρωποι αὐθόρμητα χωρὶς προσπάθεια, εἶναι ἴσως ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες τὶς πηγὲς προσωπικῆς εὐτυχίας.

Στὴν προηγούμενη παράγραφο μίλησα ἐπίσης καὶ γι' αὐτὸ πού ὀνομάζω φιλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πράγματα. Μπορεῖ ἡ φράση αὕτὴ νὰ φαίνεται ὑπερβολικὴ. Μπορεῖ νὰ ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ αἰσθάνεται φιλικὰ ἀπέναντι στὰ πράγματα. Παρ' ὅλα αὐτά, μποροῦμε νὰ θροῦμε κάτι ἀνάλογο μὲ τὴ φιλία στὸ εἶδος τοῦ ἐνδιαφέροντος πού δείχνει ἕνας γεωλόγος γιὰ τὰ πετρώματα, ἢ ἕνας ἀρχαιολόγος γιὰ ἐρεῖπια, καὶ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον θά πρέπει νὰ ἀποτελεῖ στοιχεῖο στὴ στάση μας πρὸς τὰ ἄτομα ἢ τὶς κοινωνίες. Μπορεῖ νὰ ἔχουμε κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πράγματα πού νὰ εἶναι περισσότερο ἐχθρικό παρά φιλικό. Ἕνας μπορεῖ νὰ συγκεντρώνει στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τοὺς τόπους πού συχνάζουν οἱ ἀράχνες, ἐπειδὴ σιχαίνεται τὶς ἀράχνες καὶ θέλει νὰ ζεῖ σὲ μέρη πού ὑπάρχουν ὅσο τὸ δυνατό λιγότερες. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν δίνει τὴν ἴδια ἱκανοποίησιν πού νιώθει ὁ γεωλόγος μὲ τὰ πετρώματά του. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀπρόσωπα πράγματα εἶναι ἀρα πολὺ σημαντικὸ, μολοντί, σὰ συστατικὸ

στοιχείο τῆς καθημερινῆς εὐτυχίας, ἔχει ἀξία μικρότερη ἀπὸ ὅσο ἡ φιλικὴ στάση μας ἀπέναντι στοὺς συναθρώπους μας. Ὁ κόσμος εἶναι μεγάλος καὶ οἱ δυνάμεις μας περιορισμένες. Ἄν ὅλη μας ἡ εὐτυχία ἐξαρτιέται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς μας περιπτώσεις, εἶναι δύσκολο νὰ μὴν ἔχουμε τὴν ἀπαιτήση νὰ πάρουμε ἀπὸ τὴ ζωὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα πού μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει. Καὶ τὸ νὰ ζητᾶμε πολλὰ, εἶναι ὁ πιὸ σίγουρος τρόπος γιὰ νὰ πάρουμε λιγότερα ἀπὸ ὅσο θὰ ἦταν δυνατό. Ὁ ἄνθρωπος πού μπορεῖ νὰ ξεχνᾷ τὶς ἔγνοιες τοῦ δείχνοντος πραγματικὸ ἐνδιαφέρον, λόγου χάρι, γιὰ τὴ Σύνοδο τοῦ Τριδέντου, ἢ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἄστρον, θὰ διαπιστώσει ὅτι, ὅταν γυρίσει ἀπὸ τὶς περιπλανήσεις του στὸν κόσμο τῶν ἀψύχων, θὰ ἔχει ἀποχτήσει μιὰ ἰσορροπία καὶ μιὰ γαλήνη πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς στενοχώριες μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, ἐνῶ παράλληλα θὰ ἔχει δοκιμάσει μιὰ πηγαία, ἔστω καὶ παροδική, εὐτυχία.

Τὸ μυστικὸ τῆς εὐτυχίας εἶναι τοῦτο: πλάτυνε ὅσο μπορεῖς τὰ ἐνδιαφέροντά σου, καὶ προσπάθησε νὰ εἶναι οἱ ἀντιδράσεις σου πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα πού σὲ ἐνδιαφέρουν ὅσο γίνεται περισσότερο φιλικὲς παρά ἐχθρικές.

Τὴν προκαταρκτικὴ αὐτὴ ἐπισκόπηση τῶν δυνατοτήτων τῆς εὐτυχίας θὰ ἀναπτύξουμε ἀκόμα περισσότερο στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, κάνοντας καὶ ὑποδείξεις γιὰ τοὺς τρόπους φυγῆς ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ αἷτια τῆς δυστυχίας.

Ἡ καλή διάθεση, τὸ κέφι

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἔχω σκοπὸ νὰ μιλήσω γιὰ αὐτὸ πὺ πῖ-
στεύω πὺς εἶναι τὸ πῖο γενικὸ καὶ διακριτικὸ γνώρισμα τοῦ εὐ-
τυχισμένου ἀνθρώπου, δηλαδὴ γιὰ τὴν καλὴν διάθεση, γιὰ τὸ κέφι.

Ὁ καλύτερος ἴσως τρόπος γιὰ νὰ καταλάβουμε τί ἐννοοῦμε λέ-
γοντας καλὴ διάθεση, εἶναι νὰ ἐξετάσουμε τοὺς διάφορους τρό-
πους πὺ συμπεριφέρονται οἱ ἄνθρωποι δταν κάθονται στὸ τραπέ-
ζι. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ φαγητὸ εἶναι κατὰ
κύριο λόγο ἀγγαρεία. Ὅσο καλὸ καὶ ἂν εἶναι τὸ φαγητὸ, νιώ-
θουν πὺς εἶναι κάτι χωρὶς ἐνδιαφέρον. Ἐτρωγαν πάντα καλὸ φατ,
μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, σὲ κάθε τους φαγητὸ. Ποτὲ δὲ γνώρισαν
τί θὰ πεῖ νὰ εἶναι τὸ τραπέζι σου ἀδειανό, ὡς τὴν ἡμέρα πὺ
ἐνίωσαν τὴν πείνα νὰ ξεσκίζει τὰ σωθικά τους, συνήθισαν, ὁμως,
νὰ θεωροῦν τὰ φαγητὰ κυρίως σὰ συμβατικότητες ὑπαγορευόμενες
ἀπὸ τὴ μὸδα τῆς κοινωνίας ὅπου ζοῦν. Ὅπως δλα τὰ ἄλλα, τὰ
γεῦματα εἶναι ἀνιαρά, δὲν ἀξίζει ὁμως τὸν κόπο νὰ συζητᾶ κανεὶς
τὸ θέμα, ἀφοῦ τίποτα δὲ θὰ εἶναι λιγότερο ἀνιαρό. Ὑπάρχουν ἐπί-
σης οἱ κατάκειτοι πὺ τρῶνε ἀπὸ μιὰ αἴσθησις καθήκοντος, γιὰτι
ὁ γιατρός τοὺς εἶπε πὺς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παίρνουν λίγη τρο-
φή γιὰ νὰ διατηρήσουν τίς δυνάμεις τους. Ἰστερα ὑπάρχουν οἱ
ἐπικούρειοι, πὺ ἀρχίζουν τὸ γεῦμα γεμάτοι ἐλπίδες, γιὰ νὰ δια-
πιστώσουν ὁμως γρήγορα πὺς τὰ φαγητὰ δὲν εἶναι καλά, ὅπως
περίμεναν. Κατόπιν, ὑπάρχουν οἱ λαίμαργοι, πὺ ρίχνονται ἀσυγ-
κράτητοι στὸ φαγητὸ, τρῶνε πάρα πολὺ, καὶ γίνονται πληθωρικοὶ
καὶ πλαδαροί. Τέλος, ὑπάρχουν ἐκεῖνοι πὺ ἀρχίζουν τὸ γεῦμα
τους μὲ καλὴν ὄρεξι, χαίρονται τὸ φαγητὸ τους, τρῶνε ὡσπου νὰ
χορτάσουν καὶ κατόπιν σταματοῦν. Ἐκεῖνοι πὺ παίρνουν θέσι στὸ
τραπέζι τῆς ζωῆς τηροῦν παρόμοια στάσι στὰ ἀγαθὰ πὺ τοὺς
προσφέρει. Ὁ εὐτυχισμένος ἄνθρωπος ἀντιστοιχεῖ στὸν τελευταῖο
ἀπὸ τοὺς φαγάδες πὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ὅ,τι εἶναι ἡ πείνα
σὲ σχέση μὲ τὸ φαγητὸ, εἶναι ἡ καλὴ διάθεση, τὸ κέφι, σὲ σχέση

μέ τή ζωή. Ἐκεῖνος πού βρίσκει βαρετό τό φαγητό, ἀντιστοιχεῖ στό θύμα τοῦ θυρωνικοῦ πάθους. Ὁ κατάκειτος πού τρώει ἀπό μιᾶ αἰσθησιμότητος, ἀντιστοιχεῖ στόν ἀσκητή, κι ὁ λαίμαργος στό φιλήδονο. Ὁ ἐπικούρειος ἀντιστοιχεῖ στό πρόσωπο πού δύσκολα ἱκανοποιεῖται, καί καταδικάζει τίς μισές ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς σάν ἀντιαισθητικές. Τό παράξενο εἶναι, πῶς ὅλοι αὐτοί οἱ τύποι, μέ τήν πιθανή ἐξαίρεση τοῦ λαίμαργου, νιώθουν περιφρόνηση γιά τόν ἄνθρωπο μέ τήν καλή ὄρεξη καί τόν θεωροῦν κατώτερό τους. Τούς φαίνεται χυδαῖο νά ἀπολαμβάνει κανεῖς τό φαγητό ἐπειδὴ πεινάει ἢ νά ἀπολαμβάνει τή ζωή ἐπειδὴ προσφέρει ποικίλα ἐνδιαφέροντα θεάματα καί θαυμαστές ἐμπειρίες. Ἀπό τό ὕψος τῶν παραισθησιμότητων τους κοιτοῦν περιφρονητικά ἐκείνους πού θεωροῦν ἀπλοϊκοῦς. Προσωπικά δέ συμερίζομαι αὐτή τήν ἀντίληψη. Θεωρῶ κάθε ἀπογοήτευση σάν ἀρρώστια, πού μπορεῖ σέ ὀρισμένες περιστάσεις νά εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀλλά πού, ὅταν ἐκδηλωθεῖ, πρέπει νά θεραπευτεῖ ὅσο τό δυνατό συνηθέστερα, καί ὄχι νά θεωρεῖται σάν ἀνώτερη μορφή σοφίας. Ἄς ὑποθέσουμε πῶς σέ κάποιον ἀρέσουν οἱ φράουλες καί σέ ἕναν ἄλλον δέν ἀρέσουν. Σέ τί εἶναι καλύτερος ὁ δεύτερος ἀπό τόν πρῶτο; Δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀφηρημένη καί ἀπρόσωπη ἀπόδειξη εἴτε γιά τό ὅτι οἱ φράουλες εἶναι καλές εἴτε γιά τό ὅτι δέν εἶναι καλές. Γι' αὐτόν πού τοῦ ἀρέσουν, εἶναι καλές. Γιά ἐκεῖνον πού δέν τοῦ ἀρέσουν, δέν εἶναι. Ὅμως, ἐκεῖνος πού τοῦ ἀρέσουν νιώθει μιᾶ εὐχαρίστηση πού εἶναι ἄγνωστη στόν ἄλλον. Πάνω στό θέμα αὐτό, ἡ ζωή του εἶναι πιό εὐχάριστη κι εἶναι καλύτερα προσαρμοσμένος πάνω στό κόσμο στόν ὁποῖο καί οἱ δύο ζοῦν. Ὅσα ἰσχύουν στό μηδαμινό αὐτό παράδειγμα, ἰσχύουν καί σέ πολύ σπουδαιότερα ζητήματα. Ὁ ἄνθρωπος πού τοῦ ἀρέσει νά παρακολουθεῖ ποδόσφαιρο, εἶναι στό θέμα αὐτό ἀνώτερος ἀπό ἐκεῖνον πού δέν τοῦ ἀρέσει. Ὁ ἄνθρωπος πού ἀγαπᾷ τή μελέτη εἶναι ἀκόμα πιό ἀνώτερος ἀπό ἐκεῖνον πού δέν τήν ἀγαπᾷ, καθώς οἱ εὐκαιρίες πού τοῦ τυχαίνου γιά νά διαβάσει εἶναι πολύ περισσότερες ἀπό τίς εὐκαιρίες πού τοῦ τυχαίνου γιά νά δεῖ ποδόσφαιρο. Ὅσο περισσότερα εἶναι τὰ ἐνδιαφέροντα ἐνός ἀνθρώπου, τόσο περισσότερες δυνατότητες εὐτυχίας ἔχει, καί τόσο λιγότερο βρίσκεται στό ἔλεος τῆς μοίρας, γιατί ἂν χάσει

ένα από τὰ ἐνδιαφέροντά του μπορεῖ εὐκολὰ νὰ στραφεῖ σὲ κάποιον ἄλλο. Ἡ ζωὴ εἶναι πολὺ σύντομη γιὰ νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς μὲ τὸ καθετί, εἶναι ὁμως καλὸ νὰ ἐνδιαφερόμαστε γιὰ ὅσα πράγματα χρειάζονται νὰ γεμίζουσι οἱ μέρες μας. Ὅλοι μας ρέπουμε πρὸς τὴν ἀσθένεια τοῦ ἐνδοστροφούς, ὁ ὁποῖος, ἀντικρῦζοντας τὸ πολὺπλευρο θέαμα τοῦ κόσμου πού ἀπλώνεται μπροστά στὰ μάτια του, ἀποστρέφει τὸ βλέμμα του καὶ κυττάζει μονάχα τὸ κενὸ πού ὑπάρχει μέσα του. Ἀλλὰ ἄς μὴ νομιστεῖ πὼς ὑπάρχει τίποτα τὸ ὑψηλὸ στὴ δυστυχία τοῦ ἐνδοστροφούς.

Κάποτε ὑπῆρχαν δυὸ μηχανῆς ἀλαντικῶν, κατασκευασμένες καὶ οἱ δυὸ γιὰ νὰ κάνουν τὰ γουρούνια νοστιμότατα λουκάνικα. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς διατήρησε τὴν καλὴ διάθεση πού εἶχε γιὰ τὰ γουρούνια καὶ ἄρχισε νὰ φτιάχνει ἀναρίθμητα λουκάνικα. Ἡ ἄλλη εἶπε: «Τί εἶναι τὸ γουρούνι γιὰ μένα; Ὁ μηχανισμὸς μου ἔχει πολὺ περισσότερο ἐνδιαφέρον καὶ εἶναι πολὺ περισσότερο θαυμαστὸς ἀπὸ ὅποιονδήποτε γουρούνι». Περιφρόνησε τὰ γουρούνια καὶ ἄρχισε νὰ μελετᾷ τὸν ἐσωτερικὸ μηχανισμό της. Δίχως τὴ φυσικὴ του τροφοδότηση, ὁ ἐσωτερικὸς μηχανισμὸς ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ. Καὶ ὅσο περισσότερο τὸν μελετοῦσε, τόσο περισσότερο κενὸς καὶ ἀνόητος τῆς φαινόταν. Ὁλος αὐτὸς ὁ πολύπλοκος μηχανισμὸς πού ἔφτιαχνε ὡς τώρα νοστιμότατα λουκάνικα, στεκόταν πιά ἀκίνητος, καὶ δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ τί ἦταν σὲ θέση νὰ κάνει. Αὐτὴ ἡ δευτέρα μηχανὴ λουκάνικων ἔμοιαζε μὲ τὸν ἄνθρωπο πού εἶχε χάσει τὸ κέφι του, ἐνῶ ἡ πρώτη ἔμοιαζε μὲ τὸν ἄνθρωπο πού τὸ διατηροῦσε. Τὸ μυαλὸ εἶναι μιὰ παράδοξη μηχανή, πού μπορεῖ νὰ συνδυάσει τὰ ὑλικά πού τοῦ προσφέρονται μὲ τοὺς πιὸ ἐκπληκτικούς τρόπους, ἀλλὰ δίχως ὑλικά ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον εἶναι ἀνίσχυρο, καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὴ μηχανὴ τῶν λουκάνικων, πρέπει νὰ συλλαμβάνει μόνον τοὺς ὑλικά του, γιὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν γεγονότων γίνονται ἐμπειρίες μόνον ἂν δείξουμε ἐνδιαφέρον γι' αὐτά: ἂν δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν, μᾶς εἶναι περιττά. Ἔτσι, ὁ ἄνθρωπος πού στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὰ μέσα δὲ βρίσκει τίποτε ἀξιοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντός του, ἐνῶ ἐκεῖνος πού στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὰ ἔξω, μπορεῖ νὰ βρεῖ ἐντὸς του, στίς σπάνιες ἐκείνες στιγμὲς πού ἀνατέμνει τὴν ψυχὴν του, τὸ πιὸ ποικίλον καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον

ἀνακάτωμα συστατικῶν πού διαλύονται καί αὐτοσυνδυάζονται σέ
ιδιότυπα ὁμορφα ἢ δημιουργικά μοτίβα.

Οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἀναρίθμητες. Ἴσως θυμᾶστε
πῶς ὁ Σέρλοκ Χόλμς μάζεψε κάποτε ἕνα καπέλο πού βρῆκε στό
δρόμο. Ἀφοῦ τὸ ἐξέτασε γιά λίγο, κατάληξε στό συμπέρασμα πῶς
ὁ ἰδιοκτήτης του εἶχε ξεπέσει ἐξ αἰτίας τοῦ πιοτοῦ, διότι ἡ γυ-
ναίκα του δὲν τὸν ἀγαποῦσε πιά ὅπως πρίν. Ἡ ζωή δὲν μπορεῖ
νά φαίνεται βαρετὴ σ' ἕναν ἄνθρωπο, στὸν ὁποῖον τὰ πιὸ τυχαῖα
ἀντικείμενα πρόσφεραν ἕνα τέτιο πλοῦτο ἐνδιαφερόντων. Σκεφτεῖ-
τε τὰ πράγματα πού μπορεῖ νά κινήσουν τὸ ἐνδιαφέρον σας σέ
μιὰ ἐκδρομὴ στὴν ἐξοχή. Ὁ ἕνας μπορεῖ νά ἐνδιαφέρεται γιά τὰ
πουλιά, ὁ ἄλλος γιά τὴν βλάστηση, ὁ ἄλλος γιά τὴ γεωλογία καί
ἕνας ἄλλος γιά τὴ γεωργία κ.ο.κ. Τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρά-
γματα εἶναι ἐνδιαφέρον ἂν προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον σας, καί ὁ ἄν-
θρωπος πού ἐνδιαφέρεται γιά ἕνα ἀπ' αὐτά, ἂν ὑποθέσουμε πῶς
ὄλα τὰ ἄλλα μᾶς ἐνδιαφέρουν, εἶναι καλύτερα προσαρμοσμένος
στὸν κόσμο ἀπὸ ἐκεῖνον πού δὲν ἐνδιαφέρεται γιά τίποτα.

Ἐπίσης, πόσο διαφορετικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ κάθε ἀνθρώπου
ἀπέναντι στοὺς ὁμοίους του. Σ' ἕνα μεγάλο ταξίδι μὲ τὸ σιδηρό-
δρομο, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιβάτες δὲ θά δώσει καμιὰ προσοχὴ στοὺς
συνταξιδιωτὲς του, ἐνῶ ὁ ἄλλος θά τοὺς προσέξει ὄλους, θά ἀνα-
λύσει τοὺς χαρακτήρες τους, θά προσπαθῆσει νά ὑπολογίσει τὴν
κατάστασή τους, καί μπορεῖ ἀκόμη νά φτάσει ὡς τὸ σημεῖο νά
μάθει πολλὰ μυστικά ἀπὸ τὴ ζωή τους. Οἱ ἄνθρωποι διαφέρουν
σχετικὰ μὲ τὸ ὅτι αἰσθάνονται γιά τοὺς ἄλλους ὅπως διαφέρουν
σχετικὰ μὲ τὸ ὅτι μαθαίνουν γι' αὐτοὺς. Μερικοὶ τὰ βρίσκουν ὄλα
βαρετά, ἄλλοι ἀναπτύσσουν πολὺ σύντομα καί εὐκολα ἕνα φιλικὸ
αἰσθημα γιά κείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἤλθαν σέ ἐπαφή, ἐκτὸς ἂν
ὑπάρχει κάποιος ἄλλος λόγος πού τοὺς κάνει νά νιώθουν διαφορε-
τικά. Ἄς πάρουμε καί πάλι ἕνα θέμα ὅπως τὸ ταξίδι: μερικοὶ
ἄνθρωποι θά ταξιδέψουν σέ πολλές χῶρες, θά πᾶνε πάντα στὰ κα-
λύτερα ξενοδοχεῖα, θά φᾶνε ἀκριβῶς τὰ ἴδια φαγητὰ πού θά ἔτρω-
γαν σπίτι τους, θά συναντήσουν τοὺς ἴδιους ἀργόσχολους λεφτάδες
πού θά συναντοῦσαν στό σπίτι τους, θά συζητήσουν γιά τὰ ἴδια
θέματα γιά τὰ ὁποῖα θά συζητοῦσαν στό τραπέζι τους. Ὅταν ἐπι-

στρέφουν, τὸ μόνο πὸν νιώθουν εἶναι μιὰ ἀνακούφιση πὸν ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὴν πολυδάπανη μετακίνηση. Ἄλλοι, ὅπου καὶ νὰ πᾶνε, παρατηροῦν καθεὶ τὸ χαρακτηριστικό, πιάνουν γνωριμιά μὲ ἀνθρώπους ἀντιπροσωπευτικούς τῆς περιοχῆς, προσέχουν καθεὶ πὸν ἔχει ἐνδιαφέρον ἱστορικό ἢ κοινωνικό, τρῶνε τὰ φαγητὰ τοῦ τόπου, μαθαίνουν τὰ ἔθιμα καὶ τὴ γλῶσσα του, καὶ γυρίζουν στὸ τόπο τους μὲ πλούσιο ὕλικὸ γιὰ νὰ στοχάζονται τὰ χειμωνιάτικα βράδια.

Σ' ὄλες αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς καταστάσεις, ὁ ἄνθρωπος πὸν ἔχει κέφι γιὰ τὴ ζωὴ βρίσκεται σὲ πλεονεκτικότερη θέση ἀπὸ ἐκεῖνον πὸν δὲν ἔχει. Μπορεῖ νὰ ἔχει κάποιον ὄφελος ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ δυσάρεστες ἐμπειρίες. Νιώθω εὐχαρίστηση πὸν μπόρεσα νὰ ἀναπνεύσω τὴ μυρωδιὰ ἐνὸς κινέζικου πλήθους καὶ ἐνὸς χωριοῦ τῆς Σικελίας, μολονότι δὲν μπορῶ νὰ ἰσχυριστῶ πὸς ἐνωθῆ εὐχαρίστηση τὶς στιγμὲς πὸν θρῆσκόμενον σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους. Οἱ ἄνθρωποι πὸν ἀγαποῦν τὶς περιπέτειες, βρίσκουν εὐχαρίστηση στὰ ναυάγια, στὶς ἐπαναστάσεις, στοὺς σεισμούς, στὶς πυρκαγιὰς καὶ σὲ κάθε εἶδος δυσάρεστης ἐμπειρίας, ὅσο τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν προκαλοῦν θύματα. Λένε, λόγου χάρι ὅταν γίνεῖ σεισμός: «Ὡστε αὐτὸς εἶναι ὁ σεισμός;» Καὶ χαίρονται πὸν πλουτίστηκε ἢ γνῶση τους μὲ μιὰ καινούργια ἐμπειρία. Δὲ θὰ εἶναι ἀλήθεια ἂν ποῦμε πὸς οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ βρίσκονται στὸ ἔλεος τῆς μοίρας, γιὰτὶ ἂν τύχει καὶ χάσουν τὴν ὑγεία τους, εἶναι πολὺ πιθανὸ πὸς θὰ χάσουν ἀμέσως καὶ τὸ κέφι τους, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον. Γνώρισα ἀνθρώπους πὸν πέθαιναν ἀπὸ ἓναν ἀργό, μαρτυρικό θάνατον καὶ πὸν ὡστόσο διατήρησαν τὸ κέφι τους σχεδὸν ὡς τὴν τελευταία τους στιγμή. Μερικὲς μορφὲς ἀρρώστιας καταστρέφουν τὸ κέφι, ἄλλες ὄχι. Δὲν ξέρω κατὰ πόσον οἱ βιοχημικοὶ εἶναι σὲ θέση νὰ κάνουν διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ εἶδη. Εἶναι πιθανόν, ὅταν ἢ βιοχημεία θὰ κάνει μεγάλες προόδους, νὰ μποροῦμε νὰ παίρνομε χάπια πὸν νὰ μᾶς κάνουν νὰ νιώθουμε ἐνδιαφέρον γιὰ καθεὶ, ὥσπου νᾶρθεῖ ὁμοῦς αὐτὴ ἢ μέρα, θὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θασιζόμεστε στὶς παρατηρήσεις τῆς κοινῆς λογικῆς γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ κρίνομε ποιὰ εἶναι τὰ αἷτια πὸν δύνουν τὴ δυνατότητα σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους νὰ δεῖ-

χγουν ἐνδιαφέρον γιά καθετί, ἐνῶ ὑποχρεώνουν ἄλλους νά μὴν ἐνδιαφέρονται γιά τίποτα.

Τὸ κέφι ἄλλοτε εἶναι γενικό, καὶ ἄλλοτε εἰδικό. Μπορεῖ μάλιστα νά πάρει πολὺ εἰδικές μορφές. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ Μπόρροου μπορεῖ νά θυμοῦνται ἕναν ἥρωά του στὸ μυθιστόρημα «Ρόμανο Ράϊ». Ἔχασε τὴ γυναῖκα του, πού τῆς ἦταν πολὺ ἀφοσιωμένος, καὶ γιά ἕνα διάστημα ἢ ζωὴ τοῦ φαίνονταν ἄδεια. Ἄρχισε ὁμως νά ἐνδιαφέρεται γιά τὶς κινεζικὲς ἐπιγραφές πάνω στὶς τσαγιέρες καὶ στὰ κουτιά τοῦ τσαγιοῦ, καὶ μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς γαλλοκινεζικῆς γραμματικῆς, ἀφοῦ πρῶτα ἔμαθε Γαλλικὰ γιά τὸ σκοπὸ αὐτόν, κατάφερε σιγά-σιγά νά ἀποκρυπτογραφήσει αὐτὲς τὶς ἐπιγραφές, βρίσκοντας ἔτσι ἕνα νέο ἐνδιαφέρον στὴ ζωὴ, παρ' ὄλο πού τὰ Κινεζικὰ του δὲν τὰ χρησιμοποίησε γιά ἄλλο σκοπὸ. Γνώρισα ἀνθρώπους πού ἀφοσιώθηκαν ὀλοκληρωτικὰ στὴν προσπάθεια νά ἐνημερωθοῦν σὲ καθετί πού ἀφοροῦσε τὴν αἵρεση τῶν Γνωστικῶν, καθὼς καὶ ἄλλους πού κύριο ἐνδιαφέρον τους εἶχαν νά παραβάλουν τὰ χειρόγραφα μὲ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ Χόμπς. Εἶναι ὅλως διόλου ἀδύνατο νά μαντέψεις προκαταβολικὰ τί θὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς ἀνθρώπου, ὥστόσο, οἱ περισσότεροι ἀνθρωποὶ εἶναι ἱκανοὶ νά νιώσουν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιά τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο πράγμα, καὶ μιὰ καὶ ξυπνήσει αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον, ἢ ζωὴ παύει νά τοὺς φαίνεται ἀνιαρὴ. Πάντως, τὰ πάρα πολὺ ἐξειδικευμένα ἐνδιαφέροντα ἀποτελοῦν λιγότερο ἱκανοποιητικὴ πηγὴ εὐτυχίας ἀπὸ τὸ γενικὸ κέφι γιά τὴ ζωὴ, γιατί δὲν μποροῦν νά γεμίσουν ὀλόκληρη τὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου, καὶ ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος νά καταλήξει νά μάθει ὄλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα πού ἔχει γίνεи χόμπυ του.

Ἵπενθυμίζουμε ὅτι, ἀνάμεσα στοὺς διάφορους συνδαιτημόνες ἀναφέραμε καὶ τὸ λαίμαργο, ὄχι μὲ τὴ διάθεση νά τὸν παινέψουμε. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά σκεφτεῖ πὼς ὁ ἀνθρωπος πού ἔχει κέφι καὶ πού ἐγκωμιάσαμε στὰ παραπάνω δὲ διαφέρει σὲ τίποτα τὸ συγκεκριμένο ἀπὸ τὸ λαίμαργο. Ἦλθε πιά ἢ στιγμὴ νά κάνομε πιὸ συγκεκριμένη τὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ τύπους.

Ὅπως ξέρουμε, οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τὸ μέτρο σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς βασικότερες ἀρετές. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ

της Γαλλικής Ἐπανάστασης, ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐγκαταλείφτηκε ἀπὸ πολλούς, καὶ ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ θαυμάζει τὰ ἀσυγκράτητα πάθη, ἔστω καὶ ἂν ἦταν καταστροφικὰ καὶ ἀντικοινωνικά, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ Βύρωνα. Ὡστόσο, οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν ἀπόλυτα δίκιο. Στὴν καλὴ ζωὴ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἰσορροπία ἀνάμεσα στὶς διάφορες δραστηριότητες καὶ καμιὰ ἀπὸ τὶς δραστηριότητες αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ἀσχεῖται σὲ τέτιο βαθμὸ πού νὰ κάνει τὶς ἄλλες ἀδύνατες. Ὁ λαίμαργος θυσιάζει ὅλες τὶς ἄλλες εὐχαριστήσεις στὸ φαῖ, καὶ μὲ αὐτὸ περιορίζει τὸ σύνολο τῆς εὐτυχίας στὴ ζωὴ του. Ὑπερβολικὲς διαστάσεις μποροῦν νὰ πάρουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λαίμαργία καὶ ἄλλα πάθη. Ἡ αὐτοκράτειρα Ἰωσηφίνα ἦταν λαίμαργη, μποροῦμε νὰ ποῦμε, στὰ ἐνδύματα. Στὴν ἀρχή, ὁ Ναπολέων πλήρωνε τοὺς λογαριασμοὺς τῆς μοδίστρας της, διαμαρτυρόμενος σὲ κάθε λογαριασμὸ ὀλοένα καὶ πιὸ ἐντονα. Στὸ τέλος τῆς εἶπε πὼς ἔπρεπε νὰ ἔχει κάποιον μέτρο, γιατί στὸ ἐξῆς θὰ πλήρωνε μόνο τοὺς λογαριασμοὺς πού θὰ τοῦ φαίνονταν λογικοί. Ὅταν ἦλθε ὁ ἐπόμενος λογαριασμὸς τῆς μοδίστρας, ἡ Ἰωσηφίνα τᾶχασε στὴν ἀρχή, σύντομα ὅμως σκέφτηκε κάποιον σχέδιο. Πῆγε καὶ βρῆκε τὸν ὑπουργὸ τῶν στρατιωτικῶν καὶ τοῦ ζήτησε νὰ πληρῶσει τὸ λογαριασμὸ ἀπὸ τὰ κονδύλια πού προορίζονταν γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες. Ὁ ὑπουργός, ξέροντας πὼς ἂν ἀρνιόταν, ἡ Ἰωσηφίνα εἶχε τὴ δύναμη νὰ τὸν κάνει νὰ χάσει τὴ θέση του, πλήρωσε τὸ λογαριασμὸ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ Γάλλοι νὰ χάσουν τὴ Γένοβα. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ὑποστηρίζουν μερικὰ βιβλία, μολονότι δὲν μποροῦ νὰ ἰσχυριστῶ πὼς ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Ἀλλὰ ἀληθινὴ ἢ ψεύτικη, ἡ ἱστορία αὐτὴ ἐξυπηρετεῖ τὴν ὑπόθεσή μας, γιατί δείχνει πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει μιὰ γυναίκα τὸ πάθος γιὰ τὰ φορέματα. Χτυπητὰ παραδείγματα λαίμαργίας εἶναι οἱ διψομανεῖς καὶ οἱ νυμφομανεῖς. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς, τὸ δίδαγμα εἶναι ἀπλό. Ὅλα μας τὰ γοῦστα καὶ οἱ ἐπιθυμίες πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς. Ἄν θέλουμε νὰ γίνουμε πηγὴ εὐτυχίας, πρέπει νὰ συμβιβάζονται μὲ τὴν ὑγεία μας, μὲ τὴ στοργὴ ἐκείνων πού ἀγαπᾶμε καὶ μὲ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦμε. Ὑπάρχουν πάθη στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ παραδοθοῦμε ὀλόψυχα, χωρὶς νὰ ξεπεράσουμε αὐτὰ

τά ὄρια. Ὑπάρχουν, ὅμως, ἄλλα, πού αὐτό δὲν ἰσχύει. Ὁ ἄνθρωπος, ἄς ποῦμε, πού ἀγαπάει τὸ σκάκι, ἂν συμβαίνει νὰ εἶναι ἀνύπαντρος καὶ ἀνεξάρτητος, δὲν ἔχει κανένα λόγο νὰ περιορίσει τὸ πάθος του, ἐνῶ ἂν ἔχει γυναίκα καὶ παιδιά καὶ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος οἰκονομικά, θὰ πρέπει νὰ τὸ περιορίζει αὐστηρά. Ὁ διψομανῆς καὶ ὁ λαίμαργος, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἔχουν κοινωνικὲς ὑποχρεώσεις, δὲ δείχνουν καθόλου σύνεση ἀπὸ προσωπικὴ τους ἀποψη, γιατί τὸ πάθος τοὺς καταστρέφει τὴν ὑγεία καὶ τοὺς κάνει δυστυχημένους μὲ ἀντάλλαγμα λίγα λεπτὰ ἀπόλαυσης. Μερικὰ πράγματα ἀποτελοῦν ἓνα πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ προσαρμόζεται κάθε ξεχωριστὸ πάθος, ἂν δὲ θέλουμε νὰ γίνῃ πηγὴ δυστυχίας. Τέτια πράγματα εἶναι ἡ ὑγεία, ἡ γενικὴ κυριαρχία τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, ἓνα οὐσιαστικὸ εἰσόδημα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κυριότερων ἀναγκῶν καὶ τῶν βασικότερων κοινωνικῶν ὑποχρεώσεων, ὅπως οἱ ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴ γυναίκα μας καὶ στὰ παιδιά μας. Ὁ ἄνθρωπος πού θυσιάζει τὰ πράγματα αὐτὰ γιὰ τὸ σκάκι, εἶναι τὸ ἴδιο κακὸς ὅπως καὶ ὁ διψομανῆς. Ὁ μόνος λόγος πού δὲν τὸν καταδικάζουμε τόσο αὐστηρά, εἶναι ὅτι δὲν τὸν συναντᾶμε τόσο συχνά, καὶ ὅτι μόνο ἓνας ἄνθρωπος ἐξαιρετικὰ προικισμένος μπορεῖ νὰ ἀπορροφηθεῖ τόσο πολὺ ἀπὸ ἓνα τόσο ἀποκλειστικὰ πνευματικὸ παιχνίδι. Ἡ ἐλληνικὴ ἀποψη γιὰ τὸ μέτρο πρακτικὰ καλύπτει ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις. Ὁ ἄνθρωπος πού ἀγαπάει σὲ τέτιο βαθμὸ τὸ σκάκι, ὥστε ὅλη τὴν ἡμέρα στὴ δουλειά του νὰ σκέφτεται τὴν παρτίδα πού θὰ παίξει τὸ βράδυ, εἶναι εὐτυχής, ἀλλὰ ἐκεῖνος πού ἐγκαταλείπει τὴν ἐργασία του γιὰ νὰ παίξει σκάκι κάθε μέρα, ἔχει χάσει τὴν ἀρετὴ τοῦ μέτρου. Ἀναφέρεται πῶς ὁ Τολστόϊ, ὅταν ἦταν νέος πρὶν ἀπαρνηθεῖ τὸν πόλεμο, τιμήθηκε μὲ τὸ στρατιωτικὸ σταυρὸ γιὰ μιὰ ἀνδραγαθία του στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅταν ὅμως ἤλθε ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ παρασήμου, ἦταν τόσο ἀπορροφημένος ἀπὸ μιὰ παρτίδα σκακιῦ πού ἀποφάσισε νὰ μὴν πάει. Δὲν μποροῦμε νὰ κατηγορήσουμε γιὰ τίποτα τὸν Τολστόϊ πάνω στὸ θέμα αὐτό, γιατί μπορεῖ νὰ τὸν ἐνδιέφερε πολὺ λίγο τὸ ἂν θὰ παρασημοφορηθεῖ ἢ ὄχι, ἀλλὰ γιὰ ἓναν ἄνθρωπο μὲ μικρότερο ἀνάστημα, μιὰ τέτια πράξη θὰ ἦταν τρέλα.

Γιὰ νὰ περιορίσουμε τὴ θεωρία πὺ ἀναπτύξαμε πὺ πάνω, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὺς ὀρισμένα κατορθώματα θεωροῦνται πάρα πολὺ ὑψηλὰ ὡστε νὰ δικαιολογοῦν κάθε θυσία πὺ κάνουμε γι' αὐτά. Ὁ ἄνθρωπος πὺ δίνει τὴ ζωὴ του ὑπερασπιζόμενος τὴν πατρίδα του δὲν εἶναι κατακριτέος, ἂν αὐτὸ ἔρριξε στὴ δυστυχία τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιὰ του. Ἐκεῖνος πὺ κάνει πειράματα πὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ μεγάλη ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση, δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ τὴ φτώχεια στὴν ὀποία καταδίκασε τὴν οἰκογένειά του στὸ διάστημα τῶν πειραμάτων του, ἂν βέβαια κατορθώσει στὸ τέλος νὰ φτάσει στὴν ἐπιτυχία. Ἄν ὀμως δὲν κατορθώσει νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐφεύρεση ἢ τὴν ἀνακάλυψη πὺ ἐπεδίωκε, ἢ κοινὴ γνώμη θὰ τὸν καταδικάσει σὰ μαγιακό. Αὐτὸ εἶναι ἄδικο, γιὰτὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σίγουρος ἀπὸ πρὶν γιὰ τὴν ἔκβαση τῶν πειραμάτων του. Κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὁ ἄνθρωπος πὺ ἐγκατέλειπε τὴν οἰκογένειά του γιὰ νὰ κάνει ζωὴ ἁγίου εἶχε τὴ γενικὴ ἐκτίμηση, ἐνῶ στὶς μέρες μας ὀλοι θὰ ὑπεστήριζαν πὺς ἔπρεπε νὰ προβλέψει πρῶτα γιὰ τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιὰ του.

Νομίζω πὺς ὑπάρχει πάντα μιὰ βαθιὰ ψυχολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ λαίμαργο καὶ τὸν ἄνθρωπο πὺ ἔχει κανονικὴ ὀρεξη. Ἐκεῖνος πὺ ἀφήνει ἀχαλίνωτη μιὰ ἐπιθυμία του σὲ θάρρος ὀλων τῶν ἄλλων εἶναι συνήθως ἕνας ἄνθρωπος μὲ σοβαρὲς διαταραχές, πὺ προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ ἕνα φάντασμα. Στὴν περίπτωση τοῦ διψομανοῦς, τοῦτο εἶναι ὀλοφάνερο: οἱ ἄνθρωποι πίνου γιὰ νὰ ξεχνοῦν. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν φαντάσματα στὴ ζωὴ τους δὲ θᾶδρισκαν τὸ μεθύσι πὺ εὐχάριστο ἀπὸ τὴ νηφαλιότητα. Ὅπως ἔλεγε ὁ Κινέζος τοῦ θρύλου: «Δὲν πίνω γιὰ νὰ πιῶ, πίνω γιὰ νὰ μεθύσω». Αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ ὀλα τὰ ὑπεβολικὰ καὶ μονόπλευρα πάθη. Δινόμενος στὸ πάθος του, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐπιδιώκει τὴ χαρὰ ἀλλὰ τὴ λησμονιά. Ὅστόσο, ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ στὸν τρόπο πὺ ζητᾶμε τὴ λησμονιά. Μπορεῖ νὰ τὴ ζητᾶμε μὲ κάποιον ἀνόητον τρόπο ἢ μὲ τὴν ἄσκηση ἐπιθυμητῶν ἱκανοτήτων. Ὁ ἥρωας τοῦ Μπόρου πὺ διδάχτηκε Κινέζικα γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ὑπομείνει τὴ θλίψη ἀπ' τὴν ἀπώλεια τῆς γυναίκας του, ζητοῦσε τὴ λησμονιά, τὴ ζητοῦσε ὀμως σὲ μιὰ δραστη-

ριότητα πού δὲν εἶχε βλαβερὰ ἀποτελέσματα, ἀλλὰ ἀντίθετα πλούτιζε τὴ διαύγεια καὶ τὴ γνώση του. Δὲν μποροῦμε σὲ τίποτα νὰ κατηγορήσουμε τέτιες μορφές φυγῆς. Τὰ πράγματα, ὅμως, εἶναι διαφορετικὰ μὲ ἐκεῖνον πού ζητάει τὴ λησμονιά στὸ πιστὸ ἢ στὴ χαρτοπαιξία ἢ σὲ κάποια ἄλλη μορφή βλαβερῆς ἐπίδοσης. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὑπάρχουν ἄκρες καταστάσεις. Τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ κείνον πού ἐκτίθεται σὲ μεγάλους κινδύνους, σὲ ἀεροπλάνα ἢ ὀρειβάσιες, ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τοῦ φέρθηκε ἰδιότροπα; Ἄν οἱ κίνδυνοι στοὺς ὁποίους ἐκτίθεται ὑπηρετοῦν κάποιο γενικὸ σκοπὸ, μπορεῖ νὰ τὸν θαυμάζουμε, ἂν ὅμως δὲν συμβαίνει αὐτό, τὸ μόνον πού μένει εἶναι νὰ τὸν τοποθετήσουμε λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ χαρτοπαίχτη ἢ τὸ μπεκρὴ.

Τὸ αὐθόρμητο κέφι, ὄχι τὸ κέφι πού ζητᾶ τὴ λησμονιά, ἀποτελεῖ φυσικὸ συστατικὸ στὰ ἀνθρώπινα πλάσματα, ἐκτὸς ἂν ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ ἀντίξοες περιστάσεις. Τὰ μικρὰ παιδιὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ καθεὶ πού βλέπουν καὶ ἀκοῦν. Ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος ἐκπλήξεις γι' αὐτά, καὶ ἐπιδιώκουν μὲ ζῆλο τὴ γνώση, ὄχι φυσικὰ τὴ σχολικὴ γνώση, ἀλλὰ τὴ γνώση πού θὰ τὰ ἐξοικειώσει μὲ τὰ ἀντικείμενα πού ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ τους. Τὰ ζῶα, ἀκόμα καὶ ὅταν μεγαλώσουν, διατηροῦν τὸ κέφι τους, φτάνει νὰ εἶναι καλὰ στὴν ὑγεία τους. Ἐἴνας γάτος σὲ ἄγνωστο δωμάτιο δὲν θὰ ἡσυχάσει ἂν δὲν ψάξει γύρω-γύρω νὰ βρεῖ μυρωδιὰ ποντικοῦ, ὁ ἄνθρωπος πού δὲ συνάντησε ποτὲ μεγάλες δυσκολίες στὴ ζωὴ του, θὰ διατηρήσει τὸ φυσικὸ του ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ ὅσο θὰ νιώθει ἔτσι, θὰ βρῆσκει εὐχάριστη τὴ ζωὴ, ἐκτὸς ἂν περιοριστεῖ σημαντικὰ ἢ ἐλευθερία του.

Ἡ ἀπώλεια τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς στὴν πολιτισμένη κοινωνία ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας πού ἀποτελοῦν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ τρόπου ζωῆς μας. Ὁ ἄγριος κυνηγᾷ ὅταν πεινάει, ὑπακούοντας σὲ μιὰ φυσικὴ παρόρμηση. Ὁ ἄνθρωπος πού πηγαίνει στὴν ἐργασία του κάθε πρωτὴ τὴν ἴδια ὥρα, ὠθεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἴδια παρόρμηση, τὴν ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ ἐξασφαλίσαι τὰ μέσα συντήρησής του, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ παρόρμηση δὲν ἐνεργεῖ ἄμεσα καὶ τὴν στιγμὴ πού τὴ νιώθει: ἐνεργεῖ ἔμμεσα, μὲ ἀφαιρέσεις, πεποιθήσεις καὶ

βουλήσεις. Τὴν ὥρα πού ὁ ἄνθρωπος ξεκινάει γιὰ τὴν ἐργασία του, δὲ νιώθει πείνα, γιὰτὶ μόλις ἔχει πάρει τὸ πρωινό του. Γνωρίζει, ὅμως, ἀπλούστατα, ὅτι πρόκειται νὰ ξαναπεινάσει, καὶ ὅτι ἡ ἐργασία του εἶναι ἓνα μέσο γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν πείνα πού θὰ νιώσει. Οἱ παρορμήσεις εἶναι ἀκανόνιστες, ἐνῶ οἱ συνήθειες σὲ μιὰ πολιτισμένη κοινωνία πρέπει νὰ εἶναι τακτικές. Στους ἄγριους, ἀκόμη καὶ οἱ συλλογικὲς ἐνέργειες, στὸ βαθμὸ πού υπάρχουν, εἶναι αὐθόρμητες καὶ γίνονται κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια παρόρμηση. Ὅταν ἡ φυλὴ πάει γιὰ πόλεμο, τὸ τὰμ - τὰμ ξυπνάει τὸ πολεμικὸ μένος, καὶ ἡ ὁμαδικὴ διέγερση ὠθεῖ τὸ κάθε ἄτομο νὰ κάνει αὐτὸ πού εἶναι ἀπαραίτητο. Οἱ σύγχρονες ἐπιχειρήσεις μας δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὅταν πρόκειται νὰ ξεκινήσει ἓνα τραῖνο, σὲ μιὰ δοσμένη στιγμή, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐμπνεύσουμε τοὺς ἀχθοφόρους, τὸ μηχανοδηγό, καὶ τὸν κλειδοῦχο μὲ βαρβαρική μουσική. Ὁ καθένας ὀφείλει νὰ πάει στὴ δουλειά του, ἐπειδὴ ἡ δουλειά αὐτὴ πρέπει νὰ γίνῃ. Τὸ κίνητρό τους, δηλαδή, εἶναι ἕμμεσο: δὲ νιώθουν καμιά παρόρμηση πρὸς τὴν ἐργασία αὐτὴ, ἀλλὰ ὠθοῦνται μόνο ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ πού θὰ τοὺς ἀποφέρει. Πολλὰ πράγματα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ παρουσιάζουν τὸ ἴδιο μειονέκτημα. Οἱ ἄνθρωποι συνδέονται μεταξὺ τους, ὄχι ἐπειδὴ τὸ θέλουν αὐτό, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐλπίζουν πὼς τελικὰ ἀπὸ τὴ συνεργασία θὰ προκύψει κάποιος ὄφελος γι' αὐτούς. Σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς του, ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος νιώθει νὰ μπαίνουν περιορισμοὶ στὶς παρορμήσεις του: Ἄν εἶναι χαρούμενος, δὲν πρέπει νὰ τραγουδάει ἢ νὰ χορεύει στὸ δρόμο, ἐνῶ ἂν εἶναι λυπημένος δὲν πρέπει νὰ κάθεσαι στὸ πεζοδρόμιο καὶ νὰ θρηνεῖ, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ δυσκόλευε τὴν κυκλοφορία. Στὰ παιδικὰ του χρόνια, ἡ ἐλευθερία του περιορίζεται ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἐνῶ ὅταν γίνῃ ἐνήλικος, περιορίζεται ἀπὸ τὶς ὥρες ἐργασίας. Αὐτὰ τὸν δυσκολεύουν νὰ διατηρήσει τὸ κέφι του, γιὰτὶ ὁ συνεχὴς περιορισμὸς φέρνει στὸ τέλος τὴν κόπωση καὶ τὴν βαρυστημάρια. Πάντως, μιὰ πολιτισμένη κοινωνία εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει χωρὶς νὰ μπαίνουν κάτω ἀπὸ περιορισμοὺς οἱ αὐθόρμητες παρορμήσεις, γιὰτὶ οἱ παρορμήσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ δώσουν μόνο τὶς πιὸ ἀπλὲς μορφὲς κοινωνικῆς συνεργασίας, καὶ ὄχι τὶς πάρα πολὺ σύνθετες πού

ἀπαιτεί η̄ σύγχρονη οικονομική ὀργάνωση. Για νὰ ξεπεράσει αὐτὰ τὰ ἐμπόδια καὶ νὰ θρεῖ τὸ κέφι του, ἕνας ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ὑγιής καὶ νὰ ξεχυλίζει ἀπὸ ἐνέργεια, ἢ ἀλλιῶς, ἂν εἶναι τυχερός, μιὰ ἐργασία πὺ νὰ τοῦ προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον. Ὅπως δείχνουν οἱ στατιστικές, ὁ τομέας τῆς ὑγείας παρουσιάζει σταθερὴ βελτίωση σὲ ὄλες τὶς πολιτισμένες χώρες στοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες, εἶναι ὁμως δύσκολο νὰ μετρηθεῖ ἡ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀμφιδάλλω ἂν ἡ φυσικὴ ζωτικότητα στὶς στιγμὲς καλῆς ὑγείας εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο ἦταν παλαιότερα. Τὸ πρόβλημα στὸν τομέα αὐτὸν εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ κοινωνικὸ πρόβλημα καὶ σὰν τέτιο δὲ σκοπεύω νὰ τὸ ἐξετάσω σὲ τοῦτο τὸ βιβλίο. Πάντως, τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει μιὰ προσωπικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἄποψη πὺ μᾶς ἀπασχόλησε στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν κόπωση. Ἵπάρχουν ἄνθρωποι πὺ διατηροῦν τὸ κέφι τους, παρὰ τὶς δυσκολίες τῆς πολιτισμένης ζωῆς, καὶ πολλοὶ ἄλλοι θὰ μπορούσαν νὰ τὸ κάμουν αὐτὸ, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ψυχολογικὲς συγκρούσεις στὶς ὁποῖες ξοδεύεται μεγάλο μέρος τῆς ἐνεργητικότητάς τους. Για νὰ ἔχει κανεὶς κέφι, ἀπαιτεῖται περισσότερη ἐνεργητικότητα ἀπὸ ἐκείνη πὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐργασία καὶ γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτὸ ἀπαιτεῖται νὰ ἐργάζεται ὁμαλὰ ὁ ψυχολογικὸς μηχανισμὸς. Σχετικὰ μὲ τὰ αἷτια πὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ ψυχολογικοῦ μηχανισμοῦ, θὰ μιλήσω στὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

Σήμερα, λιγότερο ἀπὸ ἄλλοτε, ἀλλὰ ἀκόμη σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ἡ διάθεση στὶς γυναῖκες ἔχει περιοριστεῖ ἀπὸ μιὰ λαθεμένη ἀντίληψη ἀξιοπρέπειας. Θεωροῦσαν πὺς δὲν ἄρμοζε στὶς γυναῖκες νὰ δείχνουν ἐκδηλο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἄντρες ἢ νὰ δείχνουν πολλὴ ζωηρότητα δημόσια. Οἱ γυναῖκες, μαθαίνοντας νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται γιὰ τοὺς ἄντρες, μάθαιναν συνήθως νὰ μὴν ἐνδιαφέρονται γιὰ τίποτα, ἢ τουλάχιστο γιὰ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ κάποιον εἶδος σωστῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ νὰ διαπαιδαγωγεῖσαι στὸ νὰ παίρνεις μιὰ στάση ἀδράνειας καὶ ἀπομόνωσης ἀπὸ τὴ ζωὴ, σημαίνει καθαρὰ τὸ νὰ διδάσκεισαι κάτι πὺ εἶναι ἐχθρικὸ πρὸς τὸ κέφι τῆς ζωῆς, καὶ νὰ ἐνθαρρύνεις τὴ στάση τοῦ νὰ κλείνεται ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτὸ του, πὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῶν πάρα πολὺ ἀξιο-

σεοαπτων γυναικῶν, ιδιαίτερα όταν είναι αμόρφωτες. Οί γυναίκες δὲν ἐνδιαφέρονται, ὅπως ὁ μέσος ἄντρας, γιὰ τὰ σπόρ, οὔτε σκοτίζονται γιὰ τὴν πολιτικὴ. Τηροῦν ἀπέναντι στοὺς ἄντρες στάση προσποιητῆς ἐπιφυλακτικότητος, καὶ ἀπέναντι στὶς ἄλλες γυναίκες στάση καμουφλαρισμένης ἐχθρότητος, πού βασίζεται στὴν πεποίθησή τους πὼς οἱ ἄλλες γυναίκες εἶναι λιγότερο ἀξιοσέβαστες ἀπὸ αὐτές. Καμαρώνουν πὼς μένουν κλεισμένες στὸν ἑαυτό τους, θεωροῦν δηλαδὴ τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς συνανθρώπους τους μεγάλη ἀρετὴ. Γι' αὐτό, φυσικά, δὲν μποροῦν νὰ κατηγορηθοῦν. Δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τοῦ νὰ παραδέχονται τὶς ἠθικὲς ἐπιταγὲς πού διδάσκονται στὶς γυναίκες ἐπὶ χιλιάδες χρόνια. Πάντως, πρόκειται γιὰ θύματα, πάρα πολὺ ἀξιολύπητα, ἐνδὸς συστήματος καταπίεσης πού τὶς ἀδικίες του δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν. Στὶς γυναίκες αὐτές, τὸ καθετὶ πού δὲν εἶναι γεναιόφυχο φαίνεται καλὸ καὶ καθετὶ πού εἶναι γεναιόφυχο φαίνεται κακὸ. Στὸ δικό τους κοινωνικὸ περιβάλλον κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ νὰ σκοτώσουν τὴν χαρὰ, ἐνῶ στὴν πολιτικὴ συμπαθοῦν τὴν καταπιεστικὴ νομοθεσία. Εὐτυχῶς πού τὸν τύπο αὐτὸν τῆς γυναίκας τὸν συναντᾶμε ὀλοένα καὶ λιγότερο σήμερα. Ὅσο ἔξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει σὲ βαθμὸ πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνον πού φαντάζονται οἱ χειραφετημένοι κύκλοι. Συγιστῶ σὲ ὅσους ἀμφιβάλλουν γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ὄσων λέω, νὰ κάνουν μιὰ βόλτα σὲ μερικὰ σπίτια πού νοικιάζουν ἐπιπλωμένα δωμάτια καὶ νὰ προσέξουν τὶς σπιτονοικοκυρὲς πού θὰ συναντήσουν στὴν ἔρευνά τους. Θὰ διαπιστώσουν πὼς ζοῦν μὲ μιὰ ἀντίληψη γυναικειᾶς ἀνωτερότητας, πού οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς εἶναι ἡ καταστροφὴ κάθε κεφιοῦ γιὰ ζωὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει μικρύνει καὶ νὰ ἔχει στρεβλωθεῖ τὸ μυαλὸ καὶ ἡ καρδιά τους. Ἀνωτερότητα μὲ τὴ σωστὴ ἔγνοια δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα ἢ τουλάχιστον δὲν ὑπάρχει στὸν βαθμὸ πού θεωρεῖ ἡ παράδοση. Καὶ γιὰ τὶς γυναίκες, καὶ γιὰ τοὺς ἄντρες, τὸ κέφι τῆς ζωῆς εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς εὐημερίας.

Ἡ στοργή

Ἐνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους πὺν κάνει νὰ χάνεται τὸ κέφι εἶναι τὸ αἰσθημα πὺν νιώθει ἕνας ἄνθρωπος πὺς δὲν τὸν ἀγαπᾶνε, ἐνῶ ἀντίστροφα τὸ αἰσθημα πὺς ἀγαπιέται, κάνει νὰ μεγαλώνει τὸ κέφι περισσότερο ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ αἰσθημα πὺς δὲν τὸν ἀγαποῦν γιὰ πολλοὺς λόγους. Μπορεῖ νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἀπαίσιον ἔτσι πὺν κανένας νὰ μὴ τὸν ἀγαπάει. Μπορεῖ στὴν παιδική του ἡλικία νὰ εἶχε συνηθίσει νὰ δέχεται λιγότερη ἀγάπη ἀπὸ τὴν ἀγάπη πὺν μοιραζόταν στὰ ἄλλα παιδιά. Ἡ μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἕνα πρόσωπο πὺν δὲν τὸ ἀγαπάει κανείς. Ἄλλὰ στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, ἡ αἰτία προφανῶς εἶναι ἡ ἔλλειψη αὐτοπεποίθησης, γιὰτι εἶχε πολλὲς κακοτυχίες ἀπὸ μικρός. Ὁ ἄνθρωπος πὺν νιώθει πὺς δὲν τὸν ἀγαποῦν, μπορεῖ, σὰν ἀποτέλεσμα, νὰ ἀντιδράσει μὲ διαφόρους τρόπους. Μπορεῖ νὰ κάνει ἀπελπισμένες προσπάθειες γιὰ νὰ κερδίσει τὴ στοργὴ τῶν ἄλλων, προφανῶς μὲ ὑπερβολικὴ ἐπίδειξη καλοσύνης. Εἶναι ὁμως πολὺ πιθανὸ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ πετύχει, γιὰτι τὸ κίνητρο τῆς καλοσύνης του εὐκολα θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ἀπὸ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται, καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι ἔτσι φτιαγμένη, ὥστε νὰ δίνει τὴ στοργὴ τῆς πρὸ πρόθυμα σ' ἐκείνους πὺν φαίνεται νὰ τὴν ζητοῦν λιγότερο. Ἐτσι, ὁ ἄνθρωπος πὺν προσπαθεῖ νὰ ἀγοράσει τὴ στοργὴ μὲ πράξεις καλοσύνης γρήγορα ἀπογοητεύεται, δοκιμάζοντας τὴν ἀνθρώπινη ἀχαριστία. Δὲν πέρασε ποτὲ ἀπὸ τὸ μυαλό του ὅτι ἡ στοργὴ πὺν προσπαθεῖ νὰ ἀγοράσει ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ πὺν προσφέρει γιὰ νὰ τὴν ἀγοράσει, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ αἰσθημα πὺς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν πράξεών του. Ἐνας ἄλλος, βλέποντας πὺς δὲν τὸν ἀγαποῦν, μπορεῖ νὰ ἐπιζητήσῃ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν κόσμον, εἴτε ξεσηκώνοντας πολλέμους καὶ ἐπαναστάσεις ἢ μὲ μιὰ πένα βουτηγμένη σὲ χολή, ὅπως ὁ Ἰωνάθαν Σουίφτ. Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἥρωικὴ ἀντίδραση στὴν

άτυχία, πού απαιτεί αρκετή δύναμη χαρακτήρα, ώστε να κάνει τον άνθρωπο να σταθεί αντιμετώπος μ' όλο τον κόσμο. Έλάχιστοι είναι εκείνοι πού μπορούν να φτάσουν σ' αυτό τo ύψος. Η μεγάλη πλειονότητα, άντρες και γυναίκες, όταν αισθάνονται πώς δέν τούς αγαπούν, βυθίζονται μέσα σέ μιá δειλή άπελπισία και ανάκουφίζονται μόνο μέ τυχαία ξεσπάσματα φθόνου και κακίας. Κατά κανόνα, ή ζωή τών ανθρώπων αυτών είναι υπερβολικά έγωκεντρική και ή άπουσία τής στοργής τούς δίνει μιá αισθήση άνασφάλειας, από τήν όποία ζητούν ένστικτώδεια να ξεφύγουν αφήνοντας τή συνήθεια να κυριαρχήσει τή ζωή τους πέρα για πέρα. Έκείνοι πού γίνονται σκλάβοι μιās μονότονης ρουτίνας ύποκινούνται γενικά από τo φόβο ένός ψυχρού έξωτερικού κόσμου και από τo αισθημα ότι θά μπορέσουν να άποφύγουν αυτή τήν ψυχρότητα, αν συνεχίσουν άπαράδιστα τo δρόμο πού άκολουθοΰσαν πριν.

Όσοι αντιμετωπίζουν τή ζωή μέ αισθημα άσφάλειας είναι πολύ πιο εύτυχισμένοι από εκείνους πού τήν αντιμετωπίζουν μέ αισθημα άνασφάλειας, τουλάχιστο όσο ή αισθημα αυτή άσφάλειας δέν τούς οδηγεί σέ καταστροφή. Και σέ πάρα πολλές περιπτώσεις, αν όχι σέ όλες, αυτή ή αισθημα άσφάλειας θά βοηθήσει τον άνθρωπο να ξεφύγει κινδύνους στους όποιους ένας άλλος θά υπέκυπτε. "Αν τύχει και θρίσκεσαι πάνω από μιá άδυσσο περπατώντας πάνω σέ μιá στενή σανίδα, πιθανότερο είναι να πέσεις αν καταληφθείς από έλιγγο παρά αν δέν φοβάσαι. Τo ίδιο ισχύει και στή ζωή. Εκείνος πού δέ φοβάται, μπορεί φυσικά να θρεθεί ξαφνικά στήν καταστροφή, είναι όμως πιθανό πώς θά περάσει άθικτος πολλές δύσκολες καταστάσεις, στίς όποιες o δειλός θά σκόνταφτε. Αυτό τo χρήσιμο είδος άυτοπεποίθησης έχει φυσικά αναρίθμητες μορφές. Ό ένας έχει τήν άυτοπεποίθησή του όταν θρεθεί στα βουνά, o άλλος στή θάλασσα και ένας άλλος στον άέρα. Γενικά, όμως, ή άυτοπεποίθηση στή ζωή άποχτιέται, περισσότερο από ό,τιδήποτε άλλο, όταν κανείς έχει συνηθίσει να δέχεται όση στοργή τού χρειάζεται. Γι' αυτήν τήν κατάσταση πνεύματος, πού τή θεωρώ σαν πηγή τού κεφιού, πρόκειται να μιλήσω σέ τούτο τo κεφάλαιο.

Η στοργή πού δεχόμαστε, και όχι ή στοργή πού δίνουμε, είναι εκείνη πού δημιουργεί αυτή τήν αισθημα άσφάλειας, αν και ή

αἰσθησις αὐτὴ γεννιέται πάνω ἀπ' ὄλα ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία στοργή. Ἀκριβολογώντας, τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ τὸ δίνει ὄχι μόνο ἡ στοργή ἀλλὰ καὶ ὁ θαυμασμός. Τὰ ἄτομα πού ἡ δουλειά τους εἶναι νὰ ἐξασφαλίζουν τὸ θαυμασμὸ τοῦ κοινοῦ, ὅπως οἱ ἡθοποιοί, οἱ ἱεροκῆρυκες, οἱ ρήτορες καὶ οἱ πολιτικοί, καταλήγουν νὰ ἐξαρτιῶνται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιδοκιμασία. Ὅταν λαβαίνουν τὸ μερίδιο πού πρέπει ἀπὸ τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ κοινοῦ, ἡ ζωὴ τους εἶναι γεμάτη κέφι. Ὅταν δὲν τὴν λαβαίνουν γίνονται γκρινιαρήδες καὶ κλείνονται στὸν ἑαυτὸ τους. Ἡ διάχυτη καλὴ θέλησις τοῦ πλήθους εἶναι γι' αὐτοὺς ὅ,τι εἶναι γιὰ ἄλλους ἡ πιὸ συγκεκριμένη στοργὴ τῶν λίγων. Τὸ παιδί πού τὸ ἀγαποῦν οἱ γονεῖς του δέχεται τὴ στοργὴ τους σὰ νόμο τῆς φύσης. Δὲν τὸ καλοεξετάζει, ἀν καὶ ἔχει πολὺ μεγάλῃ σημασία γιὰ τὴν εὐτυχία του. Σκέφτεται τὸν κόσμον, τίς περιπέτειες πού τοῦ τυχαίνουν καὶ τίς πιὸ θαυμαστὰς περιπέτειες πού θὰ τοῦ τύχουν ὅταν μεγαλώσει. Ὅμως, πίσω ἀπὸ ὄλα αὐτὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἐνδιαφέροντα ὑπάρχει τὸ αἶσθημα πὼς θὰ τὸ προστατέψει ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἢ στοργὴ τῶν γονιῶν του. Τὸ παιδί πού στερήθηκε, γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο, τὴ στοργὴ τῶν γονιῶν του εἶναι πιθανὸ νὰ γίνῃ δειλὸ καὶ ἄτολμο, κυριαρχούμενο ἀπὸ φόβον καὶ οἶκτον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καθόλου ἱκανὸ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν κόσμον μὲ διάθεσις γιὰ χαρούμενες ἐξερευνήσεις. Ἐνα τέτιο παιδί μπορεῖ νὰ ἀρχίσει σὲ ἐκπληκτικὰ πρῶιμη ἡλικία νὰ σκέφτεται σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατον καὶ τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα. Γίνεται ἐνδοστρεφῆς, μελαγχολικὸς στὴν ἀρχή, καταφεύγοντας τελικὰ σὲ ἐξωπραγματικὰς παρηγόριες κάποιου φιλοσοφικοῦ ἰδεολογικοῦ συστήματος. Ὁ κόσμος εἶναι γι' αὐτὸν ἕνας τρελὸς τρελὸς τόπος, πού περιέχει πράγματα εὐχάριστα καὶ πράγματα δυσάρεστα χωρὶς καμιά συνοχή. Καὶ κάθε ἐπιθυμία γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς κατανοητοῦ συστήματος ἢ σχεδίου ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμον, εἶναι κατὰ βάθος ἀποτέλεσμα φόβου. Στὴν πραγματικότητα, ἕνα εἶδος ἀγοραφοβίας, φόβου δηλαδὴ γιὰ τὸν ἀνοιχτὸ χῶρον, γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ δήμου τῶν ἀρχαίων, σὲ ἀντίθεσις μὲ τὴν κλειστοφοβία. Μέσα στοὺς τέσσερις τοίχους τῆς βιβλιοθήκης του ὁ δειλὸς σπουδαστὴς νιώθει ἀσφαλῆς. Ἄν καταφέρει νὰ πείσει τὸν ἑαυτὸ του πὼς ὁ κόσμος εἶναι

τὸ ἴδιο τακτοποιημένος ὅπως καὶ ἡ βιβλιοθήκη του, τότε θὰ μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται τὴν ἴδια ἀσφάλεια, ὅταν θὰ ριψοκινδυνέψει νὰ βγεῖ στοὺς δρόμους. Ἐνας τέτιος ἄνθρωπος, ἂν εἶχε περισσότερη στοργή στὴ ζωὴ του, θὰ φοβόταν τὸν πραγματικὸ κόσμον λιγότερο, καὶ δὲ θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ἐπινοήσῃ ἕναν ἰδεατὸ κόσμον, ποὺ ἔχει ἀντικαταστήσῃ στὴ σκέψη του τὸν ἀληθινό.

Ὡστόσο, δὲ σημαίνει πὼς κάθε εἴδους στοργὴ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐνθαρρύνει τὴν τόλμη. Ἡ στοργὴ ποὺ δίνεται πρέπει νὰ εἶναι κι' αὐτὴ θαρραλέα καὶ ὄχι δειλὴ, ἐπιθυμώντας γιὰ τὸ ἀντικείμενό της περισσότερο τὴν ἀνωτερότητα παρὰ τὴν ἀσφάλεια, χωρὶς φυσικὰ αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν ἀσφάλεια. Ἡ δειλὴ μητέρα ἢ ἡ νταντά, ποὺ προειδοποιεῖ ἀδιάκοπα τὰ παιδιὰ της γιὰ τίς καταστροφές ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς συμβοῦν, ποὺ νομίζει πὼς κάθε σκύλος δαγκώνει καὶ κάθε ἀγελάδα εἶναι ἀγριεμένος ταῦρος, εἶναι δυνατὸ νὰ προκαλέσει στὰ παιδιὰ της μιὰ δειλία ὁμοία μὲ τὴ δική της καὶ νὰ τὰ κάνει νὰ μὴ αἰσθάνονται ποτὲ ἀσφάλεια, ὅταν βρίσκονται μακριὰ της. Στὴν παθολογικὰ στοργικὴ μητέρα μπορεῖ νὰ εἶναι εὐχάριστο νὰ ἔχει ἕνα τέτιο αἶσθημα τὸ παιδί: μπορεῖ νὰ ἐπιθυμεῖ περισσότερο νὰ εἶναι ἐξαρτημένο ἀπ' αὐτὴν τὸ παιδί της, παρὰ νὰ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀντιμετωπίζει τὸν κόσμον. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ, τὸ παιδί της θὰ βρεθεῖ προφανῶς σὲ χειρότερη μοίρα μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, παρὰ ἂν δὲν εἶχε νιώσει καθόλου ἀγάπη. Οἱ τρόποι σκέψης ποὺ διαμορφώνονται στὴν παιδικὴ ἡλικία εἶναι πιθανὸ νὰ διατηροῦνται σ' ὀλόκληρη τὴ ζωὴ. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἄνθρωποι ποὺ ὅταν ἐρωτεύονται ἀναζητοῦν ἕνα λιμάνι καταφυγῆς μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον, ὅπου μπορεῖ νὰ εἶναι σίγουροι πὼς θαυμάζονται χωρὶς νὰ εἶναι ἀξιοθαύμαστοι, καὶ πὼς ἐπαινοῦνται χωρὶς νὰ εἶναι ἀξιέπαινοι. Γιὰ πολλοὺς τὸ σπίτι εἶναι καταφύγιον ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς: οἱ φόβοι καὶ οἱ δειλίες τους εἶναι ποὺ τοὺς κάνουν νὰ χαίρονται τὴν οἰκογενειακὴ συντροφιά, στὴν ὁποία τὰ αἰσθήματα αὐτὰ ξεχνιοῦνται. Ζητοῦν ἀπὸ τὴ γυναῖκα τους νὰ τοὺς δώσει αὐτὸ ποὺ τοὺς ἔδινε ἄλλοτε μιὰ παράλογη μητέρα, παράλληλα ὅμως τοὺς φαίνεται περίεργο ἂν ἡ γυναῖκα τους τοὺς θεωρεῖ μεγάλα παιδιὰ.

Ὁ καθορισμὸς τοῦ καλύτερου εἴδους στοργῆς δὲν εἶναι πράγμα εὐκόλο, καθὼς εἶναι βέβαιον πὼς στὴ στοργή θὰ ὑπάρχει καὶ ὁ προστατευτικὸ στοιχεῖο. Δὲ μένουμε ἀδιάφοροι μπροστὰ στὰ βάσανα τῶν ἀνθρώπων πού ἀγαπᾶμε. Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ φόβος μήπως κάποιος δικός μας πάθει κάποια ἀτυχία, σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὴ συμπαράσταση πού πρέπει νὰ δείχνηται σὲ περίπτωση πραγματικῆς ἀτυχίας, πρέπει νὰ παίζει ὅσο τὸ δυνατό μικρότερο ρόλο στὴ στοργή. Ὁ φόβος γιὰ τοὺς ἄλλους εἶναι πάρα πολὺ λίγο καλύτερος ἀπὸ τὸ φόβο γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς μας καὶ ἀκόμη ἀποτελεῖ πολὺ συχνὰ πρόσχημα γιὰ τὴν ἐκδήλωση παθολογικῆς στοργῆς καὶ κυριαρχίας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐλπίζουν ὅτι, ξυπνώντας τὸ φόβο στοὺς ἄλλους, μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰ πιὸ ἀπόλυτη κυριαρχία πάνω τους. Αὐτὸς εἶναι φυσικὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού οἱ ἄντρες ἀγαποῦν δειλὲς γυναῖκες, γιὰτὶ προστατεύοντάς τες, καταλήγουν νὰ τίς κατέχουν. Τὸ πόσο μπορεῖ νὰ ὑποβληθεῖ ἕνα πρόσωπο στὴ μοναξιά χωρὶς νὰ πάθει βλάβη, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ χαρακτήρα του: ἕνα πρόσωπο τραχὺ καὶ ριψοκίνδυνο μπορεῖ νὰ ἀντέξει σὲ μεγάλη μοναξιά χωρὶς νὰ πάθει τίποτα, ἐνῶ μὲ τὸ δειλὸ, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ.

Ἡ στοργή πού δίνεται ἔχει διπλὴ ἀποστολή. Ὡς τώρα μιλήσαμε γιὰ τὴ στοργή σὲ σχέση μὲ τὴν ἀσφάλεια, ἀλλὰ στὴ ζωὴ τοῦ ἐνήλικου ἔχει ἕνα πιὸ οὐσιαστικὸ βιολογικὸ σκοπὸ, δηλαδὴ τὴν πατρότητα ἢ τὴν μητρότητα. Τὸ νὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ ἐμπνεύσει σεξουαλικὴ ἀγάπη ἕνας ἄντρας ἢ μιὰ γυναῖκα ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν φοβερὴ ἀτυχία, γιὰτὶ αὐτὸ ἀποστερεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τίς μεγαλύτερες χαρὲς πού ἔχει νὰ προσφέρει ἢ ζωὴ. Εἶναι βέβαιον πὼς ἄργά ἢ γρήγορα ἢ στέρξη αὐτὴ θὰ καταστρέψει τὸ κέφι τοῦ ἀνθρώπου καὶ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ἐνδοστρέφεια. Πολὺ συχνά, ὅμως, οἱ παλαιότερες ἀτυχίες στὴν παιδικὴ ἡλικία ἔχουν δημιουργήσει ἐλαττώματα χαρακτήρα πού γίνονται τὸ αἷτιο ἀποτυχίας στὸν ἔρωτα τὰ κατοπινὰ χρόνια. Αὐτὸ ἰσχύει ἴσως περισσότερο γιὰ τοὺς ἄντρες παρὰ γιὰ τίς γυναῖκες, γιὰτὶ γενικὰ οἱ γυναῖκες τείνουν νὰ ἀγαποῦν τοὺς ἄντρες γιὰ τὸ χαρακτήρα τους, ἐνῶ οἱ ἄντρες ἀγαποῦν τίς γυναῖκες γιὰ τὴν ἐμφάνισή τους. Σχετικὰ μ' αὐτό, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς οἱ ἄντρες δείχονται κατώτεροι ἀπὸ τίς

γυναίκες, γιατί οί ευχαριστες ιδιότητες πού βρίσκουν οί άντρες στις γυναίκες είναι γενικά λιγότερο επιθυμητές από εκείνες πού βρίσκουν οί γυναίκες στους άντρες. Πάντως, δέν είμαι καθόλου βέβαιος πώς είναι εύκολότερο νά αποκτήσει κανείς καλό χαρακτήρα παρά καλή εμφάνιση. Όπως και νάναι, όσα απαιτούνται για τήν καλή εμφάνιση είναι πιό κατανοητά και πιό εύκολα πραγματοποιήσιμα από τίς γυναίκες, παρά όσα χρειάζονται οί άντρες για ένα καλό χαρακτήρα.

Ός τώρα μιλήσαμε για τή στοργή πού δέχεται ένα άτομο. Τώρα θά μιλήσουμε για τή στοργή πού δίνει ένα άτομο. Και ή στοργή αυτή είναι επίσης δυο διαφορετικῶν ειδῶν: τό ένα είναι ίσως ή πιό σπουδαία έκφραση τοῦ κεφιοῦ για ζωή, ἐνώ τό ἄλλο είναι έκφραση φόβου. Τό πρῶτο μοῦ φαίνεται πέρα για πέρα ἀξιοθαύμαστο, ἐνώ τό δεύτερο είναι στήν καλύτερη περίπτωση παρηγοριά. "Αν ἀρμενίζεις μ' ένα πλοιο σέ μιὰ γραφική ἀκτή, θαυμάζεις τήν ἀκτή και νιώθεις εὐχαρίστηση βλέποντάς την, αὐτή ή εὐχαρίστηση ἀπορρέει ἀτόφια ἀπό τή θέα πού κοιτάζεις γύρω σου και δέν ἔχει καμιὰ σχέση μέ κάποια ἐπιτακτική ἀνάγκη σου. "Αν ὅμως τό πλοιο σου ναυαγήσει, και κολυμπᾶς πρὸς τήν ἀκτή, ἀποκτᾶς γι: αὐτήν ένα νέο εἶδος ἀγάπης: ἀντιπροσωπεύει για σένα τήν ἀσφάλεια ἀπό τά κύματα, και τό ἀν είναι ὁμορφη ή ἀσχημη δέν ἔχει καμιὰ σημασία για σένα. Τό καλύτερο εἶδος στοργῆς ἀνταποκρίνεται πρὸς τό αἶσθημα τοῦ ἀνθρώπου πού τό πλοιο του δέν ἔχει ναυαγήσει, ἐνώ τό λιγότερο ἐξαιρετικό εἶδος ἀντιστοιχεῖ στή στοργή πού νιώθει ὁ ναυαγισμένος. Τό πρῶτο εἶδος τῆς στοργῆς μπορεῖ νά τό νιώσει ὁ ἀνθρωπος μόνο ὄσο είναι ἀσφαλῆς ή τό λιγότερο ἀδιαφορεῖ για τούς κινδύνους πού τόν περιζώνουν. Τό δεύτερο εἶδος προκαλεῖται, ἀντίθετα, ἀπό τό αἶσθημα τῆς ἀνασφάλειας. Τό αἶσθημα πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀνασφάλεια είναι περισότερο ὑποκειμενικό και ἐγωκεντρικό ἀπό τό ἄλλο, γιατί ὁ ἀνθρωπος στόν ὁποῖον προσφέρεται ή στοργή γίνεται ἀντικείμενό της για τίς ὑπηρεσίες πού ἔχει προσφέρει και ὄχι για τά πραγματικά του προτερήματα. Πάντως, αὐτά πού λέω δέν ἔχουν τό νόημα πώς τό εἶδος αὐτό στοργῆς δέν ἔχει θέση στή ζωή. Στήν πραγματικότητα, σχεδόν κάθε ἀληθινή στοργή περιέχει μέσα της συγ-

κερασμένους και τούς δύο τύπους, και έφ'όσο ή στοργή θεραπεύει πραγματικά τήν αίσθηση άνασφάλειας, δίνει στον άνθρωπο τή δυνατότητα νά ξαναγιώσει και πάλι τ'ό ενδιαφέρον του για τόν κόσμο πού σέ στιγμές κινδύνου και φόβου έξασθενεί. Όμως, άναγνωρίζοντας τ'ό ρόλο πού παίξει ή τέτια στοργή στη ζωή, πρέπει νά τονίσουμε πώς είναι λιγότερο έξαιρετική άπό τ'ό άλλο είδος, γιατί έξαρτιέται άπό τ'ό φόβο και ό φόβος είναι κάτι τ'ό κακό, καθώς επίσης και γιατί είναι έγωκεντρική. Στο καλύτερο είδος στοργής, ό άνθρωπος περισσότερο προσδίδει στην άπόκτηση καινούργιας εύτυχίας παρά στη φυγή του άπό μιá παλιá δυστυχία.

Ό καλύτερος τύπος στοργής είναι ή στοργή πού χαρίζει άμοιβαία ζωή και σ' αυτόν πού τή δίνει και σ' αυτόν πού τή δέχεται. Ό καθένας δέχεται τή στοργή μέ χαρά και τή δίνει χωρίς προσπάθεια κι ό καθένας διαπιστώνει πώς όλόκληρος ό κόσμος έχει περισσότερο ένδιαφέρον ύστερα άπό τήν παρουσία μιáς τέτιας εύτυχίας. Υπάρχει, όμως, και ένας άλλος τύπος, όχι σπάνιος, εκείνος στον όποιον ό ένας άπορροφά τή ζωτικότητα του άλλου, ό ένας δέχεται αυτό πού δίνει ό άλλος, αλλά σέ ανταπόδοση δέ δίνει σχεδόν τίποτα. Στην αίμοσφόρο αυτό τύπο ανήκουν μερικοί πάρα πολλοί ζωτικοί άνθρωποι. Ρουφούν άπό τά θύματά τους, τ'ό ένα μετά τ'ό άλλο, τή ζωτικότητα, και ένω αυτοί εύημερούν και γίνονται όλόένα πιδ σπουδαίοι, εκείνοι πού άπομυζούν γίνονται ώχροι και κατηφείς και μελαγχολικοί. Οι άνθρωποι αυτοί χρησιμοποιούν τούς άλλους σαν μέσο για τούς σκοπούς τους και ποτέ δέν τούς θεωρούν σα σκοπούς αυτούς καθαυτούς. Βασικά δέν ένδιαφέρονται γι' αυτούς πού για λίγο νομίζουν πώς αγαπούν. Ένδιαφέρονται μόνο στο νά βρίσκουν κίνητρα για τή δραστηριότητά τους, πού μπορεί νά είναι όλότελα άπρόσωπη. Προφανώς αυτό πηγάζει άπό κάποιο έλάττωμα στη φύση τους, πού ή διόρθωση και ή θεραπεία του δέν είναι πολύ εύκολη. Τ'ό έλάττωμα αυτό άποτελεί συνήθως ένα χαρακτηριστικό πού συνδέεται μέ τή μεγάλη φιλοδοξία και μρω νά πω πώς έχει τή ρίζα του σέ μιá όχι σωστή άποψη σχετικά μέ τ'ό τί είναι εκείνο πού κάνει εύτυχημένους τούς ανθρώπους. Η στοργή μέ τήν έννοια ένός πραγματικά πηγαίου άμοιβαίου ένδιαφέροντος πού νιώθουν δυο πρόσωπα τ'ό ένα για τ'ό άλλο, και όχι

μόνο σὰ μέσο για τὸ καλὸ τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ περισσότερο σὰ συν-
δυασμὸς για τὸ κοινὸ καλὸ, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα
στοιχεῖα τῆς πραγματικῆς εὐτυχίας, καὶ ὁ ἄνθρωπος πού τὸ ἐγώ
του εἶναι τόσο ἐρμητικὰ κλεισμένο μέσα σὲ χαλύβδινα τεῖχη, ὅπου
ἡ ἐπέκταση αὐτῆς τῆς στοργῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ φτάσει,
χάνει ὅ,τι καλύτερο ἔχει νὰ τοῦ προσφέρει ἡ ζωὴ, ὅσο καὶ ἂν ἔχει
πετύχει στὴ σταδιοδρομία του. Ἡ φιλοδοξία πού κλείνει τὴ στορ-
γὴ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο της εἶναι γενικὰ τὸ ἀποτέλεσμα κάποιας μορ-
φῆς ὀργῆς ἢ μίσους κατὰ τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς, πού προκαλεῖ-
ται ἀπὸ κάποια δυστυχία τῆς νεανικῆς ζωῆς, ἀπὸ ἀδικίες πού
σημειώθηκαν στὴν κατοπινὴ ζωὴ ἢ ἀπὸ κάποιο αἴτιο ἀπὸ ἐκεῖνα
πού ὀδηγοῦν στὴ μανία καταδιώξεως. Ἡ ἕνα παντοδύναμο ἐγὼ εἶ-
ναι μιὰ φυλακὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἕνας ἄνθρωπος πρέπει νὰ ξεφύγει
ἂν θέλει νὰ χαρεῖ τὸν κόσμο ὅσο γίνεται περισσότερο. Ἡ ἰκανό-
τητα νὰ νιώθει κανεὶς γνήσια στοργὴ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ σημάδια
τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὴ φυλακὴ τοῦ ἐγὼ του. Τὸ
νὰ δέχεται κανεὶς στοργὴ, δὲν ἀρκεῖ καθόλου. Ἡ στοργὴ πού δε-
χόμαστε πρέπει νὰ ἀπελευθερώνει τὴ στοργὴ πού ἔχουμε νὰ προσ-
φέρουμε, καὶ μόνο ὅταν ὑπάρχουν καὶ οἱ δυὸ αὐτοὶ τύποι στὸ ἴδιο
μέτρο, ἡ στοργὴ πετυχαίνει τὰ καλύτερα ἀποτελέσματα.

Τὰ ἐμπόδια, ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ, για τὴν ἄνθηση τῆς
ἀμοιβαίας στοργῆς ἀποτελοῦν μεγάλο κακό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ κόσμος
πάντα ὑπέφερε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑποφέρει. Οἱ ἄνθρωποι δύσκολα
προσφέρουν τὸ θαυμασμό τους, γιατί φοβοῦνται μήπως γελα-
στοῦν. Δύσκολα προσφέρουν τὴ στοργὴ τους, γιατί φοβοῦνται μή-
πως ἀργότερα ὑποφέρουν ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού τοῦ τὴ χαρίζουν ἢ
ἀπὸ τὶς ἐπικρίσεις τοῦ κόσμου. Δείχνουν ἐπιφυλακτικότητα, καὶ
στὸ ὄνομα τῆς ὑλικῆς, καὶ στὸ ὄνομα τῆς ἐγκόσμιας σοφίας, μὲ
ἀποτέλεσμα νὰ ἀποθαρρύνεται ἡ γενναιοφροσύνη καὶ ἡ τόλμη σὰ
θέματα πού ἀφοροῦν τὴ στοργῇ. Ὅλα αὐτὰ τείνουν νὰ δημιουρ-
γήσουν δειλία καὶ ἀγανάκτηση ἐνάντια στὴν ἀνθρωπότητα, γιατί
πολλοὶ ἄνθρωποι χάνουν σ' ὀλόκληρη τὴ ζωὴ αὐτὸ πού ἀποτελεῖ
πραγματικὰ βασικὴ ἀνάγκη, καὶ κατὰ 90% ἀπαραίτητη προϋπόθε-
ση για μιὰ εὐτυχεσμένη καὶ ἀνοιχτόκαρδη στάση ἀπέναντι τὸν
κόσμο. Δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἐκεῖνοι πού τοὺς χαρακτηρί-

ζουνε ἀνήθικους βρίσκονται, στὸ σημείο αὐτό, σὲ ἀνώτερη μοίρα ἀπὸ ἐκείνους πὺ δὲν εἶναι. Στὶς σεξουαλικὲς σχέσεις δὲν ὑπάρχει πολὺ συχνὰ τίποτα πὺ νὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν πραγματικὴ στοργή. Συνήθως ὑπάρχει ἀκόμη καὶ μιὰ βασικὴ ἐχθρότητα: Ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δυὸ προσπαθεῖ νὰ μὴ δώσει τὸν ἑαυτό του, ὁ καθένας διατηρεῖ τὴ βασικὴ μόνωσή του, ὁ καθένας παραμένει ἀπρόσιτος καὶ κατὰ συνέπεια ἄκαρπος. Σ' αὐτὲς τὶς ἐμπειρίες δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ ἀξία. Δὲ λέω πὺς πρέπει νὰ ἀποφεύγονται ὅπως ὅποτε, γιατί στὶς σεξουαλικὲς αὐτὲς σχέσεις μπορεῖ νὰ παρατηρηθοῦν περιπτώσεις ὅπου μπορεῖ νὰ ἀνθήσει μιὰ πιὸ πολύτιμη καὶ πιὸ βαθιὰ στοργή. Αὐτὸ πὺ θέλω νὰ πῶ εἶναι ὅτι οἱ μόνες σεξουαλικὲς σχέσεις πὺ ἔχουν πραγματικὴ ἀξία εἶναι ἐκείνες ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐπιφυλακτικότητα καὶ ὅπου δλόκληρη ἢ προσωπικότητα καὶ τῶν δύο μελῶν συγχωνεύεται σὲ μιὰ νέα συλλογικὴ προσωπικότητα. Ἀπ' ὅλες τὶς μορφὲς ἐπιφυλακτικότητας, ἢ ἐπιφυλακτικότητας στὸν ἔρωτα εἶναι ἴσως ἢ πιὸ μοιραία γιὰ τὴν ἀληθινὴ εὐτυχία.

Ἡ οἰκογένεια

Ἄπ' ὅλους τοὺς δεσμοὺς πού μᾶς κληροδότησε τὸ παρελθόν, κανένας δὲν εἶναι σήμερα τόσο ἀποδιοργανωμένος καὶ ἐκτροχιασμένος ὅσο ἡ οἰκογένεια. Ἡ στοργή τῶν γονιῶν γιὰ τὰ παιδιά καὶ τῶν παιδιῶν γιὰ τοὺς γονεῖς μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες πηγές εὐτυχίας, στήν πραγματικότητα, ὅμως, σήμερα, οἱ σχέσεις τῶν γονιῶν καὶ τῶν παιδιῶν εἶναι, στίς 90 ἀπὸ τίς 100 περιπτώσεις, πηγὴ δυστυχίας, καὶ γιὰ τοὺς γονεῖς, καὶ γιὰ τὰ παιδιά ἢ τουλάχιστον γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο. Αὐτὴ ἡ ἀποτυχία τῆς οἰκογένειας νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ βασικὴ ἱκανοποίηση πού εἶναι ἱκανὴ κατ' ἀρχὴν νὰ προσφέρει, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ βαθύτερα αἷτια τῆς δυσαρέσκειας πού κυριαρχεῖ στήν ἐποχὴ μας. Ὁ ἐνήλικος πού ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχει μιὰ εὐτυχισμένη σχέση μὲ τὰ παιδιά του ἢ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσῃ μιὰ εὐτυχισμένη ζωὴ, πρέπει νὰ σκεφτεῖ καλὰ τί σημαίνει νὰ εἶσαι γονιός, καὶ ἀφοῦ τὸ σκεφτεῖ αὐτό, νὰ ἐνεργήσῃ μὲ σύνεση. Τὸ θέμα τῆς οἰκογένειας εἶναι τόσο μεγάλο, πού δὲν μπορούμε νὰ τὸ πραγματευτοῦμε ἐδῶ, παρὰ μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ ἰδιαιτέρο πρόβλημά μας, δηλαδὴ τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας. Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ πρόβλημα αὐτό, μπορούμε νὰ τὸ πραγματευτοῦμε μόνο ὡς τὸ σημεῖο πού ἡ βελτίωση τῆς οἰκογένειας θρῖσκεται μέσα στίς δυνατότητες τοῦ κάθε ἀτόμου, χωρὶς νὰ ἐπέλθουν ἀλλαγές στήν κοινωνικὴ διάρθρωση.

Φυσικὰ πρόκειται γιὰ πολὺ σοβαρὸ περιορισμό, γιὰτὶ στήν ἐποχὴ μας, τὰ αἷτια τῆς οἰκογενειακῆς δυστυχίας εἶναι διαφόρων εἰδῶν: ψυχολογικά, οἰκονομικά, κοινωνικά, μορφωτικά καὶ πολιτικά. Σχετικὰ μὲ τὰ εὐπορα στρώματα τῆς κοινωνίας μας, ἔχουν συνδυαστεῖ δύο αἷτια γιὰ νὰ κάνουν τίς γυναῖκες νὰ αἰσθάνονται τὴν μητρότητα φορτίο πολὺ βαρύτερο ἀπ' ὅσο τὸ ἐνιωθαν οἱ γυναῖκες στίς παλαιότερες ἐποχές. Τὰ δύο αὐτὰ αἷτια εἶναι, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, ἡ δυνατότητα νὰ μπορούν νὰ σταδιοδρομήσουν οἱ ἀνύπαντρες γυναῖκες, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἀποσυνθετικὴ κα-

τάσταση στον τομέα του υπηρετικού προσωπικού. Τὸν παλιὸ καιρὸ, τὶς γυναῖκες τὶς ὠθοῦσαν πρὸς τὸ γάμο οἱ ἀνυπόφορες συνθήκες τῆς ζωῆς τῆς γεροντοκόρης. Ἡ γεροντοκόρη ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ζεῖ στὸ σπίτι, ἐξαρτημένη οἰκονομικά, πρῶτα ἀπὸ τὸν πατέρα της καὶ ὕστερα ἀπὸ κάποιον ἀπρόθυμο ἀδελφὸ. Δὲν εἶχε μὲ τί νὰ γεμίσει τὶς μέρες της κι οὔτε ἐλευθερία γιὰ νὰ διασκεδάξει ἔξω ἀπὸ τοὺς ψηλοὺς τοίχους τοῦ σπιτιοῦ της. Δὲν εἶχε οὔτε δυνατότητα οὔτε διάθεση γιὰ σεξουαλικὲς περιπέτειες πού ἡ ἴδια πίστευε πὼς ἦταν μεγάλο ἁμάρτημα ἔξω ἀπὸ τὸ γάμο. "Ἄν παρ' ὅλες τὶς προφυλάξεις, ἔχανε τὴν ἀγνότητά της χάρις στὴν πανουργία κάποιου γόητα, ἢ θέση της γινόταν τρομερὰ ἀξιοθρήνητη. Τὴ φοβερὴ κατάσταση τῆς παραστρατημένης περιγράφουν οἱ παρακάτω στίχοι τοῦ "Ολιβερ Γκόλντσμυθ στὸν «Ἐφημέριο τοῦ Γουέικφιλντ»:

Ὁ μόνος τρόπος νὰ κρυφτεῖ ἡ ἐνοχὴ της
καὶ τὴ ντροπὴ της νὰ μὴ δεῖ τὸ κάθε μάτι
νὰ δείξει πόσο πικρὰ ἔχει μετανιώσει
τὸ μόνο πού τῆς μένει εἶναι νὰ πεθάνει.

Ἡ σύγχρονη γεροντοκόρη δὲ θεωρεῖ ἀπαραίτητο τὸ θάνατο σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις. "Ἄν ἔχει ἐπαρκῆ μὀρφωση, δὲ θὰ δυσκολευτεῖ νὰ κάνει μιὰ ἀνετη ζωὴ καὶ ἔτσι γίνεται ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν παθητικὴ ἐπιδοκιμασία. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ γονεῖς ἔχασαν τὴν ἐξουσία πάνω στὶς θυγατέρες τους, ἔγιναν πολὺ πιὸ φειδωλοὶ στὶς ἐκφράσεις ἠθικῆς ἀποδοκιμασίας τους. Δὲν ὠφελεῖ καὶ πολὺ τὸ νὰ μαλώνεις κάποιον πού δὲ θὰ σταθεῖ νὰ ἀκούσει αὐτὰ πού θὰ τοῦ πείς. Σήμερα, λοιπόν, ἡ ἀγαμὴ νέα γυναίκα τῶν ἐργαζομένων τάξεων εἶναι ἱκανή, ἂν δὲ θρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὸ μέσο ἐπίπεδο ἐξυπνάδας καὶ ἐλκυστικότητας, νὰ κάνει μιὰ πραγματικὰ εὐχάριστη ζωὴ, ἂν μπορεῖ νὰ παραμερίσει στὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποκτήσει παιδιὰ. "Ἄν ὅμως ἔχει ἔντονη τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ, τότε εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ παντρευτεῖ, καὶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο πὼς θὰ χάσει τὴν ἐργασία της. Ξεπέφτει τότε σ' ἓνα πολὺ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀνέσεων ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶχε συνηθίσει, γιατί, στὶς περισσότερες φορές, τὰ εἰσοδήματα τοῦ συζύγου της δὲν εἶναι με-

γαλύτερα απ' αυτά που κέρδιζε ή ίδια προηγούμενα, και πρέπει τώρα να συντηρήσουν μιὰ δλόκληρη οίκογένεια και ὄχι ἕνα μόνο ἄτομο. Ἐχοντας χαρεῖ τὴν ἀνεξαρτησία, βρίσκει πολὺ πικρὸ νὰ ἐξαρτιέται τώρα ἀπὸ ἕναν ἄλλον γιὰ κάθε δεκάρα πὺ ἔχει ἀνάγκη νὰ ξοδέψει. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, οἱ γυναῖκες αὐτὲς διστάζουν νὰ γίνουν μητέρες.

Ἄν παρ' ὄλα αὐτά, μιὰ γυναῖκα ἀποφασίσει νὰ κάνει οἰκογένεια, βρίσκεται, σὲ σύγκριση μὲ τὲς γυναῖκες τῶν περασμένων ἐποχῶν, μπροστὰ σὲ ἕνα νέο και φοβερὸ πρόβλημα, δηλαδὴ τὴν ἔλλειψη και τὴν κακὴ ποιότητα τοῦ ὑπηρετικῦ προσωπικοῦ. Αὐτὸ τὴν κάνει νὰ γίνεται δέσμια τοῦ σπιτιοῦ τῆς, ἀναγκασμένη νὰ ἐκτελεῖ ἡ ἴδια χιλιάδες τιποτένιες ἐργασίες, τελείως ἀνάξιες γιὰ τὴν ἱκανότητα και τὴ μόρφωσή τῆς ἢ, ἂν δὲν τὲς κάνει ἡ ἴδια, νὰ καταστρέφει τὴ διάθεσή τῆς μαλώνοντας συνέχεια μὲ τὲς ὑπέρτριες ἐπειδὴ παραμελοῦν τὲς ἐργασίες αὐτὲς. Ὅσο γιὰ τὴ σωματικὴ φροντίδα τῶν παιδῶν, ἂν εἶχε ὑποβληθεῖ στὸν κόπο νὰ πληροφορηθεῖ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, διαπιστώνει πὺς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐμπιστευτεῖ τὰ παιδιὰ σὲ νταντάδες χωρὶς σοβαρὸ κίνδυνο καταστροφῆς τους, ἢ ἔστω ν' ἀφήσει σὲ ἄλλους τὲς πιὸ στοιχειώδεις προφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὴν καθαριότητα και τὴν ὑγιεινὴ τους, ἐκτὸς ἂν μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ νταντὰ πὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποια σχολὴ και νὰ εἶναι εἰδικευμένη. Κάτω ἀπὸ τὸ βάρος πὺ τῆς δίνουν οἱ τόσες πολλὲς καθημερινὲς μικροφροντίδες, θάναι πραγματικὰ τυχερὴ ἂν δὲ χάσει σὲ σύντομο διάστημα ὄλη τῆς τὴ γοητεία και τὰ τρία τέταρτα τῆς ἐξυπνάδας τῆς. Συχνὰ οἱ γυναῖκες αὐτὲς, κάνοντας μόνο τὲς πιὸ ἀπαραίτητες δουλειές, γίνονται βαρετὲς στοὺς ἄντρες τους και ἐνοχλητικὲς στὰ παιδιὰ τους. Ὅταν ἔρχεται τὸ θράδυ και ὁ ἄντρας τῆς γυρίζει ἀπὸ τὴ δουλειὰ του, ἡ γυναῖκα πὺ μιλά γιὰ τὲς καθημερινὲς σκοτοῦρες τῆς εἶναι βαρετὴ και ἡ γυναῖκα πὺ δὲ μιλά καθόλου εἶναι ἀφηρημένη. Σχετικὰ μὲ τὰ παιδιὰ τῆς, οἱ θυσίες τὲς ὄποιες ἔχει ὑποστει γιὰ νὰ τὰ ἀποκτήσει εἶναι τόσο πρόσφατες στὸ μυαλό τῆς, πὺ εἶναι σίγουρο πὺς θὰ ζητάει μεγαλύτερη ἀνταμοιβὴ ἀπὸ αὐτὴ πὺ τῆς ἀξίζει, ἐνῶ ἡ συνήθεια νὰ ἀσχολεῖται συνέχεια μὲ τιποτένια πράγματα τὴν κάνει φορτικὴ και στενόμυαλη. Κι αὐτὴ

ἀκριβῶς εἶναι ἢ χειρότερη ἀπὸ τὶς ἀδικίες πού πρέπει νὰ ἀνέχεται: ὅτι, δηλαδή, ἔχει χάσει τὴ στοργή της, ἐνῶ ἂν παραμελοῦσε τὴν οἰκογένειά της καὶ διατηροῦσε τὴ χαρὰ καὶ τὴ γοητεία της, μπορεῖ νὰ τὴν ἀγαποῦσαν ἀκόμη.¹

Οἱ σκοτοῦρες αὐτὲς εἶναι βασικὰ οἰκονομικὲς ὅπως καὶ μιὰ ἄλλη σκοτούρα πού εἶναι τὸ ἴδιο σοβαρὴ. Ἐννοῶ τὴ δυσκολία ἐξεύρεσης κατοικίας, πού τὴ δημιουργεῖ ἡ ἀστυφιλία στὶς μεγάλες πόλεις. Τὸ Μεσαίωνα οἱ πόλεις διατηροῦσαν ἔγτονα τὸν ἀγροτικὸν χαρακτήρα. Τὰ παιδιά τραγουδοῦν ἀκόμη ἕνα παλιὸ παιδικὸ σκοπὸ:

Στ' Ἄη - Παύλου τὴν αὐλή
μιὰ μηλιά καμαρωτὴ
μὲ φορτωμένα τὰ κλαδιά.
Τρέχουν ὄλα τὰ παιδιά
γιὰ νὰ ρίξουνε τὰ μῆλα
τὰ κλαριά γτυποῦν μὲ ξύλα.
Φράχτη - φτάχτη περπατᾶνε
ὡς τὸ Λόντον Μπρίτζ νὰ πᾶνε.

Ἡ αὐλή τοῦ Ἄη-Παύλου δὲν ὑπάρχει πιά καὶ δὲν ξέρω ἀπὸ πότε ἔχουν ἐξαφανιστεῖ οἱ φράχτες ἀνάμεσα στὸν Ἅγιο Παῦλο καὶ στὸ Λόντον Μπρίτζ (Γέφυρα τοῦ Λονδίνου). Ἐχουν περάσει ἀρκετοὶ αἰῶνες ἀπὸ τότε πού τὰ μικρὰ παιδιά τοῦ Λονδίνου εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀπολαμβάνουν χαρὲς ὅπως αὐτὲς πού ἀναφέρει τὸ τραγουδάκι. Πρὶν ἀπὸ λίγο ἀκόμα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ἦταν μειοψηφία μπροστὰ στὸν πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου. Οἱ πόλεις δὲν ἦταν πολὺ μεγάλες. Ἦταν εὐκολο νὰ φύγει κανεὶς ἔξω ἀπὸ αὐτὲς καὶ συνήθως ὑπῆρχαν πολλὰ σπίτια μὲ κήπους στὶς πόλεις. Σήμερα, στὴν Ἀγγλία, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἀπέναντι στὸν ἀγροτικὸν εἶναι συντριπτικὴ. Στὴν Ἀμερικὴ, ἡ ὑπεροχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀκόμα τόσο μεγάλη, συνέχεια ὁμως με-

1. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὸ σύνολό του, ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού ἐπιδρᾷ στὶς ἐργαζόμενες τάξεις, τὸ ἀναπτύσσει μὲ θαυμαστὴ διορατικότητα καὶ δημιουργικὴ ἰκανότητα ὁ Τζ. Αἴυλινγκ στὸ ἔργο του «The Retreat from Parenthood».

γαλώνει. Πόλεις σαν τὸ Λονδίνο καὶ τὴ Νέα Ὑόρκη εἶναι τόσο ἀπέραντες, πὺν χρειάζεται πολὺς χρόνος γιὰ νὰ τίς διασχίσει κανεῖς. Ὅσοι ζοῦν στὴν πόλη πρέπει νὰ μένουν εὐχαριστημένοι ἂν ἔχουν ἕνα διαμέρισμα γιὰ κατοικία, στὸ ὁποῖο, φυσικά, δὲν περισσεύει οὔτε καὶ ἕνα τετραγωνικὸ ἑκατοστὸ ἐδάφους, καὶ ὅπου ἄνθρωποι μὲ μέτρια οἰκονομικά μέσα πρέπει νὰ περιορίζονται στὸν ἀπόλυτα ἐλάχιστο χῶρο. Ἄν ὑπάρχουν παιδιὰ, ἡ ζωὴ στὸ διαμέρισμα εἶναι δύσκολη. Δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ νὰ παίξουν, καὶ δὲν ὑπάρχει δωμάτιο ὅπου μποροῦν νὰ ἀποσυρθοῦν οἱ γονεῖς γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ φασαρία τους. Ἔτσι, οἱ ἐργαζόμενοι ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση ὀλοόνα καὶ περισσότερο νὰ πηγαίνουν νὰ κατοικοῦν στὰ προάστια. Αὐτὸ ἀσφαλῶς τὸ προτιμοῦν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ μεγαλώνει τὴν κούραση στὴ ζωὴ τοῦ ἄντρα καὶ περιορίζει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὸ ρόλο πὺν μπορεῖ νὰ παίξει στὴν οἰκογένειά του.

Πάντως, δὲν ἔχω πρόθεση νὰ ἐξετάσω ἐδῶ τόσο μεγάλα οἰκονομικά προβλήματα, μιὰ καὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πρόβλημα πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ τί μπορεῖ νὰ κάνει τὸ ἄτομο, ἔτσι ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα, γιὰ νὰ βρεῖ τὴν εὐτυχία του. Στὸ πρόβλημα αὐτὸ προσεγγίζουμε περισσότερο περνώντας στίς ψυχολογικὲς δυσκολίες πὺν ὑπάρχουν σήμερα στίς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς καὶ τὰ παιδιὰ. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν πραγματικὰ μέρος τῶν προβλημάτων πὺν δημιούργησε ἡ δημοκρατία. Τὴν παλιὰ ἐποχὴ ὑπῆρχαν ἀφέντες καὶ δοῦλοι: οἱ ἀφέντες ἀποφάσιζαν τί ἔπρεπε νὰ γίνει καὶ γενικὰ ἀγαποῦσαν τοὺς σκλάβους τους, γιὰτί οἱ σκλάβοι ἦταν ἐκεῖνοι πὺν τοὺς ἐξασφάλιζαν τὴν εὐτυχία. Οἱ σκλάβοι μπορεῖ νὰ μισοῦσαν τοὺς ἀφέντες τους, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν γενικό, ὅπως θέλει νὰ ὑποθέτει ἡ δημοκρατικὴ θεωρία. Ἄλλὰ καὶ ἂν μισοῦσαν πραγματικὰ τοὺς ἀφέντες τους, οἱ ἀφέντες τους δὲν τὸ ἀντιλαμβάνονταν, καὶ ὅπως δὴποτε ἦταν εὐτυχισμένοι. Μὲ τὴν γενικὴ ἀποδοχὴ τῆς δημοκρατικῆς θεωρίας ἡ κατάσταση αὐτὴ ἄλλαξε: Οἱ σκλάβοι πὺν εἶχαν συνηθίσει στὴν ὑποταγὴ, ἔπαψαν νὰ σκύδουν τὸ κεφάλι. Οἱ ἀφεντάδες πὺν δὲν εἶχαν καμιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μὲ τὰ δικαιώματά τους, ἄρχισαν νὰ ἀμφιβάδουν καὶ νὰ διστάζουν. Δημιουργήθηκαν προστριβὲς πὺν ἔκαναν δυστυχι-

σμένα και τὰ δύο μέρη. Αὐτὰ δὲν τὰ ἀναφέρω σὰν ἐπιχείρημα ἐνάντια στὴ δημοκρατία, γιατί οἱ ἀνωμαλίες πού ἀνέφερα εἶναι ἀναπόφευκτες σέ κάθε μεγάλη μεταδατική περίοδο. Δὲ θὰ προσθέσουμε ὅμως τίποτα ἀναγνωρίζοντας πῶς, ἐνῶ αὐτὴ ἡ μεταδατική περίοδος ἀποτελεῖ πρόοδο, κάνει τὸν κόσμο νὰ χάνει τὴν ἀνεσὴ του.

Ἡ ἀλλαγὴ στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς και τὰ παιδιὰ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο παράδειγμα τῆς γενικῆς διάδοσης τῆς δημοκρατίας. Οἱ γονεῖς ἔπαψαν πιά νὰ εἶναι σίγουροι γιὰ τὰ δικαιώματά τους πάνω στὰ παιδιὰ τους. Τὰ παιδιὰ δὲν αἰσθάνονται πιά πῶς ὀφείλουν νὰ σέβονται τοὺς γονεῖς τους. Ἡ ἀρετὴ τῆς ὑπομονῆς, πού ἦταν ἀναντίρρητη ἄλλοτε, ἔπαψε πιά, πολὺ δικαιολογημένα, νὰ εἶναι τῆς μόδας. Ἡ ψυχανάλυση ἔχει τρομοκρατήσει τοὺς μορφωμένους γονεῖς σχετικὰ μὲ τὴ ζημιὰ πού χωρὶς νὰ τὸ θέλουν μπορεῖ νὰ προκαλέσουν στὰ παιδιὰ τους. "Αν τὰ φιλοῦν, μπορεῖ νὰ τοὺς δημιουργήσουν οἰδιπόδειο σύμπλεγμα, ἀν δὲν τὰ φιλοῦν μπορεῖ νὰ τοὺς προκαλέσουν ζήλεια. "Αν τὰ ὑποχρεώσουν νὰ κάνουν ὀρισμένα πράγματα, μπορεῖ νὰ τοὺς προκαλέσουν τὸ αἶσθημα ἐνοχῆς. "Αν δὲν τὰ ὑποχρεώσουν, τὰ παιδιὰ ἀποκτοῦν συνῆθειες πού οἱ γονεῖς θεωροῦν βλαβερές. "Οταν βλέπουν τὸ μωρό τους νὰ θυzaίνει τὸ δάχτυλό του, βγάζουν χίλιων εἰδῶν τρομερὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ δὲν ξέρουν τί πρέπει νὰ κάνουν γιὰ νὰ τὸ σταματήσουν. Ἡ πατρότητα πού ἄλλοτε ἀποτελοῦσε μιὰ ἀδιαφιλονίκητη ἀσκηση ἐξουσίας, ἔχει γίνεи τώρα ἀτολμη, ἀγχώδης, και γεμάτη μὲ ἀμφισβολίες συνειδήσεως. Οἱ παλιές ἀπλές χαρὲς χάθηκαν, και αὐτὸ ἔγινε ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού μὲ τὴ νέα ἐλευθερία πού ἀπόχτησαν οἱ ἄγαμες γυναῖκες, ἡ μητέρα πρέπει νὰ κάνει πολὺ μεγαλύτερες θυσίες ἀπὸ πρὶν ἀποφασίζοντας νὰ ἀποκτήσει παιδί. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνῆθειες, οἱ εὐσυνείδητες μητέρες δὲν ἐκδηλώνουν τὴν φυσικὴ τους στοργὴ και γίνονται δειλὲς και ἀτολμες. Οἱ ἀσυνείδητες μητέρες ζητοῦν νὰ βροῦν στὰ παιδιὰ τους τὴν ἀποζημίωση γιὰ τὶς χαρὲς πού θὰ πρέπει νὰ στερηθοῦν ἐξ αἰτίας τους. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ στοργὴ τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἀτροφικὴ, ἐνῶ στὴ δεύτερη ὑπερβολικὴ. Σὲ καμιά περίπτωση δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀπλὴ και φυσικὴ εὐτυχία πού

μπορεί στην καλύτερη μορφή της να προσφέρει ή οικογένεια.

Μπροστά σ' όλες τις ανωμαλίες, πρέπει τάχα να άπορεί κανείς πού τó ποσοστό τών γεννήσεων όλοένα μειώνεται; Ή πτώση τού άριθμού τών γεννήσεων έχει φτάσει γενικά σέ τέτιο σημείο, πού δείχνει πώς ό πληθυσμός γρήγορα θά άρχισει να έλαττώνεται, ένώ στίς εϋπορες τάξεις τó σημείο αυτό έχει πιά ξεπεραστεί άπό καιρό όχι μόνο σέ μιá χώρα, αλλά πρακτικά σέ όλες τις ύψηλό-τερα άναπτυγμένες χώρες. Δέν υπάρχουν πολλές στατιστικές για τó ποσοστό τών γεννήσεων στίς εϋπορες τάξεις, μπορώ όμως να αναφέρω δυό παραδείγματα σχετικά μ' αυτό άπό τó βιβλίο τού Τζ. Αΐυλιγγκ. Φαίνεται ότι στή Στοκχόλμη κατά τó διάστημα 1919—1922 ή τεκνοποίηση στίς έργαζόμενες γυναίκες ήταν τó 1/3 τής αντίστοιχης τού πληθυσμού γενικά, και ότι άπό 4.000 άπόφοιτους τού Κολλεγίου Γουέλσλεϋ στίς Ήνωμένες Πολιτείες, κατά τήν περίοδο 1896—1913 γεννήθηκαν συνολικά περί τις τρεις χιλιάδες παιδιά, ένώ για να άποτραπεί μιá πραγματική μείωση τού πληθυσμού θά έπρεπε να είχαν γεννηθεί 8.000 παιδιά και να μην πέθαινε κανένα σέ μικρή ήλικία. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό πολιτισμός πού δημιούργησαν οί λευκοί έχει να επιδείξει αυτό τó μοναδικό χαρακτηριστικό, ότι δηλαδή, στό βαθμό πού οί άντρες και οί γυναίκες άφομοιώνουν αυτόν τόν πολιτισμό γίνονται στείροι. Οί πιό πολιτισμένοι είναι και οί πιό στείροι. Οί λιγότερο πολιτισμένοι είναι και οί περισσότερο γόνιμοι. Και άνάμεσα στους περισσότερο πολιτισμένους και τούς λιγότερο πολιτισμένους ύπάρχει μιá συνεχής διαβάθμιση. Σήμερα τά πιό άναπτυγμένα διανοητικά στρώματα τών δυτικών έθνών πεθαίνουν. Μέσα σέ πολύ λίγα χρόνια, τά δυτικά έθνη σά σύνολο θά δοϋν τούς πληθυσμούς τους να περιορίζονται άριθμητικά, έκτός αν οί πληθυσμοί τους συμπληρώνονται άπό τή μετανάστευση άτομων άπό τις λιγότερο πολιτισμένες περιοχές. Εϋθύς ως οί μετανάστες άποκτοϋν τόν πολιτισμό τής χώρας όπου μεταναστεύουν, θά γίνονται με τή σειρά τους συγκριτικά στείροι. Είναι φανερό πώς ένας πολιτισμός με τέτια χαρακτηριστικά είναι άσταθής. "Αν δέν τού δοθεί κάποια παρώθηση για να αύξήσει τόν πληθυσμό του, άργά ή γρήγορα θά πεθάνει και θά παραχωρήσει τή θέση του σέ κάποιον

ἄλλον πολιτισμό, στὸν ὁποῖον ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή θὰ ἔχει διατηρήσει ἀρκετὴ δύναμη, ἱκανὴ νὰ ἀποτρέπει τὴν ἀριθμητικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ.

Οἱ ἐπίσημοι ἠθικολόγοι σὲ κάθε δυτικὴ χώρα προσπαθοῦν νὰ λύσουν αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὸ συναισθηματισμὸ καὶ μὲ ἐξορκισμούς. Ἐπὶ τὸ ἓνα μέρος, λένε πὼς ἀποτελεῖ καθῆκον κάθε ἀντρόγυνο νὰ κάνει τόσα παιδιὰ ὅσα θέλει ὁ Θεός, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπάρχει προοπτικὴ πὼς τὰ παιδιὰ αὐτὰ θὰ γίνουν ὕγιη καὶ εὐτυχισμένα. Ἐπὶ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς κηρύσσουν τὶς ἱερὲς χαρὲς τῆς μητρότητας καὶ ἰσχυρίζονται πὼς μιὰ μεγάλῃ οἰκογένεια ἀπὸ ἀρρωστημένα καὶ ἐξαθλιωμένα παιδιὰ, ἀποτελεῖ πηγὴ εὐτυχίας. Τὸ Κράτος ἐπικροτεῖ τὰ κηρύγματα αὐτά, μὲ τὸ ἐπιχειρήμα πὼς χρειάζεται ἀρκετὸ κρέας γιὰ τὰ κανόνια, γιὰτὶ πὼς ἄλλιῶς θὰ μπορέσουν ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμαστά καὶ ἐξαίρετα ὄπλα τοῦ ὀλέθρου νὰ λειτουργήσουν καλὰ, ἂν δὲν ὑπάρχει ἀρκετὸς πληθυσμὸς γιὰ νὰ καταστρέψουν; Ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράδοξο, ὁ κάθε γονιὸς, ἔστω καὶ ἂν παραδέχεται αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ὅταν ἐφαρμόζονται στοὺς ἄλλους, μένει ὀλοτελὴ κουφὸς ὅταν ἐφαρμόζονται στὸν ἑαυτὸ του. Ἡ ψυχολογία τῶν κληρικῶν καὶ τῶν πατριωτῶν εἶναι λαθεμένη. Οἱ κληρικοὶ εἶναι δυνατοὶ νὰ ἔχουν ἐπιτυχίες μόνο ἐφόσον βρῶσιν ἀπήχηση οἱ ἀπειλὲς τοὺς γιὰ τὸ πῦρ τῆς κόλασης, σήμερα ὅμως μόνο μιὰ μικρὴ μειοψηφία πληθυσμοῦ παίρνει τὴν ἀπειλὴ αὐτὴ στὰ σοβαρά. Καμιὰ ἀπειλὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἐλέγχεται ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων πάνω σ' ἓνα ζήτημα ποὺ εἶναι τόσο καθαρὰ ἀτομικὸ. Ὅσο γιὰ τὸ Κράτος, τὸ ἐπιχειρήμα του εἶναι πέρα γιὰ πέρα θηριῶδες. Ὁ καθένας μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ πὼς οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ γίνονται κρέας γιὰ τὰ κανόνια, κανένας ὅμως δὲ θὰ ἐνθουσιαστῇ μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ δικά του παιδιὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Ἔτσι, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει τὸ Κράτος, εἶναι νὰ προσπαθεῖ νὰ κρατᾶ τοὺς φτωχοὺς σὲ ἀμάθεια, προσπάθεια ποὺ, ὅπως δείχνουν οἱ στατιστικὲς, εἶναι πέρα γιὰ πέρα καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πρὸ καθυστερημένους δυτικὲς χώρες. Πολλοὶ λίγοι ἄντρες ἢ γυναῖκες θὰ ἀποχτήσουν παιδιὰ μὲ κίνητρο τὸ δημόσιο συμφέρον, ἀκόμα

και στην περίπτωση που ο καθένας θα καταλάβαινε ξεκάθαρα πώς υπάρχει ένα τέτιο συμφέρον. Όταν οι άντρες και οι γυναίκες αποκοτουν παιδιά, τὸ κάνουν αὐτὸ εἴτε ἐπειδὴ πιστεύουν πὼς τὰ παιδιά θὰ τοὺς δώσουν πρόσθετη εὐτυχία, εἴτε ἐπειδὴ δὲν ξέρουν πὼς νὰ τὰ ἀποφύγουν. Ὁ δεύτερος αὐτὸς λόγος ἐξακολουθεῖ νὰ υπάρχει σὲ μεγάλη ἔκταση, ἢ ἐπίδρασή του ὁμως γίνεται συνέχεια και μικρότερη. Ὅτι και νὰ κάνουν τὸ Κράτος και ἡ Ἐκκλησία γιὰ νὰ ἀποτρέφουν αὐτὴ τὴν ἐξασθένηση, δὲν πρόκειται νὰ πετύχουν τίποτα. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἐπιζήσουν οἱ λευκὲς φυλές, εἶναι ἀπαραίτητο ἢ πατρότητα και ἢ μητρότητα νὰ ἀποκτήσουν και πάλι τὴν ἱκανότητα νὰ προσφέρουν εὐτυχία στοὺς γονεῖς.

Μελετώντας τὴν ἀνθρώπινη φύση πέρα ἀπὸ τὶς σημερινὲς συνθήκες, νομίζω πὼς γίνεται σαφέστατο ὅτι ἢ πατρότητα και ἢ μητρότητα εἶναι ψυχολογικὰ σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ μεγαλύτερη και τὴν πιὸ στέρεη εὐτυχία πού ἔχει νὰ προσφέρει ἢ ζωὴ. Δὲ χωράει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸ ἀληθεύει περισσότερο γιὰ τὶς γυναίκες παρά γιὰ τοὺς ἀντρες, γιὰ τοὺς ἀντρες ὁμως ἀληθεύει περισσότερο ἀπ' ὅσο πιστεύουν πολλοὶ σύγχρονοὶ μας. Αὐτὸ τὸ θεωροῦσε σὰ δοσιμένο ὄλη σχεδὸν ἢ λογοτεχνία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας. Ἡ Ἐκάβη νοιάζεται περισσότερο γιὰ τὰ παιδιά της παρά γιὰ τὸν Πρίαμο. Ὁ Μάρκ Ντάφ νοιάζεται περισσότερο γιὰ τὰ παιδιά του παρά γιὰ τὴ γυναίκα του. Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀντρες και γυναίκες φρόντιζαν πάρα πολὺ νὰ ἀφήσουν ἀπογόνους. Στὴν Κίνα και τὴν Ἰαπωνία ἢ νοοτροπία αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει και σήμερα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἢ ἐπιθυμία αὐτὴ ὀφείλεται στὴ λατρεία τῶν προγόνων. Νομίζω ὁμως ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλαδὴ ἢ λατρεία τῶν προγόνων ἀντανακλᾷ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴ διατήρηση τῆς οἰκογενείας τους. Γυρίζοντας και πάλι στὴν ἐργαζομένη γυναίκα, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσαμε λίγο πρὶν, εἶναι ὀλοφάνερο πὼς ἢ ἀνάγκη νὰ ἀποκτήσει παιδιά πρέπει νὰ εἶναι πάρα πολὺ ἰσχυρὴ γιὰτὶ διαφορετικὰ καμιὰ ἐργαζομένη γυναίκα δὲν θὰ ὑποβαλόταν σὶς θυσίες πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης. Ἀπὸ τὴ δικὴ μου πλευρά, μιλώντας προσωπικὰ, βρῆκα τὴν εὐτυχία τῆς πατρότητας πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὁποιαδήποτε ἄλλη εὐ-

τυχία πού δοκίμασα στη ζωή μου. Πιστεύω πώς, όταν οι περιστάσεις υποχρεώνουν τους άντρες ή τις γυναίκες να ξεχνούν αυτή την εύτυχία, μένει ανικανοποίητη μιὰ πολύ βαθιά ανάγκη τους, και αυτό προκαλεί μιὰ δυσαρέσκεια και αδιαφορία, πού τὰ αἰτία της μπορεί νὰ παραμείνουν δόλοτελα άγνωστα. Για νὰ νιώσει κανείς εύτυχισμένος σ' αὐτόν τὸ κόσμο, ιδιαίτερα όταν έχει πιὰ περάσει ἡ νεότητα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ὄχι σὰν ἓνα ἀπομονωμένο ἄτομο, πού έχει φάει τὰ ψωμιά του, ἀλλὰ σὰν ἓνα μόριο ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς πού κυλᾷ ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸ πρῶτο σπέρμα της ὡς τὸ μακρινὸ και ἄγνωστο μέλλον. Αὐτὸ, σὰ συνειδητὸ αἶσθημα, πού ἐκφράζεται μὲ συγκεκριμένους δρους, βασίζεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ μιὰ ὑπερπολιτιστικὴ και πνευματικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου, ἀλλὰ σὰν ἀκαθόριστο ἐνστικτώδες αἶσθημα εἶναι πρωτόγονο και φυσικό, πού ἡ ἐξαφάνισή του ἀποτελεῖ στοιχεῖο ὑπερπολιτισμοῦ. Ἐνας ἄνθρωπος πού εἶναι ἱκανὸς γιὰ κάποιον μεγάλο και ἀξιόλογο ἐπίτευγμα πού θ' ἀφήσει τὴ σφραγίδα του στὶς μελλοντικὲς γενιές, μπορεί νὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἶσθημα αὐτὸ μὲ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἄντρες και τὶς γυναίκες πού δὲν εἶναι προικισμένοι μὲ ἐξαιρετικὰ χαρίσματα, ὁ μόνος τρόπος νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸ μέλλον εἶναι νὰ κάνουν παιδιά. Ἐκεῖνοι πού ἄφησαν τὶς δημιουργικὲς ὀρμές τους νὰ ἀτροφήσουν, ἔχουν ξεκόψει ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, και διατρέχουν τὸ μεγάλο κίνδυνο νὰ σθῆσουν γιὰ πάντα. Γι' αὐτοὺς ιδιαίτερα, ἂν δὲν εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπρόσωποι, ὁ θάνατος δάζει τελεία και παῦλα. Ὁ κόσμος πού θὰ ἐπακολουθήσει τὸ θάνατό τους δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει, και γιὰ τὸ λόγο αὐτόν τὰ ἔργα τους τοὺς φαίνονται τιποτένια και ἀσήμαντα. Για τὸν ἄντρα ἢ τὴ γυναίκα πού ἔχει παιδιά και ἐγγόνια και τὰ ἀγαπάει μὲ φυσικὴ στοργή, τὸ μέλλον ἔχει σημασία, τουλάχιστο ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, ὄχι μονάχα ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη ἢ χάρη στη φαντασία τους, ἀλλὰ φυσιολογικά και ἐνστικτώδιστα. Ὁ ἄνθρωπος πού τὰ ἐνδιαφέροντά του πλάτυναν ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ζωὴ, ἔχει τὴν πιθανότητα νὰ γίνῃ ἱκανὸς νὰ τὰ πλατύνῃ ἀκόμη περισσότερο. Ὅπως ὁ Ἄβραάμ, θὰ βρῖσκει ἱκανοποίηση στη σχέψη πὼς ὁ σπόρος του θὰ κληρονομήσει τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἔστω και ἂν αὐτὸ πρόκειται

νά συμβεί ύστερα από πολλές γενιές. Τὰ αίσθήματα αὐτὰ τὸν λυ-
τρώνουν ἀπὸ τὴν αἴσθησι τῆς ματαιότητος καὶ στειρότητος πού
θὰ νέκρωνε διαφορετικὰ ὄλα τὰ συναισθημάτα του.

Τὴ βάση τῆς οἰκογένειας ἀποτελεῖ, φυσικά, τὸ γεγονός ὅτι οἱ
γονεῖς αἰσθάνονται ἕνα ἰδιαιτέρο εἶδος στοργῆς πρὸς τὰ παιδιά
τους, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ στοργή πού νιώθουν ὁ ἕνας γιὰ τὸν
ἄλλον ἢ γιὰ τὰ ἄλλα παιδιά. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μερικοὶ γονεῖς
νιώθουν πολὺ λίγη ἢ καὶ καθόλου πατρικὴ στοργή, ὅπως εἶναι ἀ-
λήθεια πὼς μερικὲς γυναῖκες εἶναι ἱκανὲς νὰ νιώσουν μιὰ στορ-
γὴ γιὰ τὰ παιδιά πού δὲν εἶναι δικὰ τους σχεδὸν τὸ ἴδιο μεγάλῃ,
ὅπως τὴ στοργὴ πού θὰ αἰσθάνονταν γιὰ τὰ δικὰ τους παιδιά. Ὁ-
στόσο, βασικὸ εἶναι ὅτι ἡ πατρικὴ στοργὴ εἶναι ἕνα αἴσθημα ἰδιαι-
τέρου εἶδους, πού νιώθει ὁ κανονικὸς ἄνθρωπος γιὰ τὰ παιδιά
του, ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πλάσματα. Τὸ αἴσθημα
αὐτὸ τὸ κληρονομήσαμε ἀπὸ τοὺς προγόνους μας τὰ ζῶα. Σ' αὐ-
τὸν τὸν τομέα νομίζω ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Φρόντ δὲν εἶναι ἄρκετὰ
θεμελιωμένη βιολογικά, γιατί ὁποιοσδήποτε παρατηρήσει προσε-
κτικὰ ἕνα θηλικὸ ζῶο μὲ τὰ παιδιά του, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει
πὼς ἡ συμπεριφορὰ τοῦ μεγάλου ζῶου πρὸς τὰ παιδιά εἶναι ὁλό-
τελα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ του πρὸς τὸ ἀρσενικὸ ζῶο,
μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει σεξουαλικὲς σχέσεις. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ δια-
φορετικὴ καὶ ἐνστικτώδης συμπεριφορὰ ἂν καὶ τροποποιημένη καὶ
σὲ λιγότερο καθορισμένη μορφή, ὑπάρχει καὶ στὰ ἀνθρώπινα πλά-
σματα. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε αὐτὸ τὸ ἰδιαιτέρο συναισθημα, δὲ θὰ μπο-
ρούσαμε νὰ ποῦμε τίποτα γιὰ τὴν οἰκογένεια σὰ θεσμὸ, γιατί τὰ
παιδιά θὰ μπορούσαν θαυμάσια νὰ ἀφεθοῦν στὶς φροντίδες τῶν
ἐπαγγελματιῶν παιδαγωγῶν. Ὅπως, ὁμως, ἔχουν τὰ πράγματα,
ἡ εἰδικὴ στοργὴ πού οἱ γονεῖς ἔχουν γιὰ τὰ παιδιά τους, ἂν φυσι-
κὰ δὲν ἔχουν ἀτροφῆσει τὰ ἐνστικτὰ τους, ἔχει ἀξία τόσο γιὰ
τοὺς γονεῖς ὅσο καὶ γιὰ τὰ παιδιά. Ἡ ἀξία τῆς πατρικῆς στοργῆς
γιὰ τὰ παιδιά βρῖσκεται κατὰ κύριο λόγο στὸ ὅτι εἶναι πιὸ ἀξιό-
πιστὴ ἀπὸ κάθε ἄλλη στοργή. Οἱ φίλοι ἐνὸς ἀνθρώπου τὸν ἀγα-
ποῦν γιὰ τὰ χαρίσματά του, αὐτοὶ πού τὸν ἐρωτεύονται τὸν ἀ-
γαποῦν γιὰ τὰ θέληγτρα του. Ἐὰν τὰ χαρίσματα ἢ τὰ θέληγτρα
λιγοστέψουν, οἱ φίλοι καὶ οἱ ἐραστές μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστοῦν. Ἐὰν

δμως οί γονεῖς εἶναι σωστοί, μπορεῖ κανεῖς νά βασίζεται σ' αὐτούς περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον σέ στιγμές δυστυχίας, σέ στιγμές ἀρρώστιας, ἀκόμα καί ἂν δέ βρῖσκεται σέ ἀγαθές σχέσεις μαζί τους. "Ολοὶ νιώθουμε εὐχαρίστηση ἂν μᾶς θαυμάζουν γιά τὰ χαρίσματα μας, ὅλοι δμως εἴμαστε ἀρκετὰ μετριόφρονες, ὥστε νά πιστεύουμε κατὰ θάθος πῶς ὁ θαυμασμός αὐτός εἶναι πρόσκαιρος. Οἱ γονεῖς μας μᾶς ἀγαποῦν ἐπειδὴ εἴμαστε παιδιὰ τους. Καί αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητο γεγονός. "Ἔτσι, νιώθουμε μεγαλύτερη ἀσφάλεια μέ τοὺς γονεῖς μας παρά μέ ὅποιονδήποτε ἄλλον. Σέ περίπτωση ἐπιτυχίας, αὐτὸ μπορεῖ νά φαίνεται ἀσήμαντο, ἀλλὰ σέ περίπτωση ἀποτυχίας, μᾶς δίνει μιὰ παρηγοριά καί μιὰ ἀσφάλεια πού δέ μπορούμε νά θροῦμε πουθενά ἄλλου.

Σέ ὄλες τίς ἀνθρώπινες σχέσεις εἶναι πολὺ εὐκολο νά ἐξασφαλιστεῖ ἢ εὐτυχία γιά τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέρη, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο δύσκολο νά γίνει αὐτὸ καί γιά τὰ δύο μέρη. Ὁ δεσμοφύλακας μπορεῖ νά χαίρεται πού φυλάει τὸν κρατούμενο. Ὁ ἐργοδότης μπορεῖ νά εὐχαριστεῖται πού κατσαδιάζει τὸν ὑπάλληλό του, ὁ κυβερνήτης μπορεῖ νά χαίρεται πού κυβερνάει τοὺς ὑπηκόους του μέ πυγμῆ. Καί ὁ πατέρας τῆς παλιᾶς σχολῆς ἀναμφίβολα νιώθει ἀγαλλίαση διδάσκοντας μέ τὸ ματσούκι τὴν ἀγωγή στὸ γιό του. "Ολες, δμως, αὐτὲς οἱ εὐχαριστήσεις εἶναι μονόπλευρες. Γιά τὸ ἄλλο μέρος εἶναι πολὺ λιγότερο εὐχάριστες. "Ἐχουμε ἀρχίσει νά καταλαβαίνουμε πῶς στίς μονόπλευρες αὐτὲς εὐχαριστήσεις ὑπάρχει κάτι τὸ μὴ ἱκανοποιητικό: πιστεύουμε πῶς μιὰ καλὴ ἀνθρώπινη σχέση πρέπει νά εἶναι ἱκανοποιητικὴ καί γιά τὰ δύο μέρη. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς καί τὰ παιδιὰ, μέ ἀποτέλεσμα οἱ γονεῖς νά δέχονται πολὺ λιγότερη ἀπ' ὅσο στίς παλαιότερες ἐποχὲς εὐχαρίστηση ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους, ἐνῶ τὰ παιδιὰ ὑποφέρουν ἀντίστοιχα λιγότερο ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους ἀπ' ὅσο οἱ παλαιότερες γενιές. Δέ νομίζω πῶς εἶναι εὐλόγο οἱ γονεῖς νά δέχονται λιγότερη χαρὰ ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους ἀπ' ὅσο στίς παλαιότερες ἐποχὲς, ἂν καί ἀναμφισβήτητα αὐτὸ συμβαίνει σήμερα. Οὔτε νομίζω πῶς ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος οἱ γονεῖς νά μὴ μπορούν νά μεγαλώσουν τὴν εὐτυχία τῶν παιδιῶν τους. Αὐτὸ δμως ἀπαιτεῖ, ὅπως καί ὄλες ἐκεῖνες οἱ ἰσότιμες σχέσεις,

στις όποιες αποβλέπει ό σύγχρονος κόσμος, μιá κάποια λεπτότητα και τρυφερότητα, έναν όρισμένο σεβασμό για την προσωπικότητα του άλλου, πού δέν καλλιεργείται καθόλου από την έριστικότητα της καθημερινής ζωής. "Ας εξετάσουμε την ευτυχία της πατρότητας και της μητρότητας, πρώτα από βιολογική άποψη, και κατόπιν με την μορφή πού μπορεί νά πάρει σ' ένα γονιό πού έμπνέεται από τó είδος εκείνο της στάσης πρós τις άλλες προσωπικότητες πού ύποδείξαμε σαν ούσιαστικό σ' ένα κόσμο πού πιστεύει στην ίσότητα.

Ή πρωταρχική ρίζα της χαράς της μητρότητας και της πατρότητας είναι διπλή. Από τó ένα μέρος ύπάρχει τó αίσθημα πώς ένα μέρος από τó σώμα του γονιού έξωτερικεύεται, παρατείνει τή ζωή του πέρα από τó θάνατο του ύπόλοιπου σώματός του, και πιθανόν αυτό τó μέρος με τή σειρά του νά έξωτερικεύσει ένα μέρος από τó δικό του σώμα με τόν ίδιο τρόπο, έξασφαρίζοντας έτσι την άθανασία του πρωταρχικού σπέρματος και τών χαρακτήρων του. Από τó άλλο μέρος, ύπάρχει ένα προσωπικό κράμα από δύναμη και τρυφερότητα. Τó νέο πλάσμα είναι αδύναμο και ό γονιός νιώθει μιá έσωτερική παρόρμηση νά ικανοποιήσει τις ανάγκες του, μιá παρόρμηση πού ικανοποιεί όχι μόνο την αγάπη του γονιού πρós τó παιδί, αλλά και την έπιθυμία του γονιού για έξουσία. "Όσο νιώθει πώς τó παιδί είναι αδύναμο, ή στοργή πού του χαρίζει δέν είναι ανιδιοτελής, γιατί έχει τή μορφή της προστασίας πού παρέχει τó άτομο σ' ένα ευπαθές δικό του σημείο. "Αλλά από πολύ νωρίς αρχίζει νά προβάλλει μιá σύγκρουση ανάμεσα στην αγάπη του γονιού για την κυριαρχία και στην έπιθυμία του για τó καλό του παιδιού του. Και αυτό, για τó λόγο ότι, ενώ ή κυριαρχία πάνω στό παιδί επιβάλλεται ως ένα βαθμό από τή φύση τών πραγμάτων, από τó άλλο μέρος, ό γονιός έπιθυμεί νά μάθει τó παιδί νά γίνει, όσο τó δυνατό συντομότερα, ανεξάρτητο σέ όσο τó δυνατό περισσότερους τομείς της ζωής του, πράγμα πού έρχεται σέ αντίθεση με την παρόρμηση για κυριαρχία του γονιού. Μερικοί γονείς ποτέ δέν αποκτούν συνείδηση αυτής της σύγκρουσης, και έξακολουθούν νά παραμένουν τυραννικοί, ώσπου τά παιδιά τους φτάνουν σέ θέση νά έξεγερθούν. Ύπάρχουν όμως άλλοι πού τó

συνειδητοποιούν, και έτσι γίνονται θύματα αλληλοσυγκρουόμενων αισθημάτων. Στη σύγκρουση αυτή χάνεται ή πατρική εύτυχία. Ύστερα από τις τόσες φροντίδες και θυσίες που έκαμαν για τα παιδιά, διαπιστώνουν με μεγάλη τους θλίψη πώς τα πράγματα ήλθαν πολύ διαφορετικά απ' όσο περίμεναν. "Ήθελαν το παιδί τους να γίνει στρατιωτικός, και διαπιστώνουν πώς είναι φιλειρηνιστής, ή, όπως ο Τολστόι, τον ήθελαν φιλειρηνιστή, κι αυτός κατατάσσεται στους Μαύρους Ούσάρους. Άλλά οι δυσκολίες δεν προβάλλουν μόνο στις περιπτώσεις αυτές. "Αν ταΐξεις ένα παιδί που είναι σε θέση να φάει μόνο του, θέτεις την αγάπη σου για κυριαρχία πάνω από το ενδιαφέρον σου για την ευημερία του παιδιού, αν και κάνοντας έτσι νομίζεις πώς εκδηλώνεις την αγάπη σου φροντίζοντάς το και απαλλάσσοντάς το από τη σκοτούρα. "Αν το κάνεις ευαίσθητο στους κινδύνους, υποκινείσαι προφανώς από την επιθυμία να το έχεις εξαρτημένο από εσένα. "Αν του δίνεις επιδεικτικά στοργή περιμένοντας ανταπόκριση, βαθύτερη επιθυμία σου είναι προφανώς να το κάνεις να δεθεί μαζί σου, κάνοντάς το συναισθηματικό. Με χίλιους τρόπους, πολύπλοκους και άπλους, ή παρόρμηση για κυριαρχία των γονιών θα τους οδηγήσει σε λαθεμένο δρόμο, εκτός αν είναι πολύ προσεκτικοί ή πολύ άγνοί. Οι σύγχρονοι γονείς, ξέροντας αυτούς τους κινδύνους, χάνουν πολλές φορές την εμπιστοσύνη τους στον χειρισμό των παιδιών τους, και έτσι γίνονται ακόμα λιγότερο ικανοί να τους φανούν χρήσιμοι, παρά στην περίπτωση που θα επέτρεπαν στον έαυτό τους μερικά αυθόρμητα σφάλματα, γιατί τίποτα δεν προκαλεί τόσο μεγάλη άνησυχία σε ένα παιδικό μυαλό όσο ή έλλειψη θεβαιότητας και αυτοπεποίθησης από μέρους του μεγάλου. "Από το να είσαι προσεκτικός, ακόμα καλύτερο είναι να είσαι άγνος. "Ο γονιός που επιθυμεί πραγματικά το καλό του παιδιού του περισσότερο από την έξουσία του πάνω στο παιδί, δεν του χρειάζονται έγχειρίδια ψυχανάλυσης για να μάθει τί πρέπει να κάνει και τί δεν πρέπει να κάνει, αλλά θα οδηγηθεί στο σωστό από την παρόρμησή του. Και στην περίπτωση αυτή, ή σχέση ανάμεσα στο γονιό και το παιδί θα είναι άρμονική από την αρχή ως το τέλος, χωρίς να προκαλεί το αίσθημα εξέγερσης στο παιδί, ούτε το αίσθημα απογοήτευσης

στο γονιό. Αυτό όμως απαιτεί να έχει ο γονιός από την αρχή ένα σεβασμό για την προσωπικότητα του παιδιού — ένα σεβασμό που δεν πρέπει να είναι μόνο ζήτημα αρχής, ήθικης ή πνευματικής, αλλά κάτι που το νιώθει κανείς ένδομυχα με μιὰ σχεδόν μυστικιστική πεποίθηση, σέ τέτιο βαθμό, που ή αυταρχικότητα και ή καταπίεση να γίνονται ολοκληρωτικά αδύνατες. Μιὰ τέτια στάση θά πρέπει να τηρείται, φυσικά, όχι μόνο απέναντι στα παιδιά, αλλά και στο γάμο, όπως και στη φιλία, αν και στη φιλία ή υιοθέτησή της είναι λιγότερο δύσκολη. Σ' έναν καλό κόσμο πρέπει να διαποτίζει τις πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες ανθρωπινες ομάδες, αν και μιὰ τέτια προσδοκία είναι τόσο μακρινή, που δε χρειάζεται ν' ασχοληθούμε μ' αυτή περισσότερο εδώ. Όσο όμως και αν είναι γενική ή ανάγκη αυτής της ευγενικής στάσης, επιβάλλεται περισσότερο απ' οπουδήποτε άλλο όταν πρόκειται για παιδιά εξαιτίας της αδυναμίας τους και επειδή το μικρό ανάστημα τους και ή ασθενική τους δύναμη κάνει τους άξεστους να τὰ περιφροούν.

Άς επιστρέψουμε, όμως, στα προβλήματα που εξετάζουμε σ' αυτό το βιβλίο. Την απόλυτη χαρά της πατρότητας ή της μητρότητας στο σύγχρονο κόσμο μπορούν να εξασφαλίσουν μόνο εκείνοι που είναι σέ θέση να νιώσουν βαθιά αυτή τή στάση σεβασμού πρὸς τὸ παιδί για τήν ὁποία αναφέρθηκα παραπάνω. Γιατί γι' αὐτούς δε θά υπάρξει κανένας δυσάρεστος περιορισμός στην ἀγάπη τους για κυριαρχία, οὔτε και να βρεθούν στην ἀνάγκη να φοβούνται τήν πικρή ἀπογοήτευση που νιώθουν οί δεσποτικοί γονεῖς όταν τὰ παιδιά τους ἀποκτήσουν τήν ἐλευθερία τους. Και για τούς γονεῖς που ἔχουν υιοθετήσει αὐτήν τήν στάση, ὑπάρχει περισσότερη χαρά στην πατρότητα ἀπό ἐκείνη που μπορούσε να νιώσει ὁ δεσπότης στην περίοδο που ή πατρική ἐξουσία εἶχε φτάσει στο ἀποκορύφωμά της. Γιατί ή ἀγάπη που ἔχει ξεκαθαριστεί χάρη στη λεπτότητα ἀπό κάθε τάση τυραννίας, μπορεί να δώσει μιὰ πιὸ θεσπέσια χαρά, πιὸ τρυφερή, περισσότερο ἱκανή να μεταστοιχειώσει τὸ βασικό μέταλλο της καθημερινῆς ζωῆς σέ ἀτόφιο χρυσάφι μυστικῆς ἔκστασης, ἀπὸ τή χαρά που μπορεί να δώσει κάθε ἄλλο συναίσθημα που εἶναι σέ θέση να νιώσει ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐξα-

κολουθεῖ ἀκόμα νὰ μοχθεῖ καὶ νὰ μάχεται γιὰ νὰ κρατήσῃ τὴν ἀνωτερότητά του σ' αὐτὸν τὸν ὀλισθηρὸ κόσμον.

Μολονότι δίνω πολὺ μεγάλη ἀξία στὴν ἀγάπη τῶν γονιῶν, δὲν καταλήγω στὸ συμπέρασμα, ποὺ εἶναι τόσο διαδομένο, ὅτι οἱ μητέρες πρέπει νὰ ἀσχολοῦνται ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο προσωπικά μὲ τὰ παιδιά τους. Ἐπάρκει μὲν παράδοση πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, μιὰ παράδοση, ποὺ ἦταν καλὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ τίποτα δὲν ἦταν γνωστὸ γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ φροντίζουμε τὰ παιδιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντιεπισημονικὲς, κομπογιαννίτικες γνώσεις ποὺ κληροδοτοῦσαν οἱ γριὲς στὶς νεώτερες. Σήμερα, πολλὰ πράγματα γιὰ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν γίνονται καλύτερα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν σπουδάσει εἰδικὰ σὲ κάποιο σχετικὸ τομέα. Αὐτὸ ἀναγνωρίζεται γενικά γιὰ τὸ τμήμα τῆς ἐκπαίδευσθης τους ποὺ λέγεται «παιδαγωγική». Μιὰ μητέρα δὲν εἶναι δυνατό νὰ διδάξῃ τὸ γιὸ της ὀλοκληρωτικὸ λογισμό, ὅσο κι ἂν τὸν ἀγαπάει. Στὸν τομέα τῆς διδασχῆς τῶν γνώσεων στὰ παιδιά ἀναγνωρίζεται γενικά ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι δυνατό νὰ δοθεῖ καλύτερα στὰ παιδιά ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὴν κατέχουν παρὰ ἀπὸ μιὰ μητέρα ποὺ δὲν κατέχει καὶ πολλὰ πράγματα. Ἀλλὰ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς φροντίδας γιὰ τὰ παιδιά αὐτὸ δὲν ἀναγνωρίζεται, γιατί ἡ σχετικὴ πείρα δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναγνωριστεῖ. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι πολλὰ πράγματα γίνονται καλύτερα ἀπὸ τὴ μητέρα, καθὼς ὅμως μεγαλώνουν τὰ παιδιά, ὄλο καὶ μεγαλύτερος ἀριθμὸς πραγμάτων θὰ γίνονται καλύτερα ἀπὸ κάποιον ἄλλον. Ἄν αὐτὸ εἶχε ἀναγνωριστεῖ γενικά, οἱ μητέρες θὰ γλύτωναν πάρα πολὺ μόχθο, γιατί στίς δουλειὰς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση. Μιὰ γυναίκα ποὺ ἔχει ἀποκτήσει ἐπαγγελματικὴ εἰδίκευση, πρέπει γιὰ τὸ καλὸ τόσο τὸ δικό της, ὅσο καὶ τῆς κοινότητος, νὰ ἀφεθεῖ ἐλεύθερη νὰ ἀσχεῖ τὸ ἐπάγγελμά της κι ἄς ἔχει γίνῃ μητέρα. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι δυνατό νὰ ἐργαστεῖ στοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ἐγκυμοσύνης της καὶ στὴ διάρκεια τοῦ θηλασμοῦ, ἀλλὰ ἕνα παιδί ποὺ ἔχει περάσει τοὺς ἐννιά μῆνες δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἀξεπέραστο ἐμπόδιο στίς ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες τῆς μητέρας του. Ὅταν ἡ κοινωνία ἀπαιτεῖ ἀπὸ μιὰ μητέρα θυσιὰς σὲ βάρος τοῦ παιδιοῦ της ποὺ ξεπεροῦν τὰ λογικὰ ὅρια, ἢ μητέρα, ἂν ἔχει

κοινό μυαλό, θα απαιτήσει από το παιδί της ανταλλάγματα που θα ξεπερνούν τα όσα θα είχε το δικαίωμα να ζητήσει. Η μητέρα που με τη συμβατική έγνοια θεωρείται ότι κάνει αυτοθυσίες, φέρεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, εξαιρετικά έγωιστικά απέναντι στα παιδιά της, γιατί όσο κι αν θεωρείται ή μητρότητα σά σημαντικό στοιχείο στη ζωή, δέν είναι τó μόνο στοιχείο που δίνει ίκανοποίηση στη ζωή, και ó γονιός που στερήθηκε πολλές άλλες ίκανοποιήσεις για χάρη τών παιδιών του, φυσικό είναι να έπιθυμεί να διατηρήσουν τα παιδιά του άρρηκτους συναισθηματικούς δεσμούς μαζί του. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό, τόσο για τó συμφέρον τών παιδιών όσο και για τó συμφέρον τής μητέρας, να μήν τήν αποκóβει ή μητρότητα από τα άλλα της ενδιαφέροντα και άσχολίες. "Αν έχει πραγματική κλίση για τή φροντίδα τών παιδιών και τις άπαραίτητες γνώσεις που θα τής έπιτρέψουν να άσχοληθεί σωστά με τή φροντίδα τών παιδιών της, τότε πρέπει να χρησιμοποιήσει τήν τέχνη της πιδ πλατιά, και να άσχοληθεί έπαγγελματικά με τή φροντίδα κάποιας ομάδας παιδιών που μπορεί να περιλαμβάνει και τα δικά της. Είναι σωστό να έχουν οι γονείς λόγο, αν φυσικά πληρούν τις έλάχιστες άπαιτήσεις που θέτει ή Πολιτεία, για τó ποιός και πώς φροντίζει τα παιδιά τους. Δέν πρέπει όμως να έχουμε τήν άπαιτηση μιá μητέρα να κάνει μόνη της αυτά που μιá άλλη γυναίκα θα κατάφερνε καλύτερα. Οι μητέρες που νιώθουν πώς είναι άναρμόδιες να λύσουν τα προβλήματα τής φροντίδας τών παιδιών τους οι ίδιες, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες μητέρες, δέν πρέπει να διστάζουν να έμπιστευθούν τή φροντίδα τών παιδιών τους σε άλλες γυναίκες που έχουν τήν άπαιτούμενη εκπαίδευση. Δέν ύπάρχει θεόπεμπτο έγστικτο που να διδάσκει στις μητέρες τί είναι σωστό να κάνουν για τα παιδιά τους, και ή φροντίδα, όταν ξεπερνάει ένα όρισμένο σημείο, κρύβει τήν κυριαρχικότητα. Πολλά παιδιά καταστρέφονται ψυχολογικά από τήν άγνοια και τó συναισθηματισμό τής μητέρας τους. Είναι γενικά γνωστό ότι οι πατέρες δέν άσχολούνται πολύ στο να φροντίζουν τα παιδιά τους, κι όμως τα παιδιά μπορεί να άγαπούν τόν πατέρα τó ίδιο όπως άγαπούν τή μητέρα τους. Οι σχέσεις τής μητέρας με τó παιδί πρέπει στο μέλ-

λον νά μοιάζουν δλοένα και περισσότερο μέ τίς σημερινές σχέσεις τοῦ παιδιοῦ μέ τόν πατέρα, ἄν θέλουμε νά ἀπαλλαγεί ἡ ζωή τῆς γυναίκας ἀπό μιὰ περιττή δουλεία και νά δοθεῖ στά παιδιά ἡ δυνατότητα νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τίς ἐπιστημονικές γνώσεις πού συσσωρεύονται δλοένα σχετικὰ μέ τή φροντίδα τοῦ πνεύματος και τοῦ σώματός τους στά πρῶτα τους χρόνια.

Ἡ ἐργασία

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ποῦμε ἂν ἡ ἐργασία πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στὰ αἷτια τῆς εὐτυχίας ἢ ἀνάμεσα στὰ αἷτια τῆς δυστυχίας. Ὑπάρχουν βέβαια πολλές ἐργασίες πού εἶναι κουραστικές καὶ βαρετές καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία καταντάει ἐπίπονη. Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι, ἂν δὲν εἶναι ὑπερβολικὴ, ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ μονότονη ἐργασία εἶναι γιὰ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους προτιμότερη ἀπὸ τὴν τεμπελιά. Ἡ ἐργασία ἔχει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις, ἀπὸ τὴν ἐργασία πού σὲ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν πλήξη, ὡς τὴν ἐργασία πού σοῦ δίνει τὶς πιὸ δυνατὲς συγκινήσεις, καὶ αὐτὸ ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τῆς ἐργασίας καὶ τὶς ἱκανότητες τοῦ ἐργαζομένου. Οἱ περισσότερες ἐργασίες πού κάνουν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν παρουσιάζουν, αὐτὲς καθαυτές, ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἐργασίες ἔχουν ὀρισμένα μεγάλα πλεονεκτήματα. Πρῶτα - πρῶτα, γεμίζουν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἡμέρας χωρὶς νὰ ἔχει κανεὶς νὰ ἀποφασίσει μὲ τί θὰ ἀσχοληθεῖ. Οἱ πιὸ πολλοὶ ἄνθρωποι, ἂν τοὺς ἀφήσεις νὰ διαλέξουν ἐλεύθερα μὲ ποιὸ τρόπο νὰ διαθέσουν τὸν καιρὸ τους, δυσκολεύονται νὰ βροῦν κάτι εὐχάριστο μὲ τὸ ὅποιο νὰ ἀσχοληθοῦν. Κι ἂν τελικὰ ἀποφασίσουν γιὰ κάτι, θὰ τοὺς ἐνοχλεῖ ἡ σκέψη ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ βροῦν κάτι ἄλλο πιὸ εὐχάριστο. Ἡ ἱκανότητα νὰ γεμίζουμε μὲ ξυπνο τρόπο τὶς ἐλεύθερες ὥρες μας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ὡς τώρα, πολλοὶ λίγοι ἄνθρωποι ἔχουν φτάσει ὡς τὸ ἐπίπεδο αὐτό. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ἐκλογὴ εἶναι ἀπὸ μόνη τῆς κουραστικῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού παρουσιάζουν ἀσυνήθιστη πρωτοβουλία, σίγουρα εἶναι εὐχάριστο νὰ μᾶς προτείνουν τί νὰ κάνουμε τὴν κάθε ὥρα τῆς ἡμέρας, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ μὴν εἶναι κάτι τὸ δυσάρεστο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀργόσχολους πλούσιους ὑποφέρουν ἀπὸ ἀνείπωτη πλήξη καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ τίμημα, ἐπειδὴ ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ κάθε κουραστικὴ ἐργασία. Κάπου - κάπου μπορεῖ νὰ βρίσκουν

κάποια ἀνακούφιση κυνηγώντας ἄγρια θηρία στήν Ἀφρική ἢ κά-
νοντας ἀεροπορικῶς τὸ γύρο τοῦ κόσμου, ἀλλὰ οἱ περιπετειώδεις
διασκεδάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι περιορισμένες, ἰδιαίτερα στήν
ὠριμη ἡλικία. Ἔτσι, οἱ πιό μυαλωμένοι πλούσιοι ἐργάζονται
σκληρὰ σὰ νὰ ἦταν φτωχοί, ἐνῶ οἱ γυναῖκες τους δὲν παύουν κατὰ
τὸ μεγαλύτερο μέρος νὰ ἀσχολοῦνται μὲ μικροπράγματα, ἔχοντας
τὴ βεβαιότητα ὅτι ἀπὸ τὶς ἀσήμαντες αὐτὲς ἀσχολίες τους ἐξαρ-
τιέται ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου.

Ἔτσι, ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιθυμητή, πρῶτα καὶ κύρια, σὰν προ-
ληπτικὸ φάρμακο ἐναντία στήν πλήξη, γιατί ἡ πλήξη πού νιώθει
ἓνας ἄνθρωπος ὅταν κάνει μιὰ ὑποχρεωτικὴ ἀλλὰ δίχως ἐνδιαφέ-
ρο ἐργασία δὲν εἶναι τίποτα συγκρινόμενη μὲ τὴν πλήξη πού νιώ-
θει ὅταν δὲν ξέρεي σὲ τί νὰ διαθέσει τὸ χρόνο του. Μὲ τὰ παρα-
πάνω συνδέεται ἓνα πλεονέκτημα, ὅτι δηλαδή ἡ ἐργασία κάνει
πιό εὐχάριστες τὶς γιορτὲς καὶ τὶς ἀργίες μας. Ὅταν ἓνας ἄνθρω-
πος δὲν ἐργάζεται τόσο ἐξαντλητικὰ πού νὰ καταρρέει, πιθανό-
τερο εἶναι νὰ ἔχει περισσότερὴ διάθεση στὸν ἐλεύθερο χρόνο του
ἀπὸ ὅσο θὰ ἔχει κάποιος πού τεμπέλιαζε.

Τὸ δεῦτερο πλεονέκτημα τῆς ἀμειβόμενης κατὰ κανόνα, ἀλλὰ
μερικὲς φορὲς μὴ ἀμειβόμενης ἐργασίας εἶναι ὅτι προσφέρει εὐ-
καιρίες ἐπιτυχίας καὶ δυνατότητες ἰκανοποίησης τῆς φιλοδοξίας.
Στὶς περισσότερες ἐργασίες ἡ ἐπιτυχία μετριάται μὲ τὸ εἰσόδημα,
καὶ ὅσο θὰ ὑπάρχει ἡ καπιταλιστικὴ μας κοινωνία αὐτὸ θὰ εἶναι
ἀναπόφευκτο. Τὸ μέτρο αὐτὸ παύει νὰ εἶναι τὸ φυσικὸ μέτρο ἐρ-
γασίας μόνο ὅταν ἡ κοινωνία ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ καλύτερο εἶδος
ἐργασίας. Ἡ ἐπιθυμία πού νιώθουν οἱ ἄνθρωποι νὰ αὐξήσουν τὰ
εἰσοδήματά τους προέρχεται τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπιτύχουν,
ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἔχουν τὶς πρόσθετες ἀνάσεις πού
μπορεῖ νὰ δώσει ἓνα ὑψηλότερο εἰσόδημα. Ὅσο μονότονη καὶ ἂν
εἶναι μιὰ ἐργασία, γίνεται ἀνεκτὴ ἂν ἀποτελεῖ μέσο πού μᾶς ἐξα-
σφαλίζει μιὰ ὑπόληψη, εἴτε γενικὰ στὸν κόσμο εἴτε στὸν ἰδιαίτε-
ρο κύκλο μας. Ἡ ἐπιμονὴ στὶς ἐπιδιώξεις μας ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ
τὰ οὐσιαστικὰ συστατικὰ τῆς εὐτυχίας μακρόχρονα, καὶ οἱ πε-
ρισσότεροι ἄνθρωποι τὸ ἐξασφαλίζουν αὐτὸ κατὰ κύριο λόγο μὲ
τὴν ἐργασία τους. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, οἱ γυναῖκες πού τρῶνε

τή ζωή τους με τις οικιακές ασχολίες είναι πολύ λιγότερο τυχερές από τους άντρες ή από τις γυναίκες που εργάζονται έξω από το σπίτι τους. Η γυναίκα που ασχολείται με τα οικιακά δε παίρνει μισθό, δεν έχει τον τρόπο να βελτιώσει τα οικονομικά της, ο άντρας της (που δε βλέπει πρακτικά τίποτα από όσα κάνει) θεωρεί τη θέση της αυτή σα δασμένη και την εκτιμάει όχι για την εργασία της, αλλά για τις άλλες ιδιότητές της. Φυσικά, αυτό δεν ισχύει για τις γυναίκες εκείνες που έχουν άφθονα μέσα για να κάνουν όμορφα σπίτια και ωραίους κήπους που να τις ζηλεύουν οί γείτονές τους. Άλλα οί γυναίκες αυτές είναι συγκριτικά λίγες, και για την συντριπτική πλειονότητα τών γυναικῶν, οί δουλειές του σπιτιού δεν μπορούν να δώσουν τόση ικανοποίηση όση δίνουν οί άλλες εργασίες στους άντρες και στις εργαζόμενες γυναίκες.

Οί περισσότερες εργασίες δίνουν την ικανοποίηση ότι σκοτώνουν τον καιρό και δίνουν κάποια διέξοδο, έστω και περιορισμένη, στη φιλοδοξία και αυτό αρκεί να κάνει πιο εύτυχισμένο έναν άνθρωπο που ασχολείται και με την πιο μονότονη εργασία από εκείνον που δεν ασχολείται με τίποτα. Όταν όμως ή εργασία παρουσιάζει ενδιαφέρον, είναι σε θέση να δώσει ικανοποίηση πολύ ύψηλότερης ποιότητας από την προσωρινή απαλλαγή από την πλήξη. Τα είδη τής εργασίας που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι δυνατό να ιεραρχηθούν. Θα αρχίσω με τις εργασίες που παρουσιάζουν περιορισμένο ενδιαφέρον, για να καταλήξω με εκείνες που είναι σε θέση να απορροφήσουν ολόκληρη την ενεργητικότητα τών μεγάλων ανθρώπων.

Δυό είναι τα κύρια στοιχεία που κάνουν την εργασία ενδιαφέρουσα: πρώτο, ή άσκηση τής επιδεξιότητας και τής τεχνικής και δεύτερο, ή δημιουργία.

Κάθε άνθρωπος που έχει αποκτήσει κάποια ξεχωριστή ειδικότητα, χαίρεται να την άσκει, ώσπου να την μάθει στην εντέλεια και να μην μπορεί να βελτιωθεί περισσότερο. Το κίνητρο αυτό προς τή δραστηριότητα αρχίζει από την πρώιμη παιδική ήλικία: ένα αγόρι που μπορεί να σταθεί με το κεφάλι, δε θέλει να στέκεται, όπως όλος ο κόσμος, με τα πόδια. Πολλά είδη εργασίας δίνουν την ίδια εύχαρίστηση που μās προσφέρουν τα παιχνίδια δε-

ξιότητας. Ἡ ἐργασία τοῦ δικηγόρου ἢ τοῦ πολιτικοῦ παρουσιάζει, μὲ πιδ εὐχάριστη μορφή, πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς εὐχαρίστησης πὸ μᾶς προσφέρει τὸ μπρίτζ. Ἐδῶ, φυσικά, δὲν εἶναι μόνον ἡ ἄσκηση τῆς δεξιότητάς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκμηδένιση ἐνὸς ἱκανοῦ ἀντιπάλου. Ἀκόμη καὶ ὅταν λείπει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ πραγματοποίηση ἐνὸς δύσκολου ἄθλου εἶναι εὐχάριστη. Ἔνας ἄνθρωπος πὸ μπόρεῖ νὰ κάνει ἀκροβατικά μὲ ἀεροπλάνο, νιώθει τόσο μεγάλη εὐχαρίστηση, πὸ γιὰ χάρη τους μπόρεῖ νὰ διακινδυνεύσει τὴ ζωὴ του. Φαντάζομαι πὸς ἓνας ἱκανὸς χειροῦργος, παρὰ τὶς ἐπίμοχθες συνθήκες τῆς ἐργασίας του, βρίσκει μεγάλη ἱκανοποίηση μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια τῶν κινήσεών του. Τὸ ἴδιο εἶδος εὐχαρίστησης, ἀν καὶ σὲ λιγότερο ἔντονη μορφή, προσφέρουν πάρα πολλές ἐργασίες ταπεινότερου εἴδους. Ἐχω ἀκούσει γιὰ ὑδραυλικούς πὸ ἀγαποῦν τὴν ἐργασία τους, ἀν καὶ ποτὲ δὲ μὸ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ συναντήσω ἓναν ἀπὸ αὐτούς. Κάθε εἰδικευμένη ἐργασία μπόρεῖ νὰ ἀποτελεῖ πηγὴ εὐχαρίστησης, μὲ τὴν προϋπόθεση ἡ σχετικὴ εἰδικότητα νὰ εἶναι πολὺμορφη ἢ νὰ ἐπιδέχεται συνέχεια θελτίωση. Ἄν λείπουν αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις, παύει τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἐργασία μὲ τὴν τελειοποίηση. Ἔνας ἄνθρωπος πὸ τρέχει τὰ 5.000 μέτρα θὰ πάψει νὰ βρίσκει εὐχαρίστηση σ' αὐτὸ τὸ ἄθλημα ὅταν περάσει τὴν ἡλικία πὸ μπόρεῖ νὰ καταρρίψει ὅλα τὰ προηγούμενα ρεκόρ του. Εὐτυχῶς πὸ ὑπάρχουν πολλές ἐργασίες, στὶς ὁποῖες δημιουργοῦνται νέες συνθήκες πὸ ἀπαιτοῦνται καινούργιες τεχνικὲς κι ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μπόρεῖ νὰ συνεχίσει νὰ θελτιώνεται, τουλάχιστο μὲχρι νὰ φτάσει σὲ ὄριμη ἡλικία. Σὲ μερικὰ εἶδη εἰδικευμένης ἐργασίας, ὅπως ἡ πολιτικὴ, λόγου χάρη, φαίνεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν καλύτερη ἀπόδοσή τους σὲ ἡλικία ἀνάμεσα στὰ ἐξήντα καὶ τὰ ἑβδομήντα, καὶ ὁ λόγος γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι σ' αὐτὲς τὶς ἀσχολίες ἀπαιτεῖται νὰ ἔχει κανεὶς μεγάλη πείρα σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, οἱ πετυχημένοι πολιτικοὶ μπόρεῖ νὰ εἶναι πιδ εὐτυχισμένοι σὲ ἡλικία ἑβδομήντα χρόνων ἀπὸ ὅσο οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τῆς ἴδιας ἡλικίας. Οἱ μόνον πὸ θὰ μπόρουσαν νὰ συναγωνιστοῦν τοὺς πολιτικούς στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ σημεῖο εἶναι οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες.

Πάντως, στην καλή εργασία υπάρχει ένα ακόμη καλό στοιχείο, πού είναι πιδ σημαντικό σάν στοιχείο εϋτυχίας από την άσκηση τής δεξιότητος. Πρόκειται για τή δημιουργικότητα. Σε μερικές εργασίες, ἔχι ὁμως και στίς περισσότερες, υπάρχει κάτι τὸ μνημειακό, πὸ ἀπομένει ὅταν τελειώσει ἡ εργασία. Μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε τή δημιουργία ἀπὸ τήν καταστροφή μὲ τὸ ἀκόλουθο κριτήριο. Στὴ δημιουργία, ἡ ἀρχικὴ κατάσταση πραγμάτων παρουσιάζει συγκριτικὰ ἀταξία, ἐνῶ στὸ τελικὸ στάδιο ὑπάρχει ἕνας σκοπός. Στὴν καταστροφή, παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετο: ἡ ἀρχικὴ κατάσταση πραγμάτων παρουσιάζει ἕνα σκοπὸ, και ἡ τελικὴ ἀταξία, δηλαδὴ αὐτὸ πὸ ἐπιδιώκει ὁ καταστροφέας εἶναι νὰ δημιουργήσει τέτια κατάσταση, πὸ νὰ μὴν παρουσιάζει ὀρισμένο σκοπὸ. Τὸ κριτήριο αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τήν πιδ κυριολεκτικὴ ἔκφραση τῆς δημιουργίας, δηλαδὴ τήν οἰκοδόμηση και τήν καταστροφή οἰκοδομημάτων. Στὴν κατασκευὴ ἑνὸς οἰκοδομηματος ἐφαρμόζεται ἕνα καμωμένο ἀπὸ τὰ πρὶν σχέδιο, ἐνῶ κατὰ τήν καταστροφή του κανεὶς δὲν ἀποφασίζει ποιά μορφή πρέπει νὰ πάρουν τὰ ὑλικά ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατεδάφιση. Φυσικά, ἡ κατασκευὴ εἶναι πολὺ συχνὰ ἀπαραίτητη σάν προκαταρκτικὸ στάδιο γιὰ μιὰ μελλοντικὴ οἰκοδόμηση. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ, ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς δημιουργικοῦ συνόλου. Συχνὰ, ὁμως, ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀναλάβει δραστηριότητες πὸ σκοπὸς τους εἶναι ἡ καταστροφή, χωρὶς συγκεκριμένο σχέδιο οἰκοδόμησις. Συχνὰ τὸ κρύβει αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του, πιστεύοντας ὅτι καταστρέφει μὲ σκοπὸ νὰ οἰκοδομήσει και πάλι, γενικὰ ὁμως εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός, ὅταν εἶναι πραγματικὰ ἰσχυρισμὸς, ἂν τὸν ρωτήσουμε τί θὰ εἶναι τὸ μελλοντικὸ χτίσμα. Τότε θὰ διαπιστωθεῖ πὸς θὰ μιλήσει ἄοριστα και χωρὶς ἐνθουσιασμὸ, ἐνῶ στὴν καταστροφή πὸ θὰ προηγηθεῖ θὰ μιλήσει μὲ ἀκρίβεια και ζέση. Αὐτὸ ἰσχύει και γιὰ πολλοὺς ἐπαναστάτες και μιλιταριστὲς και ἄλλους ἀπόστολους τῆς βίας. Συνήθως ὠθοῦνται, δίχως νὰ τὸ ξέρουν, ἀπὸ τὸ μίσος. Ἡ καταστροφή αὐτοῦ πὸ μισοῦν ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸ τους και τοὺς εἶναι ἀδιάφορο τί θὰ ἐπακολουθήσει. Δὲν μποροῦ νὰ ἀρνηθῶ ὅτι τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς, ὅπως και τὸ ἔργο τῆς οἰκοδόμησις, μπορεῖ νὰ δίνει χα-

ρά. Πρόκειται για μιὰ πιὸ ἄγρια χαρά, μερικὲς στιγμὲς πολὺ πιὸ ἔντονη, ἀλλὰ θαυτέτερα λιγότερο ἱκανοποιητικὴ, καθὼς τὸ ἀποτέλεσμά της εἶναι τέτιο, πού πολὺ λίγη ἱκανοποίηση μπορεῖ νὰ δώσει. Σκοτώνεις τὸν ἐχθρό σου, καὶ ὅταν εἶναι πιά νεκρός, τὸ ἔργο σου τέλειωσε, καὶ ἡ ἱκανοποίηση πού νιώθεις ἀπὸ τὴ νίκη σου γρήγορα σβήνει. Τὸ ἔργο τῆς δημιουργίας, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅταν ὀλοκληρωθεῖ, χαίρεσαι νὰ τὸ βλέπεις, καὶ τὸ κυριότερο, ποτὲ δὲν εἶναι ὀλότελα ὀλοκληρωμένο σὲ βαθμὸ πού νὰ μὴν ἔχεις τί ἄλλο νὰ τοῦ προσθέσεις. Οἱ πιὸ ἱκανοποιητικοὶ σκοποὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού ὀδηγοῦν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴ μιὰ ἐπιτυχία στὴν ἄλλη χωρὶς νὰ τερματίζονται. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ δημιουργία εἶναι μεγαλύτερη πηγὴ εὐτυχίας ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἴσως θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἐκεῖνοι πού βρίσκουν ἱκανοποίηση στὴ δημιουργία, νιώθουν ἱκανοποίηση μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση πού νιώθουν ὅσοι ἀγαποῦν τὴν καταστροφή, γιατί μιὰ καὶ γεμίσεις ἀπὸ μίσος, δὲν εἶναι εὐκολο νὰ βρεῖς στὴ δημιουργία τὴν εὐχαρίστηση πού μπορεῖ νὰ νιώσει ἕνας ἄλλος ἀπὸ αὐτὴν.

Παράλληλα, λίγα πράγματα μποροῦν νὰ θεραπεύσουν τὴ συνήθεια τοῦ μίσους στὸ βαθμὸ πού μπορεῖ νὰ τὴ θεραπεύσει ἡ δυνατότητα νὰ κάνεις δημιουργικὸ ἔργο μὲ κάποια σημασία.

Ἡ ἱκανοποίηση πού προκαλεῖ ἡ ἐπιτυχία μιᾶς μεγάλης δημιουργικῆς ἐπιχείρησης εἶναι μιὰ ἱκανοποίηση ἀπὸ τίς πιὸ χειροπιαστὲς πού ἔχει νὰ προσφέρει ἡ ζωὴ, ἂν καί, δυστυχῶς, στίς ὑψηλότερες μορφές της εἶναι προσιτὴ μόνο σὲ ἀνθρώπους μὲ μεγάλες ἱκανότητες. Τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποστερήσει ἕναν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν εὐτυχία πού νιώθει ἀπὸ μιὰ σπουδαία του ἐπιτυχία σὲ ἕνα σημαντικό ἔργο του, ἐκτὸς ἂν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἦταν δημιουργήμα κακῆς ἐργασίας. Ἵπάρχουν πολλὲς μορφές τέτιας ἱκανοποίησης. Ἐκεῖνος πού μὲ ἕνα ἀρδευτικὸ σχέδιο ἔκανε τὴν ἔρημο νὰ γεμίσει ἀνθούς, νιώθει τὴν τέτια ἱκανοποίηση μὲ τὴν πιὸ χειροπιαστὴ μορφή της. Ἡ δημιουργία μιᾶς ὀργάνωσης μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο μεγάλης σπουδαιότητας. Ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ ἔργο τῶν μεγάλων ἐκείνων πολιτικῶν πού ἔχουν ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ τους γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν τάξη ἀπὸ τὸ χάος, πού τὸ

πιό θαυμαστό παράδειγμα στην εποχή μας τὸ δίνει ὁ Λένιν. Τὰ πιό χτυπητὰ παραδείγματα εἶναι οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ ἐπιστήμονες. Ὁ Σαίξπηρ λέει γιὰ τοὺς στίχους του: «Ὅσο οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀναπνέουν καὶ τὰ μάτια θὰ βλέπουν, θὰ ζοῦν καὶ αὐτοί». Χωρὶς ἀμφιβολία ἢ σκέψη αὐτὴ τὸν παρηγοροῦσε στὶς δυστυχίες του. Στὰ σονέτα του λέει ὅτι ἡ σκέψη τοῦ φίλου τὸν συμφιλιώνει μὲ τὴ ζωὴ, δὲν μποροῦ ὅμως νὰ μὴν κάνω τὴν σκέψη πῶς τὰ σονέτα ποὺ ἀφιέρωσε στὸ φίλο του συμβάλλανε πολὺ περισσότερο στὸ σκοπὸ αὐτὸν ἀπ' ὅσο ὁ ἴδιος ὁ φίλος του. Τὸ ἔργο ποὺ κάνουν οἱ μεγάλοι καλλιτέχνες καὶ οἱ μεγάλοι ἐπιστήμονες εἶναι ἀπὸ μόνο του εὐχάριστο. Ἐκτελώντας το, κερδίζουν τὸ σεβασμὸ τῶν ἄλλων, ἐκείνων ποὺ ἡ ἐκτίμησή τους ἔχει ἀξία, καὶ ποὺ τοὺς δίνει τὸ πιό θεμελιῶδες εἶδος δύναμης, δηλαδὴ τὴ δύναμη νὰ ἐπηρεάζουν τὶς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων. Δικαιολογοῦνται ἐπίσης ἀπὸ κάθε ἄποψη νὰ ἔχουν μεγάλη ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ σύμπτωση εὐνοϊκῶν περιστάσεων ἔπρεπε νὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ κάνει ἕναν ἄνθρωπο εὐτυχισμένο. Ἄλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ὁ Μιχαήλ Ἀγγελος, λόγου χάρη, ἦταν βαθιὰ δυστυχισμένος καὶ ἰσχυριζόταν ὅτι δὲ θὰ ὑποβαλλόταν στὸν κόπο νὰ δημιουργεῖ ἔργα τέχνης ἂν δὲν ἔπρεπε νὰ πληρώσει τὰ χρέη τῶν φτωχῶν συγγενῶν του (πιστεῦω ὅμως ὅτι δὲ τὸ πιστεῦε αὐτό). Ἡ δύναμη δημιουργίας μεγάλων ἔργων τέχνης συνδέεται πολὺ συχνά, ἂν καὶ ὄχι πάντα, μὲ μιὰ ἰδιοσυγκρασιακὴ δυστυχία, τόσο μεγάλη, πού, ἂν εἶχε τὴ χαρὰ ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο του, ὁ καλλιτέχνης θὰ ἔφτανε στὴν αὐτοκτονία. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὰ μεγαλύτερα ἔργα πρέπει νὰ κάνουν ἕναν ἄνθρωπο εὐτυχισμένο. Μποροῦμε μόνο νὰ ἰσχυριστοῦμε, ὅτι πρέπει νὰ τὸν κάνουν λιγότερο δυστυχισμένο. Πάντως, οἱ ἐπιστήμονες εἶναι συνήθως λιγότερο δυστυχισμένοι ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἀπὸ ὅσο οἱ καλλιτέχνες, καὶ γενικὰ ἐκείνοι ποὺ πραγματοποιοῦν μεγάλο ἔργο στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης εἶναι εὐτυχισμένοι ἄνθρωποι, ποὺ ὀφείλουν τὴν εὐτυχία τους κατὰ κύριο λόγο στὸ ἔργο τους.

Ἔνα ἀπὸ τὰ αἷτια τῆς δυστυχίας ποὺ παρατηρεῖται σήμερα σὲ πολλοὺς διανοοῦμενους, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα σὲ κείνους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ συγγραφὴ, εἶναι ὅτι δὲν τοὺς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ

ἀσκήσουν ἀνεξάρτητα τὸ ταλέντο τους, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσλαμβάνονται σὰν ἔμμισθοι σὲ πλούσιες ἑταιρίες διευθυνόμενες ἀπὸ Φιλισταίους, πὺ τὸς ὑποχρεώνουν νὰ δημιουργοῦν ἔργα πὺ οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς τὸς θεωροῦν βλαβερὲς ἀνοησίες. Ἐν ρωτήσετε τὸς δημοσιογράφους, τόσο στὴν Ἀμερικὴ ὅσο καὶ στὴν Ἀγγλία, κατὰ πόσο πιστεύουν στὴν πολιτικὴ τῆς ἑφημερίδας πὺ ἐργάζονται, φρονῶ πὺς θὰ διαπιστώσετε ὅτι αὐτὸ ἰσχύει μόνο γιὰ μιὰ μικρὴ μειοψηφία. Οἱ ὑπόλοιποι, ἐκπορνεοῦν τὸ ταλέντο τους γιὰ νὰ ζήσουν, σὲ σκοποὺς πὺ πιστεύουν ὅτι εἶναι ἐπιβλαβεῖς. Μιὰ τέτια ἔργασία δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφέρει καμιὰ ἱκανοποίηση. Προσπαθώντας νὰ συμβιβαστεῖ μὲ ἕνα τέτιο ἔργο, ὁ ἄνθρωπος γίνεται τόσο κυνικός, πὺ δὲν μπορεῖ πιά νὰ βρεῖ ἱκανοποίηση σὲ τίποτα. Δὲν καταδικάζω ἐκείνους πὺ δέχονται νὰ ἔργαστοῦν σὲ τέτιο εἶδος ἔργασίας, μιὰ καὶ δὲν ἔχουν ἄλλη λύση παρὰ νὰ πεθάνουν τῆς πείνας. Πιστεύω, ὅμως, ὅτι ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει κάποια ἔργασία πὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς δημιουργικὲς παρορμήσεις του χωρὶς νὰ πεθαίνει τῆς πείνας, εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας του νὰ τὴν προτιμήσῃ ἀπὸ μιὰν ἄλλη, πὺ τοῦ ἀποδίδει περισσότερα, ἀλλὰ πὺ δὲν τὴ θεωρεῖ ἀντάξια γιὰ τὸ ἄτομό του. Χωρὶς νὰ ὑπάρχει αὐτοσεβασμός, ἢ πραγματικὴ εὐτυχία εἶναι ἀδύνατη. Καὶ ὁ ἄνθρωπος πὺ ντρέπεται γιὰ τὴ δουλειὰ πὺ κάνει, δύσκολα μπορεῖ νὰ σέβεται τὸν ἑαυτό του.

Ἡ ἱκανοποίηση πὺ προσφέρει ἢ δημιουργικὴ ἔργασία, μολονότι μπορεῖ, ὅπως ἔχουν σήμερα τὰ πράγματα, νὰ ἀποτελεῖ προνόμιο τῆς μειοψηφίας, εἶναι δυνατὸ ὡστόσο νὰ γίνῃ προνόμιο τῆς πλατῆς πλειοψηφίας. Αὐτὸ τὸ νιώθει ὁ καθένας πὺ εἶναι ἀφεντικὸ στὴ δουλειὰ του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ καθέναν πὺ βρίσκει τὴν ἔργασία του χρήσιμη καὶ ἀπαιτεῖ κάποια ἐξειδίκευση. Ἡ δημιουργία καλῶν παιδιῶν εἶναι δύσκολο ἔργο πὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει μεγάλη ἱκανοποίηση. Κάθε γυναίκα πὺ τὸ ἔχει πετύχει αὐτό, μπορεῖ νὰ νιώθει ὅτι, σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἔργασίας της, ὁ κόσμος περιέχει κάτι πὺ ἀξίζει καὶ πὺ χωρὶς αὐτὴ δὲ θὰ τὸ περιεῖχε.

Τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα διαφέρουν σημαντικὰ ἀνάμεσά τους σχετικὰ μὲ τὴν τάση νὰ βλέπουν τὴ ζωὴ σὰ σύνολο. Ἄλλοι τὸ θε-

ωροῦν αὐτὸ φυσικό, καὶ εἶναι οὐσιαστικό γιὰ τὴν εὐτυχία νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ κάνει αὐτὸ μὲ κάποια ἱκανοποίηση. Γιὰ ἄλλους ἢ ζωὴ εἶναι μιὰ σειρά τυχαῖα περιστατικά, χωρὶς καμιά σύνδεση μεταξὺ τους. Πιστεύω πῶς οἱ πρῶτοι εἶναι σὲ θέση νὰ κατακτήσουν περισσότερο ἀπὸ τοὺς δεύτερους τὴν εὐτυχία, γιατί μποροῦν νὰ δημιουργήσουν σιγά - σιγά τὶς συνθήκες ἐκεῖνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ἀντλήσουν ἱκανοποίηση καὶ αὐτοσεβασμό, ἐνῶ οἱ ἄλλοι θὰ ἄγονται καὶ θὰ φέρονται ἀπὸ τὶς περιστάσεις χωρὶς ποτὲ νὰ φτάνουν πουθενά. Ἡ συνήθεια νὰ ἀντικρύζουμε τὴ ζωὴ σὰ σύνολο ἀποτελεῖ οὐσιαστικό στοιχεῖο, καὶ σοφίας, καὶ σωστῆς ἠθικῆς στάσης, καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὸν πρέπει νὰ καλλιεργοῦνται μὲ τὴ διαπαιδαγώγηση. Ἡ συνέπεια στὶς ἐπιδιώξεις δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ γίνῃ εὐτυχισμένη ἡ ζωὴ, εἶναι ὅμως μιὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ μιὰ εὐτυχισμένη ζωὴ. Καὶ ἡ συνέπεια στὶς ἐπιδιώξεις ἐνσωματώνεται κατὰ κύριο λόγο στὴν ἐργασία.

Δευτερεύοντα ένδιαφέροντα

Στὸ κεφάλαιο τοῦτο δὲ θὰ ἐξετάσω τὰ κύρια ένδιαφέροντα πού πάνω τους θεμελιώνεται ἡ ζωὴ ένδὸς ανθρώπου, ἀλλὰ τὰ μικρο-ένδιαφέροντα πού γεμίζουν τις ὥρες τῆς σχόλης του και τοῦ προσφέρουν τὴ χαλάρωση ἀπὸ τὴν ένταση πού τοῦ προκαλοῦν οἱ σοβαρότατες ένασχολήσεις του. Στὴ ζωὴ τοῦ μέσου ανθρώπου, τὸ κύριο μέρος τῆς γεμάτης ἄγχος και σοβαρότητα σκέψης του κατέχουν ἡ γυναίκα. του και τὰ παιδιά του, ἡ ἐργασία του και ἡ οἰκονομική του κατάσταση. Ἐκὸμη και ἂν ἔχει ἐρωτικές σχέσεις με ἄλλες γυναῖκες, οἱ σχέσεις αὐτές δὲν θὰ τὸν ένδιαφέρουν προφανῶς τόσο έντονα πέρα ἀπὸ τις πιθανές ἐπιδράσεις πού μποροῦν νὰ ἔχουν στὴν οἰκογενειακή του ζωὴ. Τὰ ένδιαφέροντα πού συνδέονται με τὴν ἐργασία του δὲ τὰ θεωρῶ για τὴν ὥρα σὰ δευτερεύοντα ένδιαφέροντα. Ἐνας ἐπιστήμονας, λόγου χάρη, πρέπει νὰ ἐνημερώνεται για τις ἔρευνες πού γίνονται στὸν τομέα του. Για τις ἔρευνες αὐτές νιώθει έντονο ένδιαφέρον, γιατί ἀποτελοῦν κάτι πού συνδέεται στενά με τὴ σταδιοδρομία του, ἂν ὁμως διαβάζει σχετικά με ἔρευνες πού ἔγιναν σὲ κάποιον ἄλλον ἐπιστημονκὸ κλάδο πού δὲν τὸν ένδιαφέρει ἐπαγγελματικά, τις διαβάζει με κάποιον ἄλλο πνεῦμα, ὄχι ἐπαγγελματικά, λιγότερο κριτικά, και κάπως ἀδιάφορα. Ἐκὸμη και ἂν πρόκειται νὰ κουράσει τὸ μυαλό του για νὰ παρακολουθήσει αὐτὰ πού διαβάζει, δὲν παύει νὰ διαβάζει για ξεκούραση γιατί ἡ ἀπασχόληση αὐτὴ δὲ συνδέεται με τις ἰδιαίτερες εὐθύνες του. Ἐν τὸ βιβλίον τὸν ένδιαφέρει, τὸ ένδιαφέρον του εἶναι ἀπρόσωπο, δευτερεῦον, με μιὰ έννοια πού δὲν ἰσχύει για τὰ βιβλία πού ἀσχολοῦνται με τὸν κλάδο του. Ἐκριθῶς για τὰ ένδιαφέροντα αὐτὰ, πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τις κύριες δραστηριότητες τῆς ζωῆς ένδὸς ανθρώπου, ἐπιθυμῶ νὰ μιλήσω σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο.

Μιὰ ἀπὸ τις πηγές δυστυχίας, κούρασης και νευρικής έντασης εἶναι ἡ ἔλλειψη ἰκανότητας νὰ δείχνει κανεὶς ένδιαφέρον σὲ κα-

θετί πού πρακτικά δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὴ ζωὴ του. Αὐτὸ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὸ συνειδητὸ μυαλὸ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ἕναν μικρὸν ἀριθμὸ ζητημάτων, πού τὸ καθένα ἔχει τὶς στενοχώριες καὶ τοὺς μπελάδες του. Αὐτὸ ὀδηγεῖ σὲ ἐξερεθισμοὺς, ἐκνευρισμοὺς καὶ ἀπώλεια τῆς αἴσθησης τῶν ἀναλογιῶν. Ὅλα αὐτὰ εἶναι καὶ αἷτια καὶ ἀποτελέσματα κούρασης. Ὅσο ὁ ἄνθρωπος κουράζεται περισσότερο, τὰ ἐξωτερικά του ἐνδιαφέροντα ἐξασθενοῦν, καὶ ὅσο ἐξασθενοῦν, τόσο χάνει τὴ χαλάρωση πού τοῦ πρόσφεραν καὶ νιώθει περισσότερο κουρασμένος. Στὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ καταλήξει αὐτὸς ὁ φαῦλος κύκλος εἶναι ἡ κατάρρευση. Ἐκεῖνο πού δίνει ξεκούραση στὰ ἐξωτερικά ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅτι δὲν ἀπαιτοῦν καμιὰ δράση. Ἡ ἀνάγκη νὰ πάρεις μιὰν ἀπόφαση καὶ νὰ ἀσκήσεις τὴ θέλησή σου εἶναι πολὺ κουραστική, ἰδιαιτέρως ἂν πρόκειται νὰ γίνουν βιαστικά καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ ὑποσυνειδητοῦ. Ἐκεῖνοι πού πρὶν πάρουν κάποια ἀπόφαση λένε «ἄς ξημερώσει τὸ πρωὶ καὶ βλέπουμε», ἔχουν μεγάλο δίκιο. Ἀλλὰ τὰ ὑποσυνειδητὰ προτάσεις δὲ λειτουργοῦν μονάχα στὸν ὕπνο. Λειτουργοῦν ἐπίσης καὶ ὅταν τὸ συνειδητὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀπασχολεῖται μὲ κάτι ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι σὲ θέσει νὰ ξεχάσει τὴν ἐργασία του ὅταν τὴν τελειώνει καὶ δὲν τὴν φέρνει ἄλλο στὸ μυαλὸ του παρὰ ὅταν τὴν ξαναρχίζει τὴν ἄλλη μέρα, εἶναι περισσότερο πιθανὸ πὼς θὰ κάμει δουλειὰ πολὺ καλύτερη ἀπὸ ἐκεῖνον πού δὲν τὸν ἀφήνει νὰ ἡσυχάσει ἢ σκέψη τῆς δουλειᾶς στὶς ἐνδιάμεσες ὥρες. Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχάσει τὴ δουλειὰ πιδ εὐκολὰ τὶς ὥρες πού δὲν πρέπει νὰ ἀσχολεῖται μ' αὐτήν, ἂν ἔχει καὶ πολλὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἔξω ἀπὸ τὴ δουλειὰ του. Οὐσιαστικὸ, πάντως, εἶναι, τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ νὰ μὴν ἀπασχολοῦν τὶς ἴδιες ἐκεῖνες ἰκανότητες πού ἐξαγτλήθηκαν μὲ τὴν ὀλοήμερη ἐργασία. Δὲν πρέπει νὰ ἀπαιτοῦν τὴν ἀσκήση θέλησης καὶ σύντομη λήψη ἀπόφασης, δὲν πρέπει, ὅπως ἡ χαρτοπαιξία, νὰ περιλαμβάνουν ὀποιοδήποτε οἰκονομικὸ στοιχεῖο, καὶ δὲν πρέπει σὰν κανόνα νὰ εἶναι συναρπαστικά, ἔτσι πού νὰ προκαλοῦν ψυχικὴ κούραση καὶ νὰ ἀπασχολοῦν τόσο τὸ ὑποσυνειδητὸ, ὅσο καὶ τὸ συνειδητὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Πολλὲς διασκεδάσεις ἐκπληρώνουν τοὺς ὅρους αὐτοῦς. Τὰ ἀ-

θλήματα - θεάματα, τὸ θέατρο, τὸ γκόλφ, εἶναι ἀμειπτα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη. Γιὰ κείνον ποὺ ἀγαπᾷ τὸ διάβασμα, ἢ ἀνάγνωση ποὺ δὲ συνδέεται μὲ τὶς ἐπαγγελματικὲς του ἐνασχολήσεις εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὴ. Ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι μιὰ στενοχώρια, δὲ θὰ πρέπει νὰ μᾶς τριβελίξει τὸ μυαλὸ ὄλες τὶς ὥρες ποὺ εἴμαστε ξύπνιοι.

Στὸν τομέα αὐτὸν παρατηρεῖται μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ στὴ γυναῖκα. Οἱ ἄντρες γενικὰ μποροῦν νὰ ξεχνοῦν πιὸ εὐκόλα ἀπὸ τὶς γυναῖκες τὴν ἐργασία τους. Στὴν περίπτωση γυναϊκῶν ποὺ ἡ ἐργασία τους εἶναι στὸ σπίτι τους, αὐτὸ εἶναι φυσικό, γιατί δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα τῆς ἀλλαγῆς τόπου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν ἄντρα ποὺ φεύγει ἀπὸ τὸ γραφεῖο του, γιὰ νὰ τὴ βοηθᾷ νὰ ἀποκτήσει ἄλλη διάθεση. Ἄν ὅμως δὲν κάνω λάθος, οἱ γυναῖκες ποὺ δὲν ἐργάζονται στὸ σπίτι τους διαφέρουν μὲ τοὺς ἄντρες στὸν τομέα αὐτὸν ὅσο καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ ἐργάζονται σπίτι τους. Γι' αὐτὲς εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, πολὺ δύσκολο νὰ δεῖξουν ἐνδιαφέρον σὲ κάτι ποὺ δὲν τοῦ ἀποδίνουν πρακτικὴ σημασία. Οἱ ἀτομικοὶ σκοποὶ τους ἔχουν κατακτήσει πέρα γιὰ πέρα τὸ πνεῦμα τους καὶ τὶς δραστηριότητές τους καὶ πολὺ σπάνια τὶς ἀπορροφᾷ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Δὲν ἀρνιέμαι φυσικὰ ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ μιλῶ γι' αὐτὸ ποὺ μοῦ φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ συνήθως τὸν κανόνα. Σὲ ἕνα κολλέγιο θηλέων, λόγου χάρη, οἱ καθηγήτριες, ὅταν δὲν ὑπάρχουν μπροστὰ ἄντρες, τὰ βράδια δὲ μιλοῦν γιὰ τίποτα ἄλλο παρὰ γιὰ τὴ δουλειὰ τοῦ σχολείου, ἐνῶ στὰ κολλέγια ἀρρένων, οἱ καθηγητὲς δὲν ἔχουν αὐτὴν τὴν συνήθεια. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ φαίνεται στὶς γυναῖκες ὡς ἕνας ἀνώτερος βαθμὸς συνειδητότητας, δὲν πιστεύω ὅμως ὅτι μακρόχρονα βελτιώνει τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τους. Καὶ συμβάλλει στὸ νὰ καλλιεργεῖται μιὰ ὀρισμένη στενότητα πνεύματος, ποὺ ὀδηγεῖ πολὺ συχνὰ σὲ ἕνα εἶδος φανατισμοῦ.

Ὅλα τὰ δευτερεύοντα ἐνδιαφέροντα, ξέχωρα ἀπὸ τὸ ρόλο τους σὰ μέσα χαλάρωσης, χρησιμεύουν καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα. Πρῶτα - πρῶτα, μᾶς βοηθᾷ νὰ τηροῦμε τὴν αἴσθηση τῆς ἀναλογίας. Εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπορροφηθοῦμε τόσο πολὺ ἀπὸ τὰ προ-

σωπικά μας σχέδια, από τον ιδιαίτερο κύκλο μας, από την εργασία μας και να ξεχάσουμε πόσο μικρό ποσοστό αντιπροσωπεύουν όλα αυτά μέσα στο σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας και πόσα πράγματα στον κόσμο μένουν δλότελα ανεπηρέαστα από τη δραστηριότητά μας. Γιατί, μπορεί να ρωτήσετε, πρέπει να το θυμόμαστε αυτό; Υπάρχουν πολλές απαντήσεις. Πρώτα - πρώτα, είναι καλό να έχουμε μιὰ εικόνα του κόσμου που να συμβιδιάζεται με τις απαιτούμενες δραστηριότητες. Ο καθένας από μᾶς βρίσκεται στον κόσμο για πολύ λίγο, και στά λίγα χρόνια της ζωής του πρέπει να μάθει όλα ὅσα χρειάζονται για τὸν παράξενο αὐτὸν πλανήτη και τὴ θέση του στο σύμπαν. Τὸ να ἀγνοοῦμε αὐτὲς τίς δυνατότητες γνώσης, ὅσο ἀτελεῖς και να εἶναι, μοιάζει σὰν ἐκείνον που πηγαίνει στο θέατρο και δὲν ἀκούει τὸ ἔργο που παίζεται. Ο κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπὸ πράγματα τραγικά ἢ κωμικά, ἠρωϊκά, παράξενα και ἀλλόκοτα και ἐκείνοι που δὲν μποροῦν να ἐνδιαφερθοῦν για τὸ θέαμα που τοὺς προσφέρει, παραιτοῦνται ἀπὸ ἕνα προνόμιο που τοὺς παρέχει ἡ ζωὴ.

Ἐξάλλου, μιὰ αἴσθηση τῶν ἀναλογιῶν εἶναι πολύτιμη και σὲ ὀρισμένες στιγμὲς μᾶς δίνει παρηγοριά. Ὅλοι ἔχουμε τὴν τάση να ἐρεθιζόμαστε πέρα ἀπὸ τὸ μέτρο, να ξεσηκωνόμαστε πέρα ἀπὸ τὸ μέτρο και να ἐντυπωσιαζόμαστε πέρα ἀπὸ τὸ μέτρο για τὴ σπουδιότητα τῆς μικρῆς γωνιᾶς τοῦ σύμπαντος ὅπου ζοῦμε, και για τὸ μικρὸ διάστημα τῆς παραμονῆς μας πάνω σ' αὐτὸν τὸν κόσμο ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸ θάνατό μας. Δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἐπιθυμητὸ σ' αὐτὸν τὸν ἐντυπωσιασμὸ και τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς σημασίας μας. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μᾶς κάνει να δουλεύουμε σκληρότερα, ἀλλὰ δὲ μᾶς κάνει να δουλεύουμε καλύτερα. Λίγη δουλειὰ που ἀποβλέπει σὲ ἕνα καλὸ ἀποτέλεσμα εἶναι προτιμότερη ἀπὸ πολλὴ δουλειὰ με κακὸ ἀποτέλεσμα, ἂν και, ὅπως φαίνεται, οἱ ἀπόστολοι τῆς σκληρῆς προσπάθειας φαίνεται να ἔχουν διαφορετικὴ γνώμη. Ἐκείνοι που μεριμνοῦν ὑπερβολικὰ για τὴν ἐργασία τους, βρίσκονται πάντοτε μπροστὰ στον κίνδυνο να περιπέσουν στο φανατισμὸ, που εἶναι οὐσιαστικὰ τὸ να θυμᾶται κανεὶς ἕνα ἢ δυὸ ἐπιθυμητὰ πράγματα και να ξεχνᾷ τὰ ὑπόλοιπα, καθὼς και να ὑποθέτει ὅτι, ἐπιδιώκοντας τὸ ἕνα ἢ δυὸ αὐτὰ πράγματα, δὲν

ἔχει σημασία ἂν πάθουν ζημιὰ τὰ ἄλλα. Ἐνάντια στὴ φανατικὴ αὐτὴ στάση δὲν ὑπάρχει καλύτερη προφύλαξη ἀπὸ μιὰ πλατιὰ ἀντίληψη τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς θέσης του πάνω στὸ σύμπαν. Τὸ νὰ ἐπικαλούμαστε κάτι τέτιο στὸ θέμα αὐτό, μπορεῖ νὰ φαίνεται πολὺ μεγάλο πράγμα, ξέχωρα ὁμῶς ἀπὸ τὴ χρήση του στὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίπτωση, εἶναι αὐτὸ καθαυτὸ κάτι μὲ πολὺ μεγάλη ἀξία.

Ἔνα ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τῆς σύγχρονης ἀνώτερης ἐκπαίδευσης εἶναι ὅτι ἔχει γίνῃ πάρα πολὺ ἐξειδικευμένη γιὰ τὴν ἀπόκτηση κάποιας εἰδικότητας καὶ πολὺ λίγο συμβάλλει στὸ νὰ πλατύνῃ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδιά μὲ μιὰ ἀμερόληπτη ἐπισκόπηση τοῦ κόσμου. Μπορεῖ, ἄς ποῦμε, νὰ σᾶς ἔχει ἀπορροφήσει ἕνας πολιτικὸς ἀγῶνας. Ὡς ἐδῶ, καλὰ, ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκειά του ἀγῶνα μπορεῖ νὰ σᾶς δοθεῖ μιὰ δυνατότητα νίκης, χρησιμοποιοῦντας μεθόδους πού ἀποβλέπουν στὸ νὰ δυναμώσουν τὸ μίσος, τὴ βία καὶ τὴ δυσπιστία. Μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψετε, λόγου χάρι, ὅτι ὁ καλύτερος δρόμος γιὰ τὴ νίκη εἶναι νὰ προσβάλετε κάποιον ξένο ἔθνος. Ἄν ἡ πνευματικὴ σας δραση περιορίζεται στὸ παρὸν ἢ ἂν εἴσατε διαποτισμένος ἀπὸ τὴ θεωρία ὅτι αὐτὸ πού λέμε ἀποτελεσματικότητα εἶναι τὸ μόνον πού ἔχει σημασία, τότε θὰ υἱοθετήσετε ἕνα τόσο ἀμφίβολο μέσο. Μὲ τὸ μέσο αὐτὸ θὰ μπορέσετε νὰ ἐξασφαλίσετε τὴ νίκη στὶς ἄμεσες ἐπιδιώξεις σας, ἐνῶ οἱ ἀπίστευτες ἐπιπτώσεις μπορεῖ νὰ εἶναι καταστροφικές. Ἄν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἔχετε συνείδηση ὀλόκληρου τοῦ παρελθόντος τοῦ ἀνθρώπου, τῆς βασανιστικῆς καὶ σταδιακῆς ἀνάδυσής του ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα καὶ τὸ ἀπειροελάχιστο, σὲ σχέση μὲ τὸν ἀστρονομικὸ χρόνο, διάστημα τῆς συνολικῆς ὕπαρξης του πάνω στὸν κόσμον, ἂν — λέω — αὐτὲς οἱ σκέψεις ἔχουν διαμορφώσει τὰ κοινὰ αἰσθηματὰ σας, θὰ καταλάβετε ὅτι ἡ στιγμιαία μάχη, στὴν ὁποία ἔχετε ἐμπλακεῖ δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ σᾶς κάμει νὰ πισωδρομήσετε καὶ πάλι στὰ σκοτάδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τόσο βασανιστικὰ βγήκαμε. Ἀκόμα, ἂν νικηθεῖτε στὶς ἄμεσες ἐπιδιώξεις σας, θὰ βρεῖτε στήριγμα στὴν ἴδια αἴσθηση γιὰ τὴ συντομία τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, πού θὰ σᾶς ἀποτρέψει ἀπὸ τοῦ νὰ χρησιμοποιήσετε ἀνάξια μέσα. Πέρα ἀπὸ τίς ἄμεσες ἐπιδιώξεις σας, θὰ βρεῖτε πῶς

υπάρχουν άπώτεροι στόχοι πού θα προβάλουν σταδιακά και πού στην πραγματοποίησή τους δε θα είσαστε ένα απομονωμένο άτομο, αλλά μιá δλόκληρη στρατιά από εκείνες πού δδήγησαν την ανθρωπότητα στην πολιτισμένη ύπαρξη. Άν καταφέρετε να αποκτήσετε αυτή την αντίληψη, θα νιώσετε να σάς συντροφεύει πάντοτε μιá μεγάλη χαρά, πού δε θα σάς εγκαταλείψει, όποια κι αν είναι ή προσωπική σας μαιρά: Η ζωή σας θα γίνει μιá επικοινωνία με τά μεγάλα πνεύματα όλων τών εποχών, και ό προσωπικός θάνατος δε θα είναι παρά ένα άσήμαντο έπεισόδιο.

Άν είχα τή δύναμη να οργανώσω τήν ανώτερη παιδεία έτσι πού θα ήθελα να είναι, θα έπεδίωκα να αντικαταστήσω όλες τις άρχαιες όρθόδοξες θρησκείες — πού δέν προσελκύουν πιά τούς νέους, αλλά μόνο τούς πτωχοτέρους στο πνεύμα και όσους ρέπουν πρós τόν σκοταδισμό— με κάτι πού πολύ δύσκολα μπορούμε να ονομάσουμε θρησκεία, γιατί δέν είναι τίποτα άλλο από τήν προσήλωσή τής προσοχής σε θεβαιωμένα γεγονότα. Θα προσπαθούσα να κάμω τούς νέους να κατανοήσουν όσο γίνεται πιό έντονα τó παρελθόν, και να αντιληφθούν ότι, είναι πολύ πιθανό τó μέλλον του ανθρώπου να είναι κατά πολύ πιό μακρό από τó παρελθόν του, και να αποκτήσουν βαθιά συνείδηση για τó πόσο μικρός είναι ό πλανήτης πάνω στον όποιο ζούμε, καθώς και ότι ή ζωή πάνω στον πλανήτη αυτόν είναι ένα παροδικό περιστατικό. Και παράλληλα με τά γεγονότα αυτά πού τείνουν να δώσουν έμφαση στον άσήμαντο ρόλο του ατόμου, θα τούς παρουσίαζα μιá άλλη σειρά γεγονότων πού θα αποσκοπούσαν στο να έντυπώσουν στο μυαλό τών νέων τó μεγαλειό πού μπορεί να κατακτήσει τó άτομο και τή γνώση πώς σ' όλες τις άδύσους τών άστρικών χώρων δέν ύπάρχει τίποτα πού να ξεπερνά σε αξία τή διαπίστωση αυτή. Πρίν από καιρό, ό Σπινόζα έγραψε σχετικά με τήν ανθρώπινη δουλεία και τήν ανθρώπινη έλευθερία. Τό ύφος και ή γλώσσα του κάνουν δύσκολη τήν κατανόηση τών απόψεών του σε όσους δέν έχουν σπουδάσει φιλοσοφία, αλλά ή ουσία αυτών πού θέλω να πω έδω πολύ λίγο διαφέρει από τά όσα είπε.

Έκείνος πού κάποτε κατάλαβε, έστω και προσωρινά, έστω και για λίγο, τί είναι αυτό πού κάνει τó μεγαλειό τής ανθρώπινης

ψυχῆς, δὲν μπορεῖ πιά νά εἶναι εὐτυχισημένος ἂν ἐπιτρέψει στόν ἑαυτό του νά εἶναι εὐτελής, ἐγωιστής καί νά βασανίζεται ἀπό τίς μικροατυχίες, ἀπό τὸ φόβο τί μπορεῖ νά τοῦ ἐπιφυλάσσει ἡ μοίρα. Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι ἱκανός γιά τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς, θ' ἀνοίξει διάπλατα τὰ παράθυρα τοῦ πνεύματός του, γιά νά δεχτεῖ ἐλεύθερα τοὺς ἀνέμους ἀπ' ὄλα τὰ σημεῖα τοῦ σύμπαντος. Θὰ σχηματίσει γιά τὸν ἑαυτό του, γιά τὴ ζωὴ καί γιά τὸν κόσμον μιὰ εἰκόνα ἀληθινή στοῦ βαθμοῦ πού ἐπιτρέπουν τὰ ὄρια τοῦ ἀνθρώπου. Συνειδητοποιώντας τὴ συντομία καί τὴν ἀσημαντότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, θὰ συνειδητοποιήσει ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι στὰ ἀτομικά πνεύματα ὑπάρχει συγκεντρωμένη ὄλη ἡ ἀξία πού εἶναι γνωστό πὼς περιέχει τὸ σύμπαν. Καί θὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού τὸ πνεῦμα του καθρεφτίζει τὸν κόσμον, γίνεται κατὰ μιὰ ἔγνοια μεγάλος ὅσο κι ὁ κόσμος. Λυτρώνοντας τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τοὺς φόβους πού βασανίζουν τὸ δούλο τῶν περιστάσεων, θὰ νιώσει μιὰ βαθιὰ χαρά, καί μ' ὄλες τίς ἀντιξοότητες τῆς ἐξωτερικῆς του ζωῆς, θὰ παραμείνει στοῦ θάθος τοῦ ἑνας εὐτυχισημένος ἄνθρωπος.

Ἄς ἀφήσουμε, ὅμως, τώρα τοὺς μεγάλους δραματισμοὺς καί ἄς γυρίσουμε καί πάλι στοῦ ἄμεσο θέμα μας, δηλαδή στὴν ἀξία τῶν ἀπρόσωπων ἐνδιαφερόντων. Διαπιστώνουμε πὼς ὑπάρχει κι ἕνας ἄλλος παράγοντας πού συντελεῖ σημαντικὰ στὴν εὐτυχία. Ἀκόμη καί στὴ ζωὴ τῶν πιδὲ εὐτυχισημένων ἀνθρώπων, ὑπάρχουν στιγμὲς δυστυχίας. Λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνύπαντρους, δὲν ἔχουν καυγαδίσει μὲ τὴ γυναίκα τους. Λίγοι εἶναι οἱ γονεῖς πού δὲν ἔχουν δοκιμάσει μεγάλη ἀνησυχία γιά τὴν ἀρρώστια τῶν παιδιῶν τους. Λίγοι εἶναι οἱ ἐπιχειρηματίες πού δὲν πέρασαν οἰκονομικὲς κρίσεις. Λίγοι ἐπαγγελματίες δὲ βρέθηκαν μπροστὰ στόν κίνδυνο καταστροφῆς τῆς σταδιοδρομίας τους. Σὲ τέτιες στιγμὲς, ἡ ἱκανότητα νά βρίσκεις ἐνδιαφέροντα σὲ πράγματα ἄσχετα μὲ τὴν ἀνησυχία σου εἶναι μεγάλο εὐεργέτημα. Σὲ τέτιες στιγμὲς, πού δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος γιά τὴν ὥρα γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ἀνησυχία, ὁ ἕνας θὰ παίξει σκάκι, ὁ ἄλλος θὰ διαβάξει ἀστυνομικὰ μυθιστορήματα, ἕνας τρίτος, θὰ ριχτεῖ στὴ μελέτη μιᾶς ἐκλαϊκευμένης ἀστρονομίας καί ἕνας τέταρτος θὰ βρεῖ κάποια παρηγοριὰ διαβάζοντας γιά τίς ἀνασκαφὲς τῆς Οὐρ,

στη Χαλδαία. "Όλοι αὐτοὶ ἐνεργοῦν σωστά, ἐνῶ ἐκεῖνος ποὺ δὲν κάνει τίποτα γιὰ νὰ ἀπομακρύνει τὴ σκέψη του ἀπὸ αὐτὸ ποὺ τὸν στενοχωρεῖ καὶ ἀφήνει τὴ στενοχώρια νὰ τὸν κυριέψει, ἐνεργεῖ δίχως φρόνηση καὶ καθιστᾷ τὸν ἑαυτὸ του λιγότερο ἱκανὸ νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς στενοχώριες του ὅταν ἔλθει ἡ ὥρα τῆς δράσης. Οἱ ἴδιες σκέψεις χωροῦν καὶ σὲ ἀνεπανόρθωτα δυστυχήματα, ὅπως ὁ θάνατος ἐνὸς ἀγαπημένου προσώπου. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, δὲν ὠφελεῖ σὲ τίποτα νὰ ἀφεθεῖ κανεὶς νὰ βουτηχτεῖ στὴ θλίψη. Ἡ θλίψη εἶναι ἀναπόφευκτη καὶ πρέπει νὰ τὴν περιμένουμε, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνεται τὸ καθετὶ ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν περιορίσει. Καὶ εἶναι καθαρὸς συναισθηματισμὸς νὰ θέλει κανεὶς νὰ πιεῖ ὡς τὸν πάτο τὸ πικρὸ ποτῆρι τῶν καημῶν. Φυσικὰ δὲν ἀρنيέμαι ὅτι μπορεῖ ἕνα ἄνθρωπο νὰ τὸν τσακίσει ἡ θλίψη, ἀλλὰ σ' αὐτὸ ποὺ ἐπιμένω εἶναι ὅτι πρέπει νὰ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ καὶ νὰ ἀναζητᾷ κάποια ψυχαγωγία ποὺ νὰ μὴν εἶναι βλαβερὴ ἢ ταπεινωτικὴ. Στὶς πράξεις ποὺ θεωρῶ βλαβερὲς καὶ ταπεινωτικὲς περιλαμβάνω τὸ μεθύσι καὶ τὰ ναρκωτικά, ποὺ σκοπὸς τους εἶναι νὰ καταστρέφουν τὴ σκέψη, τουλάχιστον προσωρινά. Ὁ καλύτερος τρόπος δὲν εἶναι νὰ καταστρέψουμε τὴ σκέψη, ἀλλὰ νὰ στραφοῦμε σὲ νέα κανάλια ἢ τὸ λιγότερο σὲ κανάλια ποὺ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴ δυστυχία ποὺ μᾶς βρῆκε. Αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ κάνουμε ἂν ἡ ζωὴ μας ὡς τώρα ἔχει συγκεντρωθεῖ σὲ λίγα ἐνδιαφέροντα, ποὺ κι αὐτὰ ἔχουν πνιγεῖ μέσα στὴ θλίψη. Γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ἀντέχουμε στὶς δυστυχίες καὶ νὰ τὶς ἀντιμετωπίζουμε σωστά, ὅταν ἔρχονται, φρόνιμο εἶναι νὰ καλλιεργοῦμε σὲ πῶς εὐτυχησμένες ἐποχὲς ποικίλα ἐνδιαφέροντα ἔτσι ποὺ τὸ πνεῦμα μας νὰ εἶναι προετοιμασμένο νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ἄλλους συνῆριμους καὶ ἄλλα συναίσθηματα, ἔξω ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶναι γιὰ τὴν ὥρα δύσκολο νὰ ὑποφέρει.

"Ἐνας ἄνθρωπος μὲ σωστὴ ἐνεργητικότητα καὶ διάθεση μπορεῖ νὰ ξεπεράσει ὅλες τὶς δυστυχίες ποὺ τοῦ τυχαίνουν προβάλλοντες ὕστερα ἀπὸ κάθε χτύπημα ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο, ἀρκετὰ πλατὺ ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ ἀφήσει μιὰ συμφορὰ μας νὰ μᾶς καταβάλει. Καὶ τὸ νὰ λυγίζει κανεὶς ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες ἀπώλειες, δὲν εἶ-

ναι μιὰ κατάσταση πού πρέπει νά τή θαυμάζουμε σάν απόδειξη εὐαισθησίας, ἀλλά κατάσταση ἀξιοκατάκριτη γιά ἔλλειψη ζωτικότητας. Ὅλα τὰ ἀγαπημένα μας πρόσωπα βρίσκονται στό ἔλεος τοῦ θανάτου, πού μπορεῖ νά καταφέρει τὸ χτύπημά του οποιαδήποτε στιγμή. Γιά τὸ λόγο αὐτόν, ἡ ζωὴ μας ἐπιβάλλει νά μὴν εἶναι περιορισμένη σὲ ἐνδιαφέροντα, πράγμα πού ἀφήνει ὀλόκληρο τὸ νόημα καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς μας στό ἔλεος ἐνὸς ἀτυχήματος.

Γιά ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ὁ ἄνθρωπος πού ἐπιδιώκει μὲ φρόνηση τὴν εὐτυχία, πρέπει νά ἔχει ἀρκετὰ δευτερεύοντα ἐνδιαφέροντα πέρα ἀπὸ τὰ κεντρικά πάνω στὰ ὁποῖα εἶναι θεμελιωμένη ἡ ζωὴ του.

Προσπάθεια και παραίτηση

Ὁ χρυσὸς κανόνας εἶναι ἓνα δόγμα χωρὶς ἐνδιαφέρον καὶ θυμᾶμαι πὼς ὅταν ἦμουν νέος τὸ ἀπόρριπτα μὲ περιφρόνηση καὶ ἀγανάκτηση, γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θαύμαζα τοὺς ἡρωικοὺς ἐξτρεμισμοὺς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλήθεια δὲν παρουσιάζει πάντα ἐνδιαφέρον, καὶ πολλὰ πράγματα τὰ πιστεύουμε γιατί εἶναι ἐνδιαφέροντα, ἂν καὶ πραγματικὰ πολὺ λίγα στοιχεῖα ἔχουν πού τὰ κάθουν ἀποδεκτά. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χρυσὸ κανόνα: μπορεῖ νὰ εἶναι δόγμα χωρὶς ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ σὲ πολλὰ ζητήματα εἶναι ἀληθινό.

Ἔνας τομέας πού εἶναι ἀπαραίτητη ἡ τήρηση τοῦ χρυσοῦ κανόνα εἶναι ὁ τομέας τῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν προσπάθεια καὶ στὴν παραίτηση ἀπὸ κάθε προσπάθεια. Καὶ τὰ δυὸ δόγματα ἔχουν φανατικοὺς ὑπέρμαχους. Τὸ δόγμα τῆς παραίτησης διακηρύχτηκε ἀπὸ ἄγιους καὶ μυστικούς. Τὸ δόγμα τῆς προσπάθειας διακηρύχτηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς τῆς ἀποτελεσματικότητας καὶ ἀπὸ τοὺς ρωμαλέους Χριστιανοὺς. Κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιμαχόμενες σχολές εἶχε μὲ τὸ μέρος τῆς ἓνα μόνο μέρος τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι τὴν ἀλήθεια στὸ σύνολό της. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπιθυμῶ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἰσορροπία, καὶ θὰ ἀρχίσω μιλώνοντας ὑπὲρ τῆς προσπάθειας.

Ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις, ἡ εὐτυχία δὲν εἶναι κάτι πού πέφτει στὸ στόμα μας σὰν ὄριμο φρούτο μόνο μὲ τὴ συνδρομὴ εὐνοϊκῶν περιστάσεων. Νὰ γιατί ὀνόμασα τὸ βιβλίο μου τοῦτο «Ἡ κατάκτηση τῆς εὐτυχίας». Γιατί σὲ ἓναν κόσμον τόσο πολὺ γεμάτο ἀπὸ ἀτυχίες πού μπορούμε ἢ δὲν μπορούμε νὰ ἀποφύγουμε, ἀπὸ ἀρρώστιες καὶ ψυχολογικὲς συγκρούσεις, ἀπὸ ἀγῶνες, ἀθλιότητα καὶ κακὴ θέληση, ὁ ἄντρας ἢ ἡ γυναίκα πού θέλει νὰ εὐτυχήσει πρέπει νὰ βρεῖ τρόπους νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς πολυάριθμες αἰτίες δυστυχίας πού μπορεῖ νὰ προσβάλουν ἓνα ἄτομό. Σὲ μερικὲς σπάνιες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ μὴ χρειάζεται μεγάλη

προσπάθεια. "Ένας άνθρωπος με καλό και βολικό χαρακτήρα, που έχει κληρονομήσει μιὰ μεγάλη περιουσία και είναι καλά στην υγεία του, με απλά γούστα, μπορεί να περάσει τη ζωή του άνετα και να άπορεί γιατί γκρινιάζουν οι άλλοι. "Αν μιὰ ώραία γυναίκα με ράθυμο χαρακτήρα τύχει να παντρευτεί κάποιον εύπορο που δέν έχει πολλές απαιτήσεις άπ' αυτήν, κι άν μετά τó γάμο δέν τήν ένδιαφέρει άν θά παχύνει ή όχι, θά μπορέσει να χαρεί κάποια άνεση, φτάνει να είναι τυχερή με τά παιδιά της. "Αλλά οι τέτιες περιπτώσεις είναι έξαιρέσεις. Οι περισσότεροι άνθρωποι δέν είναι πλούσιοι. Πολλοί δέν έχουν γεννηθεί με καλόβολο χαρακτήρα. Πολλοί έχουν άσίγαστα πάθη, που τούς κάνουν να νιώθουν άνυπόφορα βαρετή μιὰ ήσυχη και προγραμματισμένη ζωή. "Η υγεία είναι εύλογία, αλλά δέν είναι σίγουρο πώς θά τήν κρατήσει κανείς. "Ο γάμος δέν είναι πάντα πηγή εύτυχίας. Για δλους αυτούς τούς λόγους, ή εύτυχία για τούς περισσότερους ανθρώπους είναι περισσότερο κατάκτηση παρά θεϊκό δώρο, και στην κατάκτηση αυτή μεγάλο ρόλο πρέπει να παίζει ή προσπάθεια, τόσο ή έσωτερική όσο και ή έξωτερική. Στην έσωτερική προσπάθεια έντάσσεται ή προσπάθεια μιās ύποχρεωτικής παραίτησης. "Έτσι, άς έξετάσουμε τώρα τήν έξωτερική προσπάθεια.

Για κάθε άνθρωπο, άντρα ή γυναίκα, που είναι άναγκασμένος να δουλέψει για να ζήσει, ή άνάγκη τής προσπάθειας είναι τόσο καταφανής, που δέ χρειάζεται να πούμε τίποτα σχετικά με αυτό. "Ο "Ινδός φακίρης μπορεί βέβαια να τά καταφέρει να ζήσει χωρίς προσπάθεια, άπλώνοντας τó δισάκι του στους περαστικούς, αλλά στις δυτικές χώρες οι άρχές δέ βλέπουν με καλό μάτι αυτήν τήν μέθοδο για τήν έξασφάλιση εισοδήματος. "Εξάλλου, τó κλίμα σ' αυτές τίς χώρες κάνει πολύ λιγότερο εύχάριστη αυτή τήν πρακτική σέ σύγκριση με τίς πιό θερμές και πιό ξηρές χώρες: τó χειμώνα πολύ λίγοι άνθρωποι είναι τόσο τεμπέληδες που να προτιμούν να ξεπαγιάζουν τεμπελιάζοντας στο ύπαιθρο παρά να εργάζονται σέ θερμαινόμενους χώρους. "Έτσι, μόνη της ή παραίτηση άπό τήν προσπάθεια δέν οδηγεί στην εύτυχία.

Στις δυτικές χώρες, μεγάλο ποσοστό ανθρώπων χρειάζεται κάτι παραπάνω άπό μόνα τά μέσα συντήρησης για να πούν πώς

είναι εύτυχισμένοι, άφού χρειάζεται παράλληλα νά νιώθουν και τó αίσθημα πώς έχουν έπιτύχει. Σε μερικά έπαγγέλματα, όπως λόγου χάρη, στις έπιστημονικές έρευνες, τó αίσθημα αυτό μπορεί νά τó έχουν άνθρωποι πού δέν έχουν μεγάλο εισόδημα, αλλά στά περισσότερα έπαγγέλματα τó εισόδημα άποτελεί και μέτρο έπιτυχίας. Στο σημείο αυτό θίγουμε ένα θέμα, σχετικά μέ τó όποιο είναι έπιθυμητό, στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα στοιχείο παραίτησης άπό τήν προσπάθεια, γιατί σ' έναν ανταγωνιστικό κόσμο ή περίοπτη έπιτυχία είναι δυνατή μόνο για μιá μικρή μειοψηφία.

Ό γάμος είναι ένα ζήτημα στο όποιο ή προσπάθεια μπορεί νά είναι ή νά μήν είναι άπαραίτητη, άνάλογα μέ τις περιστάσεις. Όπου τó ένα φύλο θρίσκεται σέ μειοψηφία, όπως οί άντρες στην Άγγλία και οί γυναίκες στην Αύστραλία, τά μέλη αυτού τού φύλου χρειάζονται στην πραγματικότητα μικρή προσπάθεια για νά κάμουν έναν καλό γάμο. Άλλά για τά μέλη τού φύλου πού έχει τήν πλειοψηφία ισχύει τó αντίθετο. Πόση προσπάθεια και σκέψη ξόδεψαν για τó σκοπό αυτόν οί γυναίκες όπου είχαν τήν πλειοψηφία, μπορούμε νά τó διαπιστώσουμε μελετώντας τις διαφημίσεις στά γυναικεία περιοδικά. Όπου οί άντρες έχουν τήν πλειοψηφία χρησιμοποιούν πιό άποτελεσματικές μεθόδους, όπως ή δεξιοτεχνία τού πιστολιού. Αυτό είναι φυσικό, γιατί μιá πλειοψηφία άντρών παρατηρείται μόνο στά μεταίχμια τού πολιτισμού. Τι θά έκαναν άραγε οί άντρες, αν χάρη σέ μιá άρρώστια πού θά διάλεγε τά θύματά της γίνονταν πλειοψηφία στην Άγγλία; Μπορεί νά έξαναγκάζονταν νά υίοθετήσουν τά ήθη τών τυχοδιωκτών τού Νέου Κόσμου τών περασμένων έποχών.

Τό ότι χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για τή σωστή άνατροφή τών παιδιών, είναι τόσο όλοφάνερο πού κανείς δέν μπορεί νά τó άρνηθει. Οί χώρες πού πιστεύουν στην παραίτηση άπό τήν προσπάθεια, στο μοιρολατρισμό, και σ' αυτό πού, λαθεμένα όνομάζουν, «πνευματιστική» ζωή, είναι οί χώρες μέ τή μεγαλύτερη παιδική θνησιμότητα. Η ιατρική, ή υγιεινή, ή άσηψία, τó κατάλληλο διαιτολόγιο, είναι πράγματα έπίγεια και όχι ούρανόπειπτα. Άπαιτούν ένεργητικότητα και πνευματικές προσπάθειες κατευθυνόμενες προς

τὸ ὕλικὸ περιβάλλον. Ὅσοι νομίζουν ὅτι ἡ ὕλη εἶναι αὐταπάτη, εἶναι ἱκανοὶ νὰ νομίσουν τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ θρωμιά, καὶ ἡ νοοτροπία αὐτὴ μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν τους. Μιλώντας πρὸ γενικά, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι κάποιο εἶδος ἐξουσίας διαμορφώνει τοὺς κανονικοὺς καὶ ὄχι παράλογους σκοποὺς κάθε προσώπου πού οἱ φυσικὲς του ἐπιθυμίες δὲν ἔχουν ἀτροφῆσει. Τὸ εἶδος τῆς ἐξουσίας πού ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποκτήσει ἕνας ἄνθρωπος ἐξαρτιέται ἀπὸ τὰ κυριαρχικὰ πάθη του. Ἐνας μπορεῖ νὰ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀσχεῖ ἐξουσία πάνω στίς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὁ ἄλλος πάνω στίς σκέψεις τους, κι ἕνας τρίτος πάνω στὰ συναισθηματά τους. Ὁ ἕνας ἐπιθυμεῖ νὰ ἀλλάξει τὸ ὕλικὸ περιβάλλον, ὁ ἄλλος ἐπιθυμεῖ τὴν αἴσθησι τῆς ἐξουσίας πού πηγάζει ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κυριαρχία. Κάθε εἶδος δημόσιας ἐργασίας περικλείει μέσα της τὴν ἐπιθυμία γιὰ κάποιο εἶδος ἐξουσίας, ἐκτὸς ἂν τὴ δέχτηκε αὐτὸς πού τὴν ἐκτελεῖ μὲ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση πλούτου μὲ τὴ διαφθορὰ συνειδήσεων. Ἐκεῖνος πού ὠθεῖται ἀπὸ κίνητρα καθαρὰ ἄλτρουϊστικά, ἐπειδὴ ὑποφέρει βλέποντας τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία, ἂν τὰ αἰσθητήματά του εἶναι εἰλικρινῆ, ἐπιδιώκει νὰ ἔχει ἐξουσία γιὰ νὰ ἀνακουφίσει τὴν ἀνθρώπινη ἀθλιότητα. Ὁ μόνος ὀλοκληρωτικὰ ἀδιάφορος μπροστὰ στὴν ἐξουσία εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἀδιαφορεῖ ὀλοκληρωτικὰ γιὰ τὸ συνάνθρωπό του. Ἔτσι, μερικὲς μορφὲς ἐπιθυμίας τῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ γίνονται παραδεκτὲς σὰ μέρος τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων πού μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὸ ὕλικὸ μιᾶς καλῆς κοινωνίας. Καὶ κάθε μορφὴ ἐπιθυμίας ἐξουσίας περιλαμβάνει, ὅταν ἐκδηλώνεται, μιὰ ἀντίστοιχη μορφὴ προσπάθειας. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κοινοτοπία γιὰ τὴ δυτικὴ νοοτροπία, δὲν εἶναι ὅμως λίγοι ἐκεῖνοι πού στίς δυτικὲς χῶρες ἐρωτοτροποῦν μ' αὐτὸ πού λέμε «σοφία τῆς Ἀνατολῆς», τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού ἡ ἴδια ἡ Ἀνατολή τὴν ἐγκαταλείπει. Μπορεῖ νὰ ἀμφισβητοῦν τὰ παραπάνω, ἂν ὅμως ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, δὲν πῆγε χαμένος ὁ κόπος μας.

Ὅσο, καὶ ἡ παραίτησι ἀπὸ τὴν προσπάθεια εἶναι σὲ θέση νὰ παίξει κάποιο ρόλο στὴν κατάκτησι τῆς εὐτυχίας, καὶ μάλιστα ρόλο ὄχι μικρότερο ἀπὸ τὸ ρόλο τῆς προσπάθειας. Ὁ συνετός,

μολονότι δὲ θὰ παραμείνει ἀδρανῆς μπροστὰ σὲ καταστάσεις δυστυχίας πὺ μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει, δὲ θὰ θυσιάσει οὔτε τὸ χρόνο του οὔτε τίς σκέψεις του γιὰ καταστάσεις πὺ ἔχουν γίνεῖ ἀναπόφευκτες, καὶ θὰ ὑποκύψει ἀκόμα καὶ σὲ καταστάσεις πὺ μποροῦν νὰ ἀποφευχθοῦν, ἂν ὁ χρόνος καὶ ὁ κόπος πὺ θὰ ἀπαιτήσῃ ἢ ἀντιμετώπισή τους πρόκειται νὰ ἀποβοῦν σὲ βάρος κάποιου ἄλλου ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ. Πολλοὶ ἄνθρωποι ἀναστατώνονται ἢ ἐκνευρίζονται, ὅταν ἀκόμη καὶ τὸ παραμικρὸ δὲν πηγαίνει καλά, καὶ ἔτσι χαλαρίζουν μεγάλο μέρος ἐνεργητικότητος πὺ θὰ μπορούσαν νὰ τῆ χρησιμοποιήσουν ὠφέλιμα. Ἀκόμα καὶ ὅταν ἐπιδιώκουμε πραγματικὰ σπουδαίους σκοπούς, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ δινόμαστε συναισθηματικὰ σὲ βαθμὸ πὺ ἢ σκέψη μιᾶς ἐνδεχόμενης ἀποτυχίας νὰ ἀπειλεῖ τὴν πνευματικὴ μας γαλήνη. Ὁ Χριστιανισμὸς διδάσκει τὴν ὑποταγὴν στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀκόμα καὶ γιὰ κείνους πὺ δὲν ἀποδέχονται τὴ φρασεολογία αὐτῆ, θὰ πρέπει κάτι παρόμοιο νὰ διαποτίζει κάθε τους δραστηριότητα. Ἡ ἐπιτυχία σὲ κάθε πρακτικὸ σκοπὸ δὲν εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ συναίσθημα πὺ βάζουμε κατὰ τὴν ἐπιδίωξή του. Καὶ στὴν πραγματικότητα τὸ συναίσθημα ἀποτελεῖ πολλές φορές ἐμπόδιο στὴν ἐπιτυχία. Ἡ καλύτερη στάση πὺ μπορούμε νὰ υἱοθετήσουμε εἶναι νὰ κάνουμε ὅ,τι μπορούμε ἀφήνοντας τὰ ὑπόλοιπα στὴ μοίρα. Ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν προσπάθεια εἶναι δυὸ λογίων: ἢ μιὰ ἔχει τίς ρίζες τῆς στὴν ἀπελπισία καὶ ἢ ἄλλη σὲ μιὰ ἀκαταμάχητη ἐλπίδα. Ἡ πρώτη εἶναι ἐπιζήμια, ἢ δεύτερη καλὴ. Ὁ ἄνθρωπος πὺ δοκίμασε τόση μεγάλῃ ἦττα, ὥστε ἐγκατέλειψε κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς σοβαρῆς ἐπιτυχίας, μπορεῖ νὰ ξέρει μόνον τὴν παραίτηση τῆς ἀπελπισίας, καὶ αὐτὸ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὸ νὰ ἐγκαταλείψῃ κάθε σοβαρὴ προσπάθεια. Μπορεῖ νὰ κρύβῃ τὴν ἀπελπισία του κάτω ἀπὸ θρησκευτικὴ φρασεολογία ἢ κάτω ἀπὸ τὸ δόγμα πὺς τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ στοχασμὸς, ἀλλὰ κανένας μανδύας δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ ἀποκρύψῃ τὸ γεγονὸς τῆς ἐσωτερικῆς του ἦττας καὶ οὐσιαστικὰ θὰ παραμείνῃ ἄχρηστος καὶ βασικὰ δυστυχισμένος. Ὁ ἄνθρωπος πὺ ἢ παραίτησῃ του ἀπὸ τὴν προσπάθεια βασίζεται: στὴν ἀκαταμάχητη ἐλπίδα ἐνεργεῖ δλότιστα διαφορετικὰ. Γιὰ νὰ εἶναι ἀκαταμάχητη ἢ ἐλπίδα πρέπει νὰ εἶ-

vai ἀπέραντη καὶ ἀπρόσωπη. "Οποῖες κι ἂν εἶναι οἱ προσωπικὲς δραστηριότητές μου, μπορεῖ νὰ νικηθῶ ἀπὸ τὸ θάνατο ἢ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια. Μπορεῖ νὰ ἐξουδετερωθῶ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς μου. Μπορεῖ νὰ διαπιστώσω πὼς ἀκολούθησα λαθεμένο δρόμο πού δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἐπιτυχία. Μὲ χίλιους τρόπους ἢ ἀποτυχία τῶν καθαρὰ προσωπικῶν ἐλπίδων μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναπόφευκτη, ἂν ὅμως οἱ προσωπικοὶ αὐτοὶ σκοποὶ ἀποτελοῦν μέρος τῶν γενικότερων σκοπῶν τῆς ἀνθρωπότητας, ἢ ἀποτυχία μας δὲν ὀδηγεῖ σὲ δλοκληρωτικὴ ἥττα. Ὁ ἐπιστήμονας πού ἐπιθυμεῖ νὰ κάνει μεγάλες ἀνακαλύψεις μπορεῖ νὰ ἀποτύχει ἢ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν προσπάθεια ἂν πάθει τίποτα τὸ ψυαλό του. "Αν ὅμως ἐπιθυμεῖ ἐνδόμυχα τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καὶ ὄχι ἀπλῶς τὴν προσωπικὴ του συμβολή σ' αὐτὴν, δὲ θὰ νιώσει τὴν ἴδια ἀπογοήτευση πού θὰ νιώσει ὅποιος ἔχει γιὰ κίνητρο καθαρὰ ἐγωιστικούς σκοπούς. Ὁ ἄνθρωπος πού ἐπεξεργάζεται κάποια ἀπαραίτητη μεταρρύθμιση μπορεῖ νὰ δεῖ τίς προσπάθειές του νὰ παραμερίζονται ἀπὸ κάποιο πόλεμο καὶ μπορεῖ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ἐργασία του δὲν πρόκειται νὰ ὑλοποιηθεῖ στὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη αὐτὸ νὰ τὸν ρίξει σὲ μαύρη ἀπελπισία, ἂν βέβαια ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του σ' αὐτό.

Οἱ περιπτώσεις πού ἐξετάσαμε πιὸ πάνω εἶναι ἀπὸ τίς περιπτώσεις ὅπου ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν προσπάθεια εἶναι πιὸ δύσκολη. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου ἡ παραίτηση αὐτὴ εἶναι πολὺ πιὸ εὐκολη. Αὐτὸ συμβαίνει ὅπου ἡ ἀποτυχία ἀφορᾷ τοὺς δευτερεύοντες σκοπούς τῆς ζωῆς, ἐνῶ οἱ κύριοι σκοποὶ συνεχίζουν νὰ παρουσιάζουν προοπτικὲς ἐπιτυχίας. Ἐνας ἄνθρωπος πού, λόγου χάρη, ἔχει ἀφοσιωθεῖ σὲ μιὰ σημαντικὴ ἐργασία, ἂν περισπαστεῖ ἀπὸ τίς συζυγικὲς του σκοτοῦρες καὶ ἐγκαταλείψει τὴν ἐργασία του, θὰ ἀποδείξει πὼς δὲν ἔχει καταλάβει τὴν ἀνάγκη τῆς ὠφέλιμης παραίτησης. "Αν ἡ ἐργασία του εἶναι σημαντικὴ, πρέπει νὰ θεωρεῖ αὐτὲς τίς συμπτωματικὲς ἀνωμαλίες ὅπως θὰ θεωροῦσε μιὰ βροχερὴ μέρα, δηλαδὴ σὰ μιὰ ἐνόχληση πού θὰ ἦταν κουτὸ νὰ τῆς δώσει μεγάλη σημασία.

Μερικοὶ ἄνθρωποι εἶναι ἀδύνατο νὰ φανοῦν ὑπομονετικοὶ ἀκό-

μη και άπέναντι στίς μικροενοχλήσεις έκεινες πού, άν τούς τó επιτρέψουμε, μπορεί νά άποτελέσουν μεγάλο μέρος τής ζωής. Γι-
νονται έξωφρενών άν χάσουν κάποιο τραίνο, χαλούν τόν κόσμο
άν τó φαγητό είναι κακομαγειρευμένο, τούς πιάνει άπόγνωση άν
καπνίζει ή σόμπα και τά θάζουν μέ όλόκληρο τó βιομηχανικό
σύστημα άν τó κουστούμι τους δέν είναι στην ώρα του έτοιμο άπό
τó καθαριστήριο. Ή ένεργητικότητα πού δαπανούν οί άνθρωποι
αύτοι σέ άσήμαντα έπεισόδια θά μπορούσε, άν τή χρησιμοποιού-
σαν σωστά, νά φτιάξει και νά γκρεμίσει αυτοκρατορίες. Ο συνετός
άνθρωπος κάνει πώς δέ βλέπει τή σκόνη πού δέν ξεσκόνισε ή
υπηρέτρια, τήν πατάτα πού δέ μαγείρεψε ό μάγειρος και τήν
καπνιά πού άφησε ό καπνοδοχοκαθαριστής. Δέ θέλω νά πώ ότι δέν
παίρνει τά άπαραίτητα μέτρα για νά θεραπευτούν αυτές οί έλλεί-
ψεις, άν βέβαια έχει χρόνο για νά τó κάνει αυτό. Έκείνο πού θέ-
λω νά πώ είναι πώς άσχολείται μ' αυτά χωρίς πάθος. Ή στενο-
χώρια, ή όργή και ό έρεθισμός είναι πάθη πού δέν χρησιμεύουν
σέ τίποτα. "Όσοι θεωρούν ισχυρά αυτά τά πάθη, μπορεί νά πούν
ότι δέν μπορούν νά τά δαμάσουν και δέν είμαι βέβαιος πώς είναι
δυνατό νά κυριαρχηθούν μέ όποιοδήποτε είδος τής βασικής εκεί-
νης προσπάθειας για τήν όποία μιλήσαμε παραπάνω. Ή ίδια συγ-
κέντρωση σέ μεγάλες άπρόσωπες έλπίδες πού δίνει τή δυνατότητα
σέ έναν άνθρωπο νά ύποφέρει μιá προσωπική άποτυχία στην έρ-
γασία του ή τίς φασαρίες ένός άτυχου γάμου, θά του επιτρέψει
νά είναι ύπομονετικός όταν χάνει τó τραίνο ή του πέφτει ή όμπρέλ-
λα του στη λάσπη. "Αν είναι όξύθυμος χαρακτήρας, δέ νομίζω
πώς ύπάρχει κάτι άλλο πού νά τόν θεραπεύσει έκτός άπό όσα είπα
παραπάνω.

"Όποιος μπορεί νά λυτρωθεί άπό τίς άρπάγες τής στενοχώ-
ριας, θά διαπιστώσει πώς ή ζωή είναι πολύ πιό χαρούμενη παρά
όταν είναι συνέχεια έρεθισμένος. Οί παραξενιές τών γνωστών του,
πού πριν τόν έβγαζαν άπό τά ρούχα του, θά του φανούν άπλούστα-
τα διασκεδαστικές. "Όταν ό κ. Α. άφηγείται για τριακοστή
φορά τó ανέκδοτο του έπισκόπου τής Γής του Πυρός, εκείνος δια-
σκεδάζει παρατηρώντας τί έπιτυχία έχει και δέν προσπαθεί νά
στρέψει τήν προσοχή τών άκροατών του σ' ένα δικό του ανέκδο-

το. "Όταν τοῦ κόβεται τὸ κορδόνι τοῦ παπουτσιοῦ ἐνῶ βιάζεται νὰ προλάβει τὸ πρῶινὸ τραῖνο, θὰ πεῖ, ὕστερα ἀπὸ μερικές βλασθήμιες πὺν ταιριάζουν στὴν περίπτωσι πῶς τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν εἶχε καὶ τόση σημασία στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. "Όταν τὸν διακόπτει, τὴν ὥρα πὺν ἐτοιμάζεται νὰ κάνει πρότασι γάμου, ἕνας ὀχληρὸς ἐπισκέπτης, θὰ σκεφτεῖ ὅτι συμφορές μποροῦσαν νὰ πάθουν ὀλοι οἱ ἄνθρωποι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀδάμ, πὺν καὶ κείνος εἶχε τῖς στενοχώριες του. Δὲν ὑπάρχει περιορισμὸς ὡς πρὸς τοὺς τρόπους πὺν μπορεῖ νὰ παρηγορηθεῖ κανεῖς ἀπὸ τὰ μικροατυχήματα πὺν συμβαίνουν μ' αὐτὲς τῖς παράδοξες ἀναλογίες τὰ ἀπίθανα παράλληλα. Κάθε πολιτισμένος ἄνθρωπος ὑποθέτω πῶς ἔχει κάποια εἰκόνα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸν στενοχωρεῖ ὅταν συμβαίνει κάτι πὺν τοῦ χαλαεῖ αὐτὴ τὴν εἰκόνα. Τὸ καλύτερο εἶναι νὰ μὴν ἔχει κανεῖς μιὰ μοναδικὴ εἰκόνα, ἀλλὰ ὀλόκληρη πινακοθήκη καὶ νὰ διαλέγει ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι. "Αν μερικὰ πορτραῖτα εἶναι κάπως ἄστεια, τόσο τὸ καλύτερο. Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ βλέπουμε συνέχεια τὸν ἑαυτὸ μας σάν ἥρωα μιᾶς μεγάλης τραγωδίας. Δὲν ἰσχυρίζομαι πῶς πρέπει νὰ βλέπουμε τὸν ἑαυτὸ μας σάν παλιάτσο, γιὰτὶ αὐτοὶ πὺν τὸ κάνουν αὐτὸ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐξοργιστικοί. Χρειάζεται λίγο τάκτ κατὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ρόλου πὺν ταιριάζει στὴν περίπτωσι. "Αν φυσικὰ μπορεῖς νὰ ξεχάσεις τὸν ἑαυτὸ σου καὶ νὰ μὴν παίζεις κανένα ρόλο, τόσο τὸ καλύτερο. "Αν ὀμως τὸ νὰ παίζεις κάποιο ρόλο σου ἔχει γίνει δεῦτερη φύσι, ἄς πείσουμε τὸν ἑαυτὸ μας ὅτι παίζουμε σὲ ρεπερτόριο καὶ ἔτσι ἀποφεύγουμε τὴν μονοτονία.

Πολλοὶ δραστήριοι ἄνθρωποι πιστεύουν πῶς καὶ ὁ πιὸ μικρὸς κόκκος παραίτησι ἀπὸ τὴν προσπάθεια, ἢ πιὸ ἀιυδρὴ χροιά χιουῖμορ, θὰ καταστρέψει τὴν ἐνεργητικὴτητα μὲ τὴν ὀποία κάνουν τὴ δουλειὰ τους καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴτητα μὲ τὴν ὀποία, ὀπως πιστεύουν, ἐξασφαλίζουν τὴν ἐπιτυχία. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πέφτουν ἔξω. Ἀξιόλογη ἐργασία μπορεῖ νὰ γίνει ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐκείνους πὺν δὲν ἐξαπατοῦν τὸν ἑαυτὸ τους οὔτε ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητά της οὔτε ὡς πρὸς ἄνεσι μὲ τὴν ὀποία μπορεῖ νὰ γίνει. Ἐκείνοι πὺν δὲν μποροῦν νὰ φέρουν σὲ πέρας μιὰ ἐργασία παρὰ μόνο ἄν στηρίζονται σὲ κάποια αὐταπάτη, καλὰ θὰ

έκαναν να μάθουν να ανέχονται την αλήθεια πριν να συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους, γιατί, αργά ή γρήγορα, ή ανάγκη να βρουν στηρίγματα σε μύθους θα έχει σαν αποτέλεσμα ή εργασία τους, αντί να είναι ωφέλιμη, να είναι επιβλαβής. Είναι καλύτερο να μην κάνεις τίποτα παρά να κάνεις ζημιά. Ή μισή από την ωφέλιμη εργασία που γίνεται στον κόσμο αφιερώνεται στην καταπολέμηση της επιζήμιας εργασίας. Λίγος χρόνος αφιερωμένος στο να μάθουμε να εκτιμάμε τα πράγματα, δεν είναι χαμένος χρόνος, και ή δουλειά που θα κάνουμε ύστερα απ' αυτό είναι λιγότερο πιθανό πώς θα είναι επιζήμια από τη δουλειά που κάνουν εκείνοι που τους χρειάζεται ένα παραφουσκωμένο εγώ για να διεγείρει την ενεργητικότητά τους. Κάποια παραίτηση από την προσπάθεια χρειάζεται πάντα για να αντιμετωπίσουμε την αλήθεια σχετικά με το άτομό μας. Το είδος αυτό παραίτησης, μολονότι μπορεί να μᾶς προξενεί θλίψη στην αρχή, μᾶς εξασφαλίζει τελικά μιᾶ προστασία — και μάλιστα τή μόνη δυνατή προστασία — έναντίον σίς απογοητεύσεις και αὐταπάτες που δοκιμάζει ὅποιος ἐξαπατᾷ τὸν ἑαυτό του. Τίποτα δὲν εἶναι πιδ κουραστικό, και στο τέλος πιδ ἐξαντλητικό, ἀπὸ τὴν καθημερινή προσπάθεια να πιστέψει κανείς σε πράγματα που καθημερινὰ γίνονται περισσότερο πιστευτά. Ή ἀπαλλαγὴ ἀπὸ αὐτὴν τὴν προσπάθεια ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τὴν κατάκτηση μιᾶς εὐτυχίας που να μὴν εἶναι πρόσκαιρη.

Ὁ εὐτυχησμένος ἄνθρωπος

Ὅπως εἶναι φανερό, ἡ εὐτυχία ἐξαρτιέται κατα ενα μέρος ἀπὸ ἐξωτερικὲς περιστάσεις καὶ κατὰ ἓνα ἄλλο μέρος ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπο. Στὸ βιβλίο τοῦτο ἀσχοληθήκαμε μὲ τὴν εὐτυχία πού ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ καταλήξαμε στὴν ἀποψη ὅτι στὸ θέμα αὐτὸ ἡ συνταγὴ γιὰ τὴν εὐτυχία εἶναι πολὺ ἀπλή. Πολλοί, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ περιλάβουμε καὶ τὸν κ. Κράτς, σχετικὰ μὲ τὸν ὁποῖον ἀναφερθήκαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, θεωροῦν ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι ἀδύνατη δίχως μιὰ πίστη λίγο - πολὺ θρησκευτικὴ. Πολλοὶ πού εἶναι εὐτυχησμένοι πιστεύουν πῶς οἱ λύπες τους ἔχουν πηγὲς πολυσύνθετες καὶ ἐξαιρετικῆς φύσης. Δὲν πιστεύω πῶς τὰ παραπάνω εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποτελοῦν πραγματικὰ πηγὲς εἴτε εὐτυχίας εἴτε δυστυχίας. Πιστεύω πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο συμπτώματα. Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι δυστυχησμένος, θὰ υἰοθετήσῃ κατὰ κανόνα μιὰ πίστη ἀπαισιόδοξη, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι εὐτυχησμένος θὰ υἰοθετήσῃ πίστη αἰσιόδοξη. Ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὴν εὐτυχία ἢ τὴν δυστυχία του στὶς πεποιθήσεις του, ἐνῶ σωστὸ εἶναι τὸ ἀντίθετο. Ὅρισμένα πράγματα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν περισσοτέρων ἀνθρώπων, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἀπλὰ πράγματα: τροφὴ καὶ στέγη, υἰγεία, ἔρωτας, ἐργασία πού ἀποδίδει καὶ ἡ ἐκτίμησις τῶν δικῶν σου. Γιὰ μερικοὺς, οὐσιαστικὸ εἶναι νὰ ἀποκτήσουν παιδιὰ. Ὅταν λείψουν αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις, μόνο ὁ ἐξαιρετικὸς ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κατακτήσῃ τὴν εὐτυχία, ὅταν ὁμως οἱ προϋποθέσεις ὑπάρχουν ἢ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξασφαλιστοῦν μὲ μιὰ σωστὰ ὀργανωμένη προσπάθεια, ὁ ἄνθρωπος πού ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δυστυχησμένος πάσχει ἀπὸ κάποια ψυχολογικὴ ἀνωμαλία, πού ἂν εἶναι βαριᾶς μορφῆς, μπορεῖ νὰ χρειαστεῖ τὶς ὑπηρεσίες ἐνὸς ψυχιάτρου, ἀλλὰ στὶς συνήθεις περιπτώσεις μπορεῖ νὰ θεραπευτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀσθενή, μὲ τὴν προϋπόθεσις ὁμως πῶς θέτει σωστὰ τὸ ζήτημά του. Ὅταν οἱ ἐξωτερικὲς συνθήκες δὲν εἶναι ἔκδη-

λα δυσμενείς, ὁ ἄνθρωπος θὰ πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ κατακτῆσει τὴν εὐτυχία, φτάνει τὰ πάθη καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του νὰ κατευθύνονται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὄχι πρὸς τὰ μέσα. Ἔτσι, πρέπει νὰ κατατείνουμε, καὶ μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ μὲ τὶς προσπάθειές μας, νὰ προσαρμοζόμαστε στὸν κόσμο, νὰ ἀποφεύγουμε τὰ ἐγωκεντρικὰ πάθη καὶ νὰ ἀποκτοῦμε τὰ αἰσθήματα ἐκεῖνα ἀγάπης καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ἐκεῖνα πού δὲ θὰ ἀφήσουν τὶς σκέψεις μας νὰ προσηλώνονται συνέχεια στὸ ἄτομό μας. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν εἶναι φτιαγμένοι νὰ βρίσκουν τὴν εὐτυχία στὴ φυλακὴ, καὶ τὰ πάθη πού μᾶς κλείνουν στὸν ἑαυτό μας ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ χειρότερα εἶδη φυλακῆς. Τὰ πιὸ κοινὰ ἀπὸ τὰ πάθη αὐτὰ εἶναι: ὁ φόβος, ὁ φθόνος, τὸ αἰσθημα ἐνοχῆς, ὁ οἶκτος γιὰ τὸν ἑαυτό μας καὶ ὁ αὐτοθαυμασμός. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ πάθη, οἱ ἐπιθυμίες μας συγκεντρώνονται στὸν ἑαυτό μας: δὲν ὑπάρχει πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, παρὰ ἔχουμε τὴν ἀνησυχία μήπως μᾶς προσβάλλει κατὰ κάποιον τρόπο ἢ δὲν ἱκανοποιήσῃ τὸ ἐγὼ μας. Ὁ φόβος ἀποτελεῖ τὸν κύριον λόγον πού οἱ ἄνθρωποι δὲ θέλουν νὰ παραδεχτοῦν τὰ γεγονότα καὶ φροντίζουν τόσο πολὺ νὰ τυλιχτοῦν στὸ ζεστὸ μανδύα τοῦ μύθου. Ἀλλὰ τ' ἀγκάθια ξεσκίζουν τὸ ζεστὸ μανδύα καὶ οἱ παγερὲς ριπὲς τρυπώνουν ἀπὸ τὶς σχισμὲς καὶ ἐκεῖνος πού συνήθισε στὴ ζεστασιά, ὑποφέρει ἀπὸ τὶς ριπὲς αὐτὲς περισσότερο ἀπ' ὅσο ἐκεῖνος πού σκληραγωγήθηκε νὰ τὶς ἀνέχεται. Ἀκόμη, ἐκεῖνοι πού ξεγελοῦν τὸν ἑαυτό τους ξέρουν κατὰ βάθος ὅτι αὐτὸ κάνουν, καὶ ζοῦν σὲ μιὰ κατάσταση ἀνησυχίας μήπως κάποιον ἀπρόσμενον γεγονὸς τοὺς δημιουργήσῃ δυσάρεστες καταστάσεις.

Ἔνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δυσάρεστα τῶν ἐγωκεντρικῶν παθῶν εἶναι ὅτι παρέχουν ἐλάχιστη ποικιλία στὴ ζωὴ. Ὁ ἄνθρωπος πού ἀγαπᾷ μόνο τὸν ἑαυτό του, εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορηθεῖ πὼς νοθεύει τὰ αἰσθηματά του, τελικὰ ὅμως εἶναι καταδικασμένος νὰ ὑποφέρει ἀπὸ μιὰ ἀνυπόφορη πλήξη, πού θὰ τὴν προκαλεῖ ἢ μονοτονία ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης του. Ὁ ἄνθρωπος πού ὑποφέρει ἀπὸ ἓνα αἰσθημα ἐνοχῆς, ὑποφέρει ἀπὸ ἓνα ἰδιαιτέρον εἶδος αὐτερωτισμοῦ. Μέσα σ' ὀλόκληρον τὸ σύμπαν, αὐτὸ πού τοῦ φαίνεται σὰν τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι νὰ εἶναι ὁ ἴδιος

ένάρετος. Καί όρισμένες μορφές παραδοσιακής θρησκείας είχαν σέ θάρος τους τό σοβαρό μείονέκτημα ότι καλλιέργησαν στό άτομο αυτό τό είδος τής συγκέντρωσης τής προσοχής στόν έαυτό του.

Εύτυχημένοι άνθρωπος είναι εκείνος πού ζει άντικειμενικά, πού δέν έχει δεσμευμένες συμπάθειες και έχει πλατιά ένδιαφέροντα, πού έξασφαλίζει τήν εύτυχία του από αυτά τά ένδιαφέροντα και αυτές τίς συμπάθειες και από τό γεγονός ότι τόν κάνουν μέ τή σειρά τους άντικείμενο ένδιαφέροντος και συμπάθειας σέ πολλούς άλλους. "Ο άνθρωπος πού είναι δέκτης στοργής, μπορεί νά έχει από αυτό μιá πηγή εύτυχίας, αλλά ό άνθρωπος πού απαιτεί στοργή, δέν είναι βέβαιο πώς θα τήν πάρει. Έκείνος πού δέχεται στοργή, είναι, μέ μιá εύρύτερη έννοια, εκείνος πού δίνει στοργή. Είναι όμως άνώφελο νά προσπαθεί νά τή δώσει μέ ύπολογισμό περιμένοντας νά εισπράξει, όπως ό δανειστής πού δανείζει χρήματα μέ τόκο, γιατί ή στοργή πού δίνεται μέ ύπολογισμό δέν είναι πηγαία και δέν πρόκειται νά τή δεχτεί σαν πηγαία αυτός στόν όποιο άπευθύνεται.

Τί άπομένει, λοιπόν, νά κάνει ό άνθρωπος πού είναι δυστυχημένος, επειδή είναι κλεισμένος στόν έαυτό του; "Όσο θα συνεχίζει νά σκέφτεται τίς αίτίες τής δυστυχίας του, δέ θα πάψει νά είναι κλεισμένος στόν έαυτό του και κατά συνέπεια δέ θα μπορέσει νά όγει από τό φαύλο κύκλο. Για νά τό καταφέρει αυτό, πρέπει νά έχει πραγματικά ένδιαφέροντα και όχι προσποιητά, πού θα τά χρησιμοποιήσει βασικά σά φάρμακο. Μολονότι ή δυσκολία αυτή είναι πραγματική, υπάρχουν ώστόσο πολλά πού μπορεί νά κάνει, αν διαγνώσει σωστά τήν περίπτωσή του. "Αν, λόγω χάρη, ή άνησυχία του όφείλεται σέ κάποιο αίσθημα ένοχής, συνειδητό ή άσυνειδητό, μπορεί πρώτα νά πείσει τό συνειδητό πνεύμα του πώς δέν έχει δίκιο νά νιώθει ένοχή, και κατόπιν νά προχωρήσει, μέ τόν τρόπο πού αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, στό νά μεταφυτέψει τή λογική αυτή πεποίθηση στό άσυνειδητό πνεύμα, ασχολούμενος στό μεταξύ μέ κάποια λίγο - πολύ ούδέτερη δραστηριότητα. "Αν κατορθώσει νά άπαλλαγεί από τό αίσθημα ένοχής, είναι πιθανό πώς θα του δημιουργηθούν αθόρμητα γνήσια άντικειμενικά ένδιαφέροντα. "Αν ή άνησυχία του προέρχεται από

ὕπερβολικὸ ὄλκτο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, θὰ μπορέσει νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀφοῦ πρῶτα πείσει τὸν ἑαυτὸ του πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἐξαιρετικὰ ἄτυχο στὴν περίπτωσή του. Ἄν ἡ ἀνησυχία του ὀφείλεται σὲ φόβο, ἄς κάνει ἀσκήσεις πού σκοπὸ ἔχουν στὸ νὰ τοῦ τονώσουν τὸ θάρρος. Τὸ πολεμικὸ θάρρος ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια σὰ σπουδαία ἀρετὴ, καὶ σημαντικὸ μέρος τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ δημιουργήσῃ ἕναν τύπο χαρακτήρα πού νὰ μὴ φοβᾶται στὴ μάχη. Ἄλλὰ τὸ ἠθικὸ θάρρος καὶ τὸ πνευματικὸ θάρρος ἔχουν μελετηθεῖ πολὺ λίγ. Ὡστόσο καὶ τὰ εἶδη αὐτὰ ἔχουν τὴ δική τους τεχνική. Ὀμιλογεῖστε τουλάχιστο κάθε μέρα στὸν ἑαυτὸ σας μιὰ ὀδυνηρὴ ἀλήθεια. Θὰ διαπιστώσετε ἀμέσως ὅτι εἶναι τόσο ὠφέλιμο, ὅσο καὶ ἡ καλὴ πράξι πού πρέπει νὰ κάνει καθημερινὰ ἕνας πρόσκοπος. Μάθετε νὰ αἰσθάνεσθε πὼς ἡ ζωὴ ἀξίζει στὸ κάτω-κάτω νὰ τὴ ζεῖ κανεὶς, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἴσαστε, ὅπως φυσικὰ εἴσαστε, κατὰ πολὺ ἀνώτερος, σὲ ἀρετὴ καὶ ἐξυπνάδα ἀπὸ ὄλους τοὺς φίλους σας. Ἀσκήσεις ὅπως αὐτές, ἐπαναλαμβανόμενες γιὰ κάμποσα χρόνια, θὰ σᾶς ἐπιτρέψουν τελικὰ νὰ ἀντικρύζετε κατὰ πρόσωπο τὴν πραγματικότητα, καὶ μ' αὐτὸ θὰ σᾶς ἀπελευθερώσουν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ φόβου σὲ ἕναν εὐρὺ τομέα.

Ποιά θὰ εἶναι τὰ ἀντικειμενικὰ ἐνδιαφέροντα πού θὰ ζυπνήσουν μέσα σας, ὅταν θὰ κατανικήσετε τὸν ἐγωκεντρισμὸ σας, πρέπει νὰ ἀφεθεῖ στὶς αὐθόρμητες ἐκδηλώσεις τοῦ χαρακτήρα σας καὶ στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες. Μὴ λέτε στὸν ἑαυτὸ σας προκαταβολικά: «Θὰ ἦμουν εὐτυχὴς ἂν μπορούσα νὰ ἀπορροφηθῶ ἀπὸ τὴ συλλογὴ γραμματοσήμων», καὶ μὴν ἀρχίσετε νὰ μαζεύετε γραμματόσημα, γιὰτὶ μπορεῖ νὰ μὴν βρεῖτε κανένα ἐνδιαφέρον στὴ συλλογὴ γραμματοσήμων. Χρήσιμα μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ σᾶς μόνο τὰ πραγματικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ νὰ εἴστε βέβαιοι ὅτι πραγματικὰ ἀντικειμενικὰ ἐνδιαφέροντα θὰ σᾶς δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὴν στιγμή πού θὰ πάψετε νὰ εἴστε κλεισμένοι στὸν ἑαυτὸ σας.

Ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴν καλὴ ζωὴ. Οἱ ἐπαγγελματίες ἠθικολόγοι ἐκθειάζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν αὐταπάρνηση, καὶ δίνουν ἔμφαση ἐκεῖ πού δὲν πρέπει. Ἡ ἐνσυνείδητη αὐταπάρνηση κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἀπορρο-

φημένος από τον εαυτό του και να έχει ζωντανή την αίσθηση των όσων θυσιάζει. "Ετσι, ή αυταπάρηση αστοχεϊ συχνά στον άμεσο στόχο της και σχεδόν πάντα στον τελικό σκοπό της. Αυτό που χρειάζεται δεν είναι ή αυταπάρηση, αλλά κάποιος τρόπος να κατευθύνουμε τὸ ενδιαφέρον μας πρὸς τὰ ἔξω, πράγμα πὸ θὰ ὀδηγήσει αὐθόρμητα και φυσιολογικά στις ἴδιες πράξεις πὸ θὰ μπορούσε να ἐκτελέσει ἕνα πρόσωπο δοσμένο στην κατάρτηση τῆς ἀρετῆς του με τὴν αυταπάρηση. "Ἐγραφα στο βιβλίο αὐτὸ σαν ἠδονιστής, δηλαδή σαν ἄνθρωπος πὸ θεωρεῖ πὸς ή εὐτυχία είναι ἀγαθὸ, ἀλλὰ οἱ πράξεις πὸ ὑπόδειξα σαν ἠδονιστής είναι γενικά οἱ ἴδιες με ἐκεῖνες πὸ θὰ συνιστοῦσε ἕνας ὑγιῆς ἠθικολόγος. Πάντως, ὁ ἠθικολόγος ἔχει περισσότερο τὴν τάση, ἂν και αὐτὸ δὲν είναι γενικό, να τονίζει περισσότερο τις πράξεις παρά τὴ διάθεση. Τὸ ἀποτέλεσμα πὸ ἔχει μιὰ πράξη πάνω σὲ κείνον πὸ τὴν ἐκτελεῖ θὰ είναι πολὺ διαφορετικό, ἀνάλογα με τὴν κατάσταση πνεύματος τῆς στιγμῆς. "Ἄν βλέπεις ἕνα παιδί να πνίγεται και τὸ σώνεις ἐνεργῶντας αὐθόρμητα, δὲ θὰ γίνεις καθόλου χειρότερος ἠθικά. "Ἄν, ὁμως, πεις στον εαυτό σου «εἶναι ἀρετὴ να σώνεις ἐκείνους πὸ ἔχουν ἀνάγκη βοήθειας και θέλω να εἶμαι ἐνάρετος, γι' αὐτὸ πρέπει να σώσω τὸ παιδί», μετὰ τὴν πράξη σου θὰ εἶσαι ἀκόμα χειρότερος ἀπὸ ὅσο πρὶν. Τὰ ὅσα ἰσχύουν στην ἀκραία αὐτὴ περίπτωση ἰσχύουν και σὲ πολλές ἄλλες λιγότερο καταφανεῖς περιπτώσεις.

Ἐπάρχει μιὰ ἀκόμα διαφορά, κάπως πιὸ λεπτή, ἀνάμεσα στη στάση πρὸς τὴ ζωὴ πὸ συνιστῶ, και στη στάση πὸ συνιστοῦν οἱ ἠθικολόγοι τῆς παράδοσης, πὸ ἰσχυρίζονται, λόγου χάρη, πὸς ὁ ἔρωτας πρέπει να εἶναι ἀνιδιοτελής. "Ἐχουν δίκιο με μιὰ ὀρισμένη ἔγνοια, δηλαδή πὸς δὲν πρέπει να εἶναι ἰδιοτελής πέρα ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο σημείο, πρέπει ὁμως ή φύση του να εἶναι τέτλια, πὸ ή εὐτυχία τοῦ ἀτόμου να συνδέεται με τὴν ἐπιτυχία του. "Ἄν ἕνας ἄντρας ζητήσει σὲ γάμο μιὰ γυναίκα με τὸν ἰσχυρισμὸ πὸς ἐπιθυμεί φλογερά τὴν εὐτυχία της και ταυτόχρονα θεωρεῖ πὸς θὰ τοῦ προσφέρει ἰδεώδεις συνθήκες για να δείξει τὴν αυταπάρησή του, νομίζω πὸς ή πρότασή του δὲ θὰ τὴν εὐχαριστοῦσε και τόσο. Δὲ χωράει ἀμφιβολία πὸς ὅλοι μας πρέπει να ἐπιθυμοῦμε τὴν εὐτυ-

για εκείνων που αγαπάμε, αλλά αυτό δεν πρέπει να αποκλείει τη δική μας ευτυχία. Στην πραγματικότητα, η αντίθεση ανάμεσα στο εγώ και στον υπόλοιπο κόσμο που περικλείει το δόγμα της αυταπάρανης, εξαφανίζεται μόλις αποκτήσουμε κάποιο πραγματικό ενδιαφέρον για τα πρόσωπα ή για τα πράγματα έξω από τον εαυτό μας. Με τα τέτια ενδιαφέροντα, ένας άνθρωπος καταλήγει στο να αισθάνεται πώς αποτελεί μέρος του γενικού ρεύματος της ζωής και όχι ότι είναι μια χωριστή οντότητα, όπως μια μπάλα του μπιλλιάρδου, που η μόνη της σχέση με τις άλλες μπάλες είναι ότι συγκρούονται μεταξύ τους. "Όλη μας η δυστυχία προκαλείται από κάποιο είδος αποσύνθεσης ή από έλλειψη ενότητας. "Η αποσύνθεση μέσα στο εγώ προκαλείται από έλλειψη συντονισμού ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνειδητό. "Έλλειψη ενότητας ανάμεσα στο εγώ και την κοινωνία υπάρχει όπου δε συνδέονται μεταξύ τους με αντικειμενικά ενδιαφέροντα και συμπάθειες. Ευτυχιασμένος είναι εκείνος που δεν υποφέρει από καμιά από αυτές τις ελλείψεις ενότητας, που η προσωπικότητά του δεν είναι διχασμένη ούτε βρίσκεται σε σύγκρουση με τον κόσμο. "Ένας τέσιος άνθρωπος νιώθει πώς είναι πολίτης του κόσμου και απολαμβάνει ελεύθερα το θέαμα που του προσφέρει και τις χαρές που του παρέχει, χωρίς να τον ταραάζει ή σκέψη του θανάτου, γιατί νιώθει πώς πραγματικά δεν είναι κάτι το χωριστό από αυτούς που θάρθουν ύστερα από αυτόν. Και ακριβώς μέσα σ' αυτήν τη βαθιά και ενστικτώδη ένωση με το ρεύμα της ζωής θα βρούμε τις πιο μεγάλες χαρές.